

Волинський національний університет імені Лесі Українки
Інститут філології та журналістики
Західнополіський ономастико-діалектологічний центр

Г. Л. Аркушин

ЗАХІДНОПОЛІСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Навчальний посібник з регіональної діалектології
для студентів спеціальності
“Українська мова і література”

Луцьк
Волинський національний університет
імені Лесі Українки
2012

УДК 811.161.2'28(075.8)

ББК 81.411.1-923.5

А 82

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 1/11-6810 від 15.05.2012 р.)

Серія “Посібники та підручники ВНУ імені Лесі Українки”

Серія заснована у 2010 році

Рецензенти:

Л. В. Бублейник, доктор філологічних наук, професор (Волинський інститут економіки та менеджменту);

К. Д. Глуховцева, доктор філологічних наук, професор (Луганський національний університет імені Тараса Шевченка);

М. В. Мірченко, доктор філологічних наук, професор (Волинський національний університет імені Лесі Українки);

В. М. Мойсієнко, доктор філологічних наук, професор (Житомирський державний університет імені Івана Франка);

Ю. В. Громик, кандидат філологічних наук, доцент (Волинський національний університет імені Лесі Українки)

Аркушин Г. Л.

А 82 **Західнополіська діалектологія** : навч. посіб. з регіон. діалектології для студ. спец. “Укр. мова та літ.” / Григорій Львович Аркушин. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 257 с.

ISBN 978-966-600-5 (серія)

ISBN 978-966-600-

“Західнополіська діалектологія” призначена для студентів спеціальності “Українська мова і література” як додатковий посібник для поглибленого вивчення особливостей говірок території Західного Полісся. Схарактеризовані всі мовні рівні західнополіських говірок, особлива увага звернута на питання, які стисло або недостатньо викладені в інших посібниках (“Соціальні діалекти”, “Функціонування онімів у говірковому оточенні” та ін.). Більшість прикладів узяті зі зв’язного мовлення поліщуків, на основі яких студенти повинні зробити узагальнення та висновки.

Для студентів Волинського національного університету імені Лесі Українки (ВНУ), Рівненського державного гуманітарного університету (РДГУ), Брестського державного університету імені Олександра Пушкіна (БрГУ), Університету Марії Кюрі-Склодовської (UMCS) та Люблінського Католицького університету (KUL), а також усіх, хто цікавиться народною мовою.

УДК 811.161.2'28(075.8)

ББК 81.411.1-923.5

© Аркушин Г. Л., 2012

© Гончарова В. О. (обкладинка), 2012

© Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2012

ISBN 978-966-600-5 (серія)

ISBN 978-966-600-

Зміст

Прийняті умовні скорочення	5
Умовні скорочення назв районів	5
I. Вступні розділи	7
1. Що вивчає регіональна діалектологія	7
2. Значення мови в житті людини	10
3. Літературна мова і народна мова	12
4. Поняття про діалектизм. Різновиди діалектизмів	18
5. Літературна норма і діалектна норма.....	20
6. На захист народного слова	22
7. Причини існування діалектних відмінностей.....	24
8. Говірка, група говірок, діалект, наріччя	27
9. Соціальні діалекти.....	29
10. Деяко із заселення Західного Полісся.....	36
11. Формування західнополіського діалекту	38
12. Межі західнополіського діалекту	41
13. Дослідники західнополіських говірок.....	42
II. Фонетика	48
14. Поняття фонемі	48
15. Чотири системи вокалізму української діалектної мови	48
16. Західнополіська система вокалізму.....	50
17. Західнополіська система консонантизму.....	62
18. Різні фонетичні зміни в західнополіських словах	70
III. Наголос (словесний)	79
19. Особливості словесного наголосу говірок.....	79
IV. Морфологічні особливості.....	84
20. Морфологічні особливості іменника.....	84
21. Морфологічні особливості прикметника	101
22. Морфологічні особливості займенника	108
23. Західнополіські числівники	116
24. Морфологічні особливості дієслів у західнополіських говірках.....	120
25. Прислівники у західнополіських говірках.....	131
26. Службові частини мови	137
27. Вигук у західнополіських говірках	141
V. Західнополіська деривація	145
28. Особливості словотвору західнополіських говірок.....	145

VI. Західнополіський синтаксис	152
29. Особливості побудови словосполучень	152
30. Особливості побудови речень	157
VII. Західнополіські лексичні діалектизми	164
31. Семантика говіркових слів	164
32. Різноманіття лексичних діалектизмів	167
33. Історичні нашарування в діалектній лексиці.....	168
34. Специфічна західнополіська лексика.....	171
35. Семантичні діалектизми	178
36. Іншомовні запозичення в західнополіських говірках	182
37. Українізми в мовах світу	190
VIII. Західнополіські стійкі словосполучення	196
37. Поділ діалектної фразеології на групи.....	196
39. Фразеологія говірок Західного Полісся	197
IX. Західнополіська лінгвогеографія	200
40. Загальні відомості	200
41. Регіональні атласи.....	201
42. Лінгвогеографічна термінологія.....	203
43. Принципи картографування діалектних явищ.....	204
X. Функціонування онімів у західнополіських говірках.....	208
44. Прізвиська поліщуків	209
45. Варіанти власних особових імен	211
46. Західнополіські прізвиська	214
47. Мікротопонімія Західного Полісся	219
XI. Українська мова в Білорусії та Польщі	224
48. Українці Берестейщини (Республіка Білорусь).....	224
49. Українці Підляшшя (Республіка Польща).....	229
Висновки	233
Тексти (Вибрані тексти зі збірників “Голоси з Волинського Полісся”, “Голоси з Берестейщини”, “Голоси з Підляшшя”)	235
Література	241

Прийняті умовні скорочення

Б – після прикладів говіркового матеріалу позначає збірник текстів “Голоси з Берестейщини” (рукопис)

В – після прикладів говіркового матеріалу позначає збірник текстів “Голоси з Волинського Полісся” [Аркушин 2010а]

П – після прикладів говіркового матеріалу позначає збірник текстів “Голоси з Підляшшя” [Аркушин 2007б]

див. – дивіться

зх-пол. – західнополіський

к. – карта

кк. – карти

мн. – множина

н. п. – населений пункт

н. пп. – населені пункти

напр. – наприклад

одн. – однина

ос. – особа

пор. – порівняйте

с. – село

сс. – села

сmt – селище міського типу

т. зв. – так званий (-і)

т. с. – те саме (значення)

<...> – пропуск у цитатах

|| – паралельне використання лексем, напр., фонетичні варіанти слова

Умовні скорочення назв районів

(після прикладів назви населених пунктів подані повністю, назви районів скорочені до назв районних центрів, крім В-В та К-К)

Волинська область

В-В – Володимир-Волинський

Горохів – Горохівський

Іванич – Іваничівський

Ківерц – Ківерцівський

К-К – Камінь-Каширський

Ковель – Ковельський

Локач – Локачинський

Луцьк – Луцький

І. ВСТУПНІ РОЗДІЛИ

1. Що вивчає регіональна діалектологія

Терміном *діалектологія* (від грецьких слів *διάλεκτος* (dialektos) ‘наріччя, говір’ і *λόγος* (logos) ‘слово, вчення’) позначають мовознавчу дисципліну, що вивчає говіркову мову, її варіативність на різних територіях того самого етносу та у зв’язку з цим історію формування мовних особливостей.

П. Лизанець пропонує вживати власне український термін для позначення цієї лінгвістичної дисципліни – *говіркознавство* [Лизанець 2003, 247], однак він ще не набув такого поширення, як *діалектологія*.

Також слід розрізняти два близькоспоріднені терміни – *діалектографія* і *діалектологія* (їх розрізнення запропонував польський учений К. Дейна). Перший з цих термінів – діалектографія – означає первинне накопичування діалектного матеріалу (записи “від руки” або на магнітних носіях за спеціальними програмами, тематичні словники та різні зібрання діалектних слів, відеозаписи розповідей діалектоносіїв, опис говірок на одному хронологічному зрізі їх функціонування). Другий термін відповідає поняттю *історичної діалектології* і досліджує діалектні явища в діахронії, тобто встановлює генезис та історичні зміни в говірках на всіх мовних рівнях. У практиці ж середньої та вищої школи вживаний термін *діалектологія* в обох цих значеннях.

Для вивчення української діалектології у вищій школі рекомендовані такі видання:

Бевзенко С. П. *Українська діалектологія*. – К. : Вища шк., 1980 [Бевзенко 1980].

Жилко Ф. Т. *Говори української мови*. – К. : Рад. шк., 1958 [Жилко 1958].

Жилко Ф. Т. *Нариси з діалектології української мови*. – К. : Рад. шк., 1966 [Жилко 1966].

Матвіяс І. Г. *Українська мова і її говори*. – К. : Наук. думка, 1990 [Матвіяс 1990].

Рудницький Я. *Українська мова, її початки, історія й говори*. – Сідней; Канберра, 1978 [Рудницький 1978].

Kuraszkiewicz W. *Zarys dialektologii wschodniostowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych*. – Warszawa : PWN, 1954 [Kuraszkiewicz 1954].

Крім поділу діалектології на описову (синхронну) та історичну (діахронну), розрізняють ще загальнонаціональну й регіональну, тобто опис діалектних явищ на всій етнічній території або лише в окремому регіоні (Полісся, Поділля, Гуцульщина, Закарпаття, Середня Наддніпрянина, Нижня Наддніпрянина, Слобожанщина та ін.). Як відомо, говірки Полісся на основі особливостей різних мовних рівнів поділяють на три великі групи: східно-, середньо- та західнополіські. Предмет цього дослідження – це говірки Західного Полісся, що у північно-західній частині України та в суміжних землях. До речі, у білорусистиці терміном *Західне Полісся* позначають лише південно-західну територію Республіки Білорусь.

У деяких діалектологічних працях терміни *західнополіський* і *волинсько-поліський* використовують як абсолютні синоніми, пор.: “Волинське Полісся (у літературі також – західне Полісся), що охоплює райони північної Волині між Західним Бугом і межиріччям Стиру та Горині” [Назарова 1972, 40], див. ще: [Воронич 2000, 181], однак, на нашу думку, вони позначають різної величини досліджувану територію та мовлення її жителів. Так, терміном *західнополіські говірки* краще позначати і *волинсько-поліські*, розташовані у центральній та північній частинах Волинської області та в Заріччянському районі Рівненської області (Волинське Полісся), і *берестейсько-пінські* у південній та центральній частині Брестської області Республіки Білорусь (Берестейщина), і *підляські* говірки у північно-східній частині Люблінського та у південно-східній Підляського воєводства Республіки Польща (докладніше див.: [Аркушин 2007а]). Уродженець Берестейщини Ф. Клімчук уживає термін *волинсько-поліські говірки* теж у вужчому значенні, протиставляючи їх *загородським* (в оригіналі: *загародскія гаворкі* [Клімчук 1983]), що в південній та центральній частинах Брестської області Білорусі, крім цього, він дещо ширше окреслює Берестейсько-Пінське Полісся, яке, на його думку, “охоплює основну частину території Брестської області Білорусі і прилеглі [в оригіналі: *прылягаючыя*. – Г. А.] мікрорегіони Ровенської та Волинської областей України” [Клімчук 2003, 245].

У пропонованій регіональній діалектології схарактеризовані усі мовні рівні західнополіських говірок та їх складових частин – волинсько-поліських (ядро західнополіських), берестейсько-пінських (зазнають значного впливу російської мови) та підляських (зазнають впливу польської мови) – на всеукраїнському фоні. Хоч ці три говіркові групи функціонують на території трьох різних держав, однак у них спільна північноукраїнська (поліська) основа. Так, у висновку до праці “Морфологічні особливості деяких українських говірок Пінщини (БРСР)” П. Лизанець пише: “Розглянуті морфологічні риси дають підстави вважати говірки обстежених сіл Пінщини приналежними до північноукраїнського, власне західнополіського діалектного масиву” [Лизанець 1969, 191].

Отже, проаналізовані як говірки *материкової* України (про термін *материковий* див. в XI розділі), тобто говірки Волинського Полісся, так і *анклавні*, що функціонують на території Білорусії та Польщі (*анклавістика* – комплекс наук про особливості розвитку етнічних груп за межами основного поширення материнського етносу: *анклавна діалектологія, анклавна етнографія, анклавна антропологія, анклавна соціологія* тощо) (див.: Укр. мова. – 2011. – № 3. – С. 92). Усі ці говірки – волинсько-поліські, берестейські та підляські – латеральні, тобто окраїнні стосовно до центральноукраїнських говірок.

Особливістю цього посібника є також те, що більшість прикладів узяті із живого мовлення діалектоносіїв, зокрема волинсько-поліські приклади зі збірника текстів “Голоси з Волинського Полісся” [Аркушин 2010а] (після прикладів з цього видання в дужках подаємо позначку В і номер сторінки), підляські – з видання “Голоси з Підляшшя” [Аркушин 2007б] із позначеннями – П і номера сторінки, берестейсько-пінські – з рукопису “Голоси з Берестейщини” (позначка Б без зазначення сторінки). Крім цього, деякі приклади вибрані з праць українських, польських, білоруських та російських діалектологів. Оскільки автори використовують різні системи фонетичної транскрипції, а білоруські діалектологи передають говіркові особливості, як правило, лише за допомогою білоруського алфавіту, то всі приклади наводимо в авторському написанні. Після поодиноких записів автора указуємо тільки назву населеного пункту і район.

Уважаємо за необхідне подати роз'яснення щодо написання слів *Пінськ* і *пінський*, у яких літера *і* переважає в сучасних виданнях, здійснених в Україні, але в діаспорних публікаціях послідовно пишуть *Пина*, *Пинська Конгрегація*, *Пинське*, *Пинщина*, *пинчуки* (пор.: [ЕУ, 2047–2048]). Дослідник берестейсько-пінських говірок О. Скопненко у своїй монографії теж подає *Пинськ*, *пінський* [Скопненко 2001]; до речі, і самі берестюки досить “вперто” виступають саме за таке написання, тому в посібникові й трапляється деякий “різнобій”.

Передбачено, що пропонований додатковий посібник студенти повинні використовувати під час або після вивчення основного курсу української діалектології, тому в ньому немає готових рецептів: читачі самі на основі наведених прикладів повинні зробити узагальнення та висновки, встановивши оригінальні риси всіх трьох говіркових груп – волинсько-поліської, берестейської та підляської.

2. Значення мови в житті людини

Людство відрізняється від тваринного світу насамперед наявністю розвиненої мови, за допомогою якої спілкуються всі члени певного колективу. У мові відбиті людські досягнення, тож даремно кажуть, що *мова – найбільше й найдорожче добро кожного народу* (Панас Мирний), бо *мова – душа народу*. Особливо справедливі ці слова для нас, українців, бо саме українська мова об'єднує нас у націю, тоді як для інших народів об'єднувальними чинниками стають релігія, етнографія, спільність території проживання, навіть особливості накреслення літер чи ієрогліфів і т. д. Для українців же мова – це *все*.

С. Петлюра так визначив кредо кожного українця: “Держава вища над партією, нація вища над кляси”. Даремно “наші вороженьки” усю лють і злобу направляли й направляють проти української мови, утискаючи її, не даючи можливості вільно розвиватися. Актуальними й нині залишаються слова Ліни Костенко:

Нації вмирають не від інфаркту.
Спочатку їм відбирає мову.

Тут варто згадати і слова А. Малишка “Ворог, який хоче знищити народ, – починає із знищення мови” та В. Ющенка “Національною мовою не розмовляють окупанти, раби і дурні”. Тому всякі утиски української мови насамперед варто розцінювати як боротьбу проти носіїв цієї мови, бо ж коли не буде мовлян, що говорять по-українськи, то й не буде самої мови, і тоді здійсняться всеосяжні плани “вороженьків” – зникне український народ, українська нація... “Доля української мови і культури була страшною. Сталінські опричники розстріляли або запроторили в концтабори десятки тисяч української інтелігенції – учених Академії наук, близько 4 тисяч учителів, 500 письменників, 250 лірників, 50 кобзарів, незлічених художників, інженерів, діячів української автокефальної і греко-католицької церков...” [Баглай 1993]. І навіть на початку XXI століття дехто знов повторює “збиту” фразу, що українська (малоруська, хохлацька) мова – це всього-на-всього “наречіє”, що це “теляча (свиняча, собача)” мова... Поруч із таким псевдонауковим “відкриттям” використовують і більш витончені прийоми. Так, в Інтернет запустили свіжу “качку”: саме ukr.net (!) декілька разів упродовж 2010 року подав висновки “дуже вчених”, що українська мова проіснує лише 60 років, а вже на початку 2011 життя нашій мові ще більше “врізали” – 55 років. Тобто: навіщо розмовляти українською, як вона все одно помре, то краще вже сьогодні від неї відмовитися.

Мусимо констатувати, що свою лепту (і то немало!) в “умертвленні” української мови внесли ... й українці, – тих “славних прадідів великих правнуки погані”. Це всі оті *-енки* та *-чуки*, ті перекинщики, які відріклися від свого прадідівського кореня, але яких не прийняли до чужого корита, це вони, озлоблені на весь світ, накинулись на свою Матір – на Україну та українську мову. Як пише Й. Струцюк,

Хто ж рідного одрікся слова –
готує нам новий Чорнобиль.

Та, попри такі потуги, українська мова живе і розвивається, “перед нею, незважаючи на всілякі перепони, ще довгі віки розвитку. Кожного разу, коли на ній ставили хрест і казали, що її “не було, нет и не будет”, вона знову воскресала, ставала всеохопнішою і життєздатнішою” [Русанівський 2002, 409].

3. Літературна мова і народна мова

Для недалекоглядних людей лише літературна мова має певну вартість, а народну (діалектну) мову кваліфікують як щось зайве, непотрібне, забуваючи зовсім, що без народної основи, без цього діалектного мовлення не могла б бути витворена і велика літературна мова.

Сучасна українська літературна мова – одна з найрозвиненіших мов світу: щодо поширеності займає 18 місце у світі, нею розмовляє понад 30 мільйонів осіб, вона обслуговує всі культурно-побутові потреби населення, має статус державної, нею написана велика художня і наукова література. Порівняйте відомості перед другою світовою війною: “Число всіх українських мовлян, тобто всіх людей у світі, що говорять українською мовою, доходило в 1939 р. до 50 мільйонів. [...] Числом своїх мовлян стоїть українська мова на другому місці після москвинів (росіян) у слов’янському світі, на третьому ж після німців в Європі” [Рудницький 1978, 14].

Ще одна характерна риса української мови – це легка вимова слів із милозвучними сполученнями звуків, що надає їй особливої мелодійності та співучості, тому так у світі люблять наші українські пісні.

Звичайно, кожен регіон має свою мовну специфіку, що виникла внаслідок різних історичних причин, природних особливостей та контактів із сусідніми етносами, а деякі мовні відмінності своїм походженням сягають ще родових та племінних союзів.

Розрізняють територіальні діалектні явища, поширені на всій території певного регіону чи лише на окремій її частині (*козодра* ‘рослина анемона’, *рöver* ‘велосипед’, *чїстити дрóва* ‘заготовляти’, *стáвити коп’їкї* ‘класти’ та ін.), і соціальні діалекти, уживання яких не залежить від місця проживання (див. § 9).

А. Чайковський 1933 року писав (зберігаємо авторський стиль, що дозволить відчувати “запах” тодішньої західноукраїнської літературної мови): “Наша народня вкраїнська мова багата на різні наріччадіалекти в різних частинах нашої широкої батьківщини. Ми їх не вживаємо, вважаючи те за провінціалізми, льокалізми і т.п. Та ми їх ще гаразд не розслідили й не знаємо, які мовні скарби ховаються в тих різних діалектах, які там мовні перлини, що їх тільки брати б повними пригорщами до нашої літературної мови. Ми прямо ногами топчемо по тих перлинах мовних недоціненої вартости. Нам би сліду-

вало в тій велетенській праці розвитку письменницької мови подбати про те, щоб ті діалекти спрямувати в одне велике мовне річище, з якого треба виловити ті перлини, а вони певно заступлять нам видумані штучні мовні дивогляди. Коли цього доконаємо, тоді викинемо з письменницької скарбниці всі “прийдешності”, а на їхнє місце дамо право громадянства тому всьому, що створив дух українського народу за останню тисячу літ свого розвитку” [Чайковський 1933, 6].

З усієї різноманітності говорів, як правило, один із них стає основою літературної мови. Так, сучасна українська літературна мова постала на основі середньонаддніпрянського діалекту, що продовжує мовлення давніх полян, тобто це один із центральних українських говорів (як дехто схильний уважати). А причиною є те, що зачинатель нової української літератури і літературної мови – Іван Котляревський – народився і жив у Полтаві та по-полтавськи писав свої твори; основоположник нової літератури і мови – Тарас Шевченко – теж носій середньонаддніпрянського говору. Але започаткували процес творення нової літературної мови перші перекладачі Святого Письма, козацькі літописці, писарі різних “городських” судів, творці фольклору, а також письменники XVII–XVIII століть, насамперед Г. Сковорода. Значний вклад у це творення внесли і тодішні мовознавці – Л. Зизаній, М. Смотрицький, П. Беринда та ін.

Безперечно, найголовніша роль належить нашому просвітителю – Великому Кобзареві, про якого Остап Вишня писав: “Шевченко! Досить було однієї людини, щоб урятувати цілий народ, цілу націю”. І всі наступні письменники брали за зразок Шевченкові твори для написання своїх поезій, розвиваючи нашу літературну мову, а якщо не вистачало потрібних слів, їх просто “кували”, тобто творили за народними зразками. Такими “ковачами” були і Г. Квітка-Основ’яненко (він творець слів *молодожон* і *послухнянство*), і Я. Щоголів (*блакит*, *вродниця*, *одголосок*, *юнак*), і сам Т. Шевченко (*гори-хвилі*, *слова-сльози*, *білохате село*, на розмову *тихо-сумну*), і М. Старицький (йому, вважають, належить авторство слів *мрія*, *байдужість*, *вгавати*, *вразіння*, *жадати*, *завзятець*, *млявий*, *незагойний*, *нестяма*, *обітниця*, *одіж*, *пахтіти*, *приємність*, *страдниця*, *супокій*, *сутінь*, *темрява* та ін.), і І. Нечуй-Левицький (*вдача*, *вчинок*, *житло*, *надбання*, *нехтувати*, *принада*, *хист*, *громадянство*, *загарбання*, *єднання*, *прикмета*, *споживач*), і Олена Пчілка (*мистецтво*, *переможець*, *палкий*,

променистий), І. Франко (*крайобраз, невпинний, пречудовий, привид*), Леся Українка (*невідборонно*) та ін.

Допомагали у творенні літературної мови і науковці, які описували певні мовні явища, рекомендуючи до вживання вибрані з багатьох варіантів найбільш поширені лексеми та їхні форми, а при необхідності – творили й власні, напр.: І. Верхратський (творець слова *звіт*), М. Осадца (його авторству належать назви частин мови *іменник, прикметник, числівник*), І. Франко (*суспільні відносини, чинник, поступовий, привид, припис, свідоцтво*), А. Кримський (*зміст*) та ін.

Однак варто пам'ятати і такі слова М. Лесюка: “Західноукраїнські говори належать до найдавніших, найстаріших говорів української національної мови, і це підтверджується тим, що вони відбивають у своїй структурі фонетичні та граматичні риси, які були властиві українській мові ще часів Київської Русі. Але сталося так, що саме східні, а не західні говори лягли в основу української літературної мови. Склалася парадоксальна ситуація, коли правильні, історично зумовлені форми опинилися поза нормою української літературної мови, а штучно створені, привнесені стали нормативними” [Лесюк 2008, 13–14].

Зазначимо, що в українській історії були спроби творення літературних мов, що базувалися на галицьких, буковинських, закарпатських та ін. говірках. Але ці мови не зникли безслідно – вони поповнили нашу спільну літературну мову. Ось як про це писав В. Русанівський: “Зараз важко встановити, кому завдячують появою такі терміни, як *вибух, виконання, відповідь, відродження, вказівка, влада, вплив, гасло, гідність, збагнути, злочин, можливість, освіта, підручник, переешкода, розпука, тривати, часопис, читанка* та ін., але прийшли вони в загально-українську літературну мову саме з Галичини. Отже, звідси йшло в 90-х роках [XIX ст. – Г. А.] світло наукової мови...” [Русанівський 2002, 254–255] або ширше – з мови Західної України (*повітря, життєпис, зацікавлювати*). Потребу мати єдину літературну мову І. Огієнко сформулював у такому закличові: “Для одного народу – одна літературна мова й вимова, один правопис!” [Рідна мова. – 1933. – С. 311–312].

У деяких випадках окраїнні говірки можуть стати основою літературної мови, що відмінна від сучасної української, т. зв. київської, літературної мови.

Так, серед 12 досліджених слов'янських мікрмов О. Дуліченко на перше місце ставить русинську мову, т. зв. *руську бешеду* (*русиньскый язык*), що поширена в колишній Югославії – у Бачці, Сремі і Славонії, якою користується близько 30 тисяч осіб [Дуліченко 1981, 10]. Натхненником і творцем цієї літературної мікрмови був М. Ковач. Порівняйте звучання вірша М. Рильського в перекладі цього русинського поета:

Кед ше писні мойого краю
Лею власними гласами,
Мне ше видзи – руки збераю
Трави цо ліга луками.

У писных труд и даль походу,
И жаль, и ошмих, и любов,
И сила велького народу
И за народ пролята кров.

Але на цьому творці *русиньского языка* не зупинилися. Мільйонер П. Р. Магочій, угорець за національністю, почав усіляко підтримувати нову ідею – творення літературної мови на основі закарпатських та лемківських говірок. Ця ідея знайшла прихильників серед жителів того боку Карпат, а в Ужгороді навіть був створений русинський уряд, ідуть заклики, щоб під час переписів населення закарпатці записувати себе русинами. В Опольському університеті (м. Ополь, Республіка Польща) в серії “Найновіші дослідження слов'янських мов” видано колективну монографію “Русиньскый язык” [Русиньскый 2004], у передмові до якої П. Р. Магочій пише (подаємо цитату в оригіналі): “Тота книжка є складована на пять розділів. Першый розділ подає основну інформацію з історії і етнографії вшитких русиньских земель, опис діалектів з двох одлишних поглядів і історичний перегляд языкового вопросу. В наступных трёх розділах, каждый з яких ся ділить на шість часть по регіонів, є граматичный опис екзистуючих русиньских літературных языків, соціолінгвістичной функції русиньского языка в каждом регіоні, а тыж выбір характерістичных текстів з каждого регіону. Пятыи і послідній розділ подає вычерьпну бібліографію” [Русиньскый 2004, 11].

Із деякими демократичними змінами, що відбулися у другій половині вісімдесятих років ХХ ст. у тодішньому Радянському Союзі,

щораз сильніше зазвучали голоси на захист рідного слова в різних зросійщених республіках, особливо в Україні. Це деякою мірою стосувалося й Білорусі.

Вихідці з берестейського та пінського Полісся, що у складі тодішньої БРСР, теж виступили за національне відродження, але оскільки місцеві говірки явно не білоруські, а визнати їх українськими деякі білоруські політики (до речі, і мовознавці) не хотіли (чи їм забороняли?), то в обіг була пущена надумана теорія про нащадків ятвягів, які тут проживають і які користуються своєю мовою, що не є ні білоруська, ні українська, ні російська, тобто це уже четверта східнослов'янська мова або, може, третя балтійська. У зв'язку з цим В. Леонюк писав: “Вимерлих у XIII ст. ятвягів, за походженням балтів, трактується, не моргнувши оком, як предків поліщуків – з тим, ясна річ, щоб у такий курйозний спосіб виправдати провокаційні балачки про західнополіський народ” [Леонюк 1997, 10].

За основу нової літературної мови (“володи”) були взяті говірки Пінського та Іванівського (Янівського) районів сучасної Брестської області Білорусі. Лексика “поліської володи” – це здебільшого слова, уживані в українській мові (адже берестейські говірки – українські!), але з певними фонетичними чи морфологічними відмінностями, що характерні для західнополіського діалекту (іноді – і для інших діалектів), пор.: *шэ* ‘ще’, *шо* ‘що’, *польшукуы* ‘поліщуки’, *зымня* ‘земля’, *ек* ‘як’, *чес* ‘час’, *сынёгокэ* ‘синьооке’, *мні* ‘мені’, *бігчы* ‘бігти’, *рокэј* ‘років’, *накрывкию* ‘накривкою’ та ін. Деякі фонетичні риси властиві переважно янівсько-пінським говіркам (і середньополіським на території України), насамперед це тверда вимова постфікса *-ся* (*-са*): *оказалыса*, *хавалыса*, *порозумілыса*, *вдалос*, *случылас*, *звалосо* (для с. р.) ‘звалося’ (зауважимо, що в цих же говірках наявна тверда вимова [ц] у словах *питаіуц:а*, *смийёц:а*, що непослідовно відбито у “володі”, пор.: *выроблејіца* і *судошеюця*). Словотвірні відмінності: *дадяны* ‘даний; цей’, *зарышыныј* ‘теперішній, нинішній’, *сусідышыныј*, *хороство* ‘краса’, *хорошбота* ‘т. с.’, *косынына* ‘волосина’, *назвиско* ‘ім'я’, *подавно* ‘давнувато, давненько’ та ін. Деякі слова “володи” властиві переважно янівсько-пінським говіркам: *долыговати* ‘хворіти’, *судошеюця* ‘зустрічаються’, *гетот* ‘цей’, *стэ* ‘це’, *кэ* ‘і’, інші вживані в ширшому західнополіському ареалі: *вытэ* ‘ви’, *духвајіти* ‘бути впевненим у

чомусь’, *мрака* ‘туман’, *няка* ‘якась’, *плыскы* ‘лисички (гриби)’, а деякі – у всьому північному наріччі, напр. *суточки* ‘вузький прохід між будівлями’ та ін.

Порівняйте з літературною мовою уривок вірша М. Герасимика, написаний “володою”:

Дэ лыса гомонеть дрымучы,
Дэ богаты поле колисьсем
И дэ людэ жывуть спывучы,
Звэця тая зымне – Полісьсем.

А ось які мовні засоби використав В. Стасюк, уродженець Малоритського району, у вірші “Впэроч було слово...” (“Збудінне”, 1–15.VII.1991):

Порадітэ, мамо, Як мні далиј жыты. Поможитэ, мамо, Од дня – нуч оддылыты.	На твојі пытанні Я змовчаты мушу.
Нагучитэ, мамо, Як пујты-ступыты. Заповідьтэ, мамо, Зло ныпрычыныты.	Я Добру гучыла, Грила-годовала, Всё, шо сама вмiла, Шо знала – оддала.
Положитэ, мамо, Мні на плэчы ношу – Послужыты людюм: Віру најты хочу.	А тыпэр ты вырос, Раз так пытаешся, Својім сэрцэм, сыну, Правда познаеця.
Ныпытајся, сыну, Нывыкручуж душу,	Ох, пробачтэ, мамо, За дурную мову... Сотворывшиј Душу – Ныпорушыть Словом.

Ось такі лексеми були пропоновані до вживання в науковому стилі *поліської володи* (автор тексту М. Шелягович, в оригіналі – Шылягович): “Всека лытырацька волода (мова) е за обробляну, впарадковану ј унормовану форму говиркы чы говорок пэвного мовного орыалу. <...> Пры зложуваннёвы лытырацькіјі нормы на прызора бралосо ек и тэ, шоб у јіјі основу ляглы говоркы осырідковы, які најбільш заховують полыську спыцыфыку, так и тэ, шоб норма була

в максимум зрозумілию ля носылныкэ] всіх поліських говорок и ек можна быльш улычувала жіхы особлывыны” [Шылягович 1990, 92].

Однак *поліська волода* так і не стала зрозумілою поліщукам, а прихована політична мета – відтягти берестюків від українства, від вирішення національного питання в Білорусі – не оволоділа українськими берестейцями, відштовхнула їх від себе, після чого *волода* тихо “померла”, а разом із нею і всі *ятвязькі* ідеї.

4. Поняття про діалектизм

Різновиди діалектизмів. Окреме говіркове слово – *територіальний діалектизм* – може бути поширений на значній території (*р’овер, б’усел*) або лише в окремому регіоні (*молож’аї* ‘отава’, *кр’епко д’обри*), а то й в одному селі (*скорк’о* ‘пролісок’ – с. Городище Ківерц). Є два погляди на визначення *діалектизмів*: 1) це всі слова, уживані в говірці; 2) говіркові слова, що відсутні в сучасній українській літературній мові. У школі та у виші використовують термін *діалектизм* у другому значенні, тобто це говіркові слова, відсутні в літературній мові. Перевірити це можна за словниками СУМ, ВТС, орфоепічним (напр.: [Вимова і наголос]), словником наголосів [Головащук 2003], за виданням “Український правопис” [Правопис 2008] та ін.

Залежно від того, якими елементами говіркове слово відрізняється від літературного відповідника, розрізняють такі види діалектизмів:

фонетичні (*в’озиро, гур’ок, ж’ер, стил, ста́шка, хл’опец*);
акцентуаційні (*оді́нацит’, ка́жу, колес’о, кропи́ва, по́душка*);
морфологічні (*земл’о́йу, гар’аче́йу ка́шоюу, й’е́йі, х’одит, робі́лис’мо*);
словотвірні (*качин’у́к, ту́тички, припе́н’ки, морим’у́х*);
синтаксичні (*скажі́ дл’а не́йі, ск’очив без р’ів, росте́ дл’а ха́ти*);
лексичні (*бо́ц’ун ‘лелека’, бо́ц’уни ‘ягоди буюхи’, ба́бка ‘підосичник’*);
семантичні (*лихі́й ‘дірявий’, переп’і́лка ‘метелик’, помел’о́ ‘віник’*);
фразеологічні (*впа́сти с не́ч’і ‘народити дитину’, при́йти в свин’а́чій го́лос ‘запізнитися’*).

Іноді в одному діалектизмі “відбиті” різні особливості говірки: *мулуду́ха* ‘весільна молода’ – фонетичний і словотвірний рівні, *насту́лница* ‘скатертина’ – лексичний, словотвірний і фонетичний.

На основі говіркових особливостей виникає і таке протиставлення: звичайно, *я (ми)* говоримо гарно, правильно, так, як треба, а *він (вони)* –

негарно, неправильно, зовсім не так, як треба. Порівняйте, як селянин схарактеризував різне мовлення жителів частинки Підляшшя (запис В. Курашкевича): “Що то за гідка мова в тих Загайках: *хлі̇б*, а там якось *кулачи*, а дурнії шушеньци кажуть *пальонка*” (див.: [Лесів 1997, 346]). Як бачимо, специфічні риси говірки найчастіше стають об’єктом глузувань, висміювання носіями інших діалектних систем – так виникають складанки-характеристики окремих говірок, зрозуміло, на основі протиставлення *я ↔ ти, ми ↔ вони*: *Соловаї шчаба́ча; Вз'ев рубл'е́ і пої́хав до Коу́л'е́; Ї́ак дам в бек, то впаде́ш в рев; Зажині́ кабанца́ до хл'і́вца́, бо куса́йц̣:а; Д'і́с'а пол'і́с'а л'і́тала в Шмургу́л'і, там куп'е́ла бу́цку м'е́ла* та ін.

Деякі слова мають “довгу” пам’ять, бо їх уживали у більш давні часи, напр., у волинсько-поліських говірках це *нагаві́ц'і* ‘штани’, *л'і́т'ус'* ‘вторік’, *пругло́* ‘петля, прив’язана до гілки дерева для лову диких качок на воді’, *ратáї* ‘орач’, *опóшн'ї́* ‘останній’; у берестейсько-пінських – *бурча́к* ‘прокисле молоко’, *плашні́к* ‘лепеха; айр’, *на́пук* ‘1. брунька; 2. пуп’янок квітки’; у підляських – *ло́н'і* ‘минулого року’, *о́трок* ‘той, хто молодший за мовця’, *сва́н'ка* ‘пісня-веснянка’, *че́л'ад'* ‘всі члени родини’ та ін.

Розрізняють т. зв. **нульові діалектизми**, тобто елементи системи літературної мови, що відсутні в системі досліджуваної говірки. Таким нульовим діалектизмом у західнополіських говірках є літературна назва *проміння* (сонця), що у говірках відсутня, тому літ. *Сонячне проміння засліплює очі* може бути передане реченням *Со́нце сл'і́тит' о́ч'і* (*б'їе в го́чи*). Західнополіський нульовий діалектизм зі значенням ‘ніжка качана капусти’ – у середньо- та східнополіських говірках має відповідники *храп* || *хра́па* || *хра́пка* || *храпа́н* || *храпу́ст* і *сторча́н* [Куриленко 2004, к. 14]; нульовий діалектизм ‘легені, серце, горлянка і печінка (разом)’ – у середньо- та східнополіських говірках *жураве́л'*, *гуса́к*, *клуч* [Куриленко 2004, к. 45]; нульовий діалектизм ‘велика рогата худоба з пошкодженим вухом’ – у середньо- та східнополіських діалектах *карнаву́ха* || *карнау́ша* || *корнову́ха* [Куриленко 2004, к. 144]; нульовий діалектизм східнополіських говірок – відсутність спеціальних слів (вигуків) для повертання коней праворуч та ліворуч (у західно- та середньополіських говірках для цього використовують “команди” *соб* || *ксо* || *ксоб* || *к'сóб'і* || *'цоб'і* та *от се'бе* || *са'бе* || *ца'бе* || *це'бе*) [Куриленко 2010, 161].

Етнографізми – це слова, що називають певну реалію, звичай чи обряд або особливості рельєфу, що характерні для певної території і відсутні в інших регіонах (*громнічна с'в'ічка* ‘свічка, освячена на Стрітення’, *холодна йушка* ‘пісна страва з грибів та оселедців, зварена на Різдво’, *Середп'іс'т'а* ‘відзначення на Підляшші середини Великого посту’).

Оказіоналізм – це слово, утворене за непродуктивною моделлю, “на випадок”, і вживане тільки в певній ситуації і в певному контексті. Порівняйте народні замовляння від ікавки: *г'ікавка-бр'ікавка*, *іди до воді, на ко́го хоч нападі́ : на коро́ву чи вола́, абі́ в ме́не не була́*. Інші звертання-зачини: *г'екавка-др'екавка*, *гікавка-см'ікавка*. Особливо багато okazіональних утворень у малих формах фольклору, і хоча таких слів немає ні в літературній, ні в діалектній мові, але їхнє значення усім зрозуміле, пор.: *З ле́ж'і не бу́де оде́ж'і; Недосо́л на стол'і – пересо́л на голов'і; Лі́том в хулудку́ – зимо́йу в гулудку́; Гучі́ д'іте́ї ни стра́шкоїу, а ла́скоїу; Очи́с'ка – страши́с'ка, а ручі́с'ка – дурні́с'ка, бо все зр'обл'ат'.*

Народна етимологія – помилкове пояснення походження слова та його значення на основі подібності звучання незвичної лексеми (переважно запозиченої) із відомим словом рідної мови: *оковіта* < *aqua vita*, *випропа́н* < *аероплан*, *скад'іо́н* < *стадіон*, *од'ага́ло* < *одіяло*, *конда́тра* ‘ондатра’; так часто пояснюють і походження назв населених пунктів, пор.: назва *Холопичі* (Локачинський район) походить ніби не від *холоп* ‘залежний від феодала селянин; підневільна людина’, а від словосполучення *го́л'і п'е́ч'і*; село *Черськ* (Брестський район) названо ніби так, що ним володів пан за національністю черкес, а в сусідньому селі *Рудня* ніби жила його рідня...

Отож, наші говірки багаті на такі незвичні слова.

5. Літературна норма і діалектна норма

Як відомо, літературна мова – це унормована мова, норми якої відбиті в правилах, що їх вивчають школярі з початкових класів. Однак середнє і молодше покоління сільських жителів переважно ділінгвісти, оскільки добре знають літературну мову, володіють її нормами, однак спілкуються переважно своєю говіркою. (*Ділінгвізм* – володіння літературною мовою і однією з діалектних форм спілкування).

Звичайне речення за нормами літературної мови *Сіну, скажі матері, що я сьогодні в лісі заготовлятиму дрóва по-різному звучатиме у різних говірках Західного Полісся:*

Сіну, скажі дл'а матері, що йа с'он'і їду в гол'шину по' дрóва (Шепель Луцьк).

Сіну, скажі дл'а матері, що йа нін'і їду до л'ісу на чістку (Брани Горохів).

Сіну, скажі матері, що йа с'од'н'і в л'іси бóду чістити дрóва (Сильно Ківерц).

Малі^еї, скажі^е матері, що йа с'од'н'і їду в л'іс до дрив (Кримно Старовижів).

Сéну, скажі^е матир'і, що йа с'од'н'і поїду в л'іс, щоб заготовити дрóва (Губин Локач).

Сіну, скажі^еш матр'і, що йа с'од'н'і їду рубати дрóва в л'іс (Крупа Луцьк).

Синóк, скажі^е матре, що йа с'од'н'а їду в лис заготовл'єти дрóва (Межисить Ратн).

Отже, читаючи ці приклади, можна подумати, що діалектна мова не має жодних норм. Однак це не так. Свою “норму” має кожна говірка, пор.: а) якщо на місці *о в закритому складі звучить [и], то це буде в усіх подібних словах у цій же позиції (*стил, нис, виз, ниж*), а нормою іншої говірки буде [у] (*стул, нус, вуз, нуж*), а ще в іншій у цій позиції функціонуватиме дифтонг (*стуол, нуос, вуоз, нуож*), при цьому зазначимо, що лише в мовленні деяких сільських жителів звучать ці слова так, як у літературній мові (*ст'іл, н'іс, в'із, н'іж*); б) якщо наголошений [e] звучить як [a], то ця риса буде властивою всім словам у такій позиції (*сарп, дан', стажка, соловаї* і т. д.); в) якщо в дієслівному постфіксі -ся приголосний [с] твердий, то це і є нормою для всіх зворотних дієслів цієї говірки (*находівса, с'мийáласа, дивілиса*) та ін.

Із цього можна зробити висновок, що літературна і діалектна мова – це дві самодостатні мовні системи, це складові національної мови, що розвиваються паралельно за своїми законами, лише частково впливаючи одна на одну (напр., лише деякі діалектоносії вимовляють слова *н'іс, ст'іл* із твердими приголосними перед *і* – *ніс, стил*, однак більшість же під впливом написання та сучасної літературної норми ви-

мовляють *н'іс, ст'іл* || *с'т'іл*; а лексику літературної мови поповнили такі говіркові слова: *в'атра, л'эг'ін', л'ітепло*). Літературна мова буде “жити” до тих пір, поки поповнюється за рахунок діалектів, поки є користувачі цими діалектами, бо в протилежному випадку вона “помре” (але чи залишить хоч “нащадків”, як мертва латинь, – невідомо).

6. На захист народного слова

Т. Шевченко писав:

Возвеличу
Малих отих рабів німих.
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово.

І справді: Т. Шевченко не тільки захистив “рабів німих”, а й возвеличив Україну, урятував українську мову. Бо був будівничим цієї мови.

І якщо колись українців – *малих отих рабів німих* – рятувало українське слово, то тепер навпаки – повинні рятувати саме слово від недолугих рабів, що схиляються перед іншою державою, ставати в оборону своєї мови, своїх говірок. Були часи, коли літературні редактори вилучали діалектизми з художніх творів, не кажучи вже про інші стилі. Кабінетні вчені заявляли, що “жити” діалектизмам лишилися ніби лічені хвилини, тому треба від них якшвидше відмовитися і писати “чистою” мовою, а така “чиста” мова що дистильована вода – без кольору, без запаху, без смаку... Деякі методисти, а вслід за ними і вчителі, закликали – не більше, і не менше – “боротися” з народною мовою. Порівняйте назви методичних статей із журналу “Українська мова в школі”: “Боротьба з діалектизмами в школі” (1953, № 5), “Боротьба з діалектизмами в мові учнів шкіл західних областей України” (1953, № 5), “Прийоми й методи боротьби з діалектизмами в мові учнів шкіл Ровенщини” (1959, № 4), “Діалектні помилки і боротьба з ними” (1955, № 6), “Відображення в писемній мові учнів шкіл говіркових особливостей та методи боротьби з діалектизмами” (1958, № 1), “Подолання діалектизмів у мові учнів Буковини” (1957, № 4), “Боротьба з помилками у мові учнів, зумовленими діалектним оточенням” (1960, № 2) та ін.

І якщо уявити, що повість М. Коцюбинського “Тіні забутих предків” хто-небудь захоче “перекласти” такою “чистою дистильованою” мовою, вилучивши всі діалектизми, тоді твір утратить усю свою чарівність та привабливість. Тому справжні письменники вміло вплітають у свою розповідь діалектні самоцвіти. А деякі майстри слова навіть пишуть цілі твори, стилізуючи їхню мову під говірку. Як приклад, наведемо уривок з вірша П. Чучки (молодшого) (збірка “Вечорки по-баранинськи”), щоб “почути”, як по-закарпатськи звучить колись широко відомий віршик про Леніна:

Ко тото на ня позерать
з обрацати на стіні?
То Ілліч, наш апо Ленін,
вун такий близький мені.
Научив мене любити
революцію, Москву,
указав ми путь до щастя
(я по ньому фурт іду).
Написав грубизні книги,
абим їх напамнять знав,
у діточим моєм сирцю
мавзолей собі склепав...

(Чучка П. (молодший). Вичурки по-баранинські : закарпатська застільна книга у 2-х томах, том перший і останній. – Баранинці ; Ужгород, 1992).

А щоб принизити говірки, деякі “борці” заявляють, що діалектна мова *неправильна*, що в ній не існує стилістичної диференціації і т. ін. Як уже доведено вище, кожна говірка має свою норму, цією мовою вільно спілкуються усі члени колективу і прекрасно розуміють один одного, отже, кожна говіркова система – цілком правильна, тільки потрібно розрізняти відмінності, які існують між говіркою і літературною мовою. А вчителі, навчаючи учнів літературної мови, повинні навчити їх добирати літературні відповідники до місцевих слів, редагувати речення, дотримуючись літературних норм, а насамперед – добре засвоїти орфоепічні норми. І ні в якому разі не насміхатися з місцевої говірки, а толерантно ставитися до основи нашої літературної мови, складової частини української національної мови.

Загалом, більшість сучасних жителів Волинського Полісся – діалектологи, оскільки всі вони добре вивчили літературну мову, але в сім'ї та з односельцями продовжують користуватися своєю говіркою. Дещо інше становище українських говірок на Берестейщині і Підляшші.

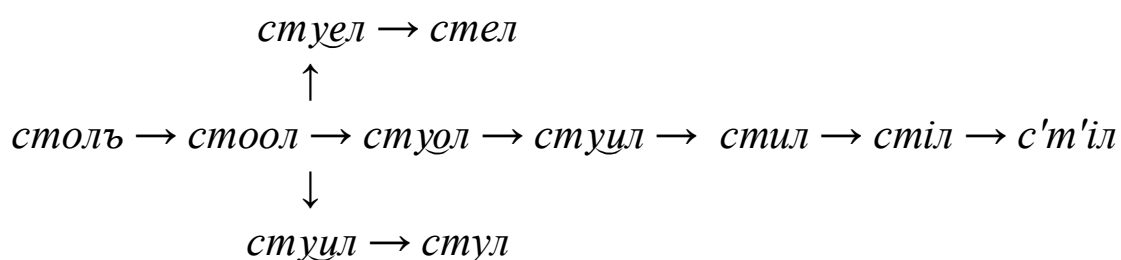
7. Причини існування діалектних відмінностей

Немає жодної мови, у якій не було б говіркових відмінностей. Іноді носії тієї ж мови з різних діалектів не завжди можуть навіть правильно зрозуміти один одного. Так, мовлення північних німців відчутно відрізняється від мовлення тих, що живуть на півдні Німеччини, західні китайці розмовляють не так, як східні... Щоправда, такі випадки серед користувачів українськими діалектами нетипові – можна говорити про незрозумілі окремі слова чи фрази, але не про все висловлення.

Причин побутування діалектизмів є декілька, серед них виділяють три найголовніші: *внутрімовні*, *зовнішньомовні* і *позамовні* (*екстралінгвальні*).

Внутрімовні причини, що не залежать від волі людини, пов'язані з розвитком мови упродовж тривалого історичного часу. Так, в часи Київської Русі в системі вокалізму було 11 голосних фонем, а залишилося тільки 6 (зникли: *ь, ъ, ѣ, ѧ, ж, ы*). І все це відбувалося без утручання людини, кажучи сучасними словами, – без ручного керування.

Інший приклад. На думку О. Потебні, становлення сучасного чергування [o], [e] з [i] відбувалося в новозакритих складах через стадію подовження та дифтонгічного переходу після занепаду редукованих голосних **ь* та **ъ*, що можна зобразити так:

Отже, усі фонетичні варіанти, що не відповідають сучасній орфоepічній нормі (с'т'іл) і вживані в говірках, вважають діалектизмами, зокрема фонетичними. Як зауважував польський мовознавець В. Ку-

рашкевич, “північні говірки зберегли давні стадії розвитку українського ікавізму, <...> подовжені наголошені голосні \bar{o} , \bar{e} у закритих складах, як і \bar{e} (ять), не розвинулися ще в i , а затрималися на якійсь попередній стадії розвитку, найчастіше у формі якогось двозвука uo , ue , ui , yi , ie або звичайного голосного u , i , y ” [Kuraszkiewicz 1963, 68].

Зауважимо, що більшість сучасних дослідників дещо уточнює пояснення історичних причин названого чергування, зробленого в працях О. Потебні: так відбувався перехід $[o]$, $[e]$ в $[i]$ лише в говірках північного наріччя, де збереглися й донині дифтонги. А на думку Т. Лера-Сплавінського, у південно-західних говорах $*o$, $*e$ звузилися і через проміжні звуки перейшли в $[i]$ (див.: [Жилко 1966, 47]). Так само Ю. Шевельов уважав, що у південноукраїнських говірках такий перехід відбувався за схемою $o > y > \ddot{y} > i$ (в оригіналі: $u_2 > \ddot{y} > i$ [Шевельов 2002, 760–765]). “...Перехід u_2 в \ddot{y} стався в карпатському регіоні наприкінці XVI ст., а на решті південних українських теренів – до середини XVII ст. Із-поміж говірок є й такі, де еволюція u_2 загальмувала або на стадії u , або на стадії \ddot{y} . Стадію u збережено на Підляшші, Берестейщині, Надсянщині, а також на Закарпатті – в межиріччі Шопурки та Ріки й далі в межиріччі Латориці та Ціроки, тобто в кількох віддалених і відносно невеликих західних зонах, не пов’язаних між собою. Стадія \ddot{y} втрималася на ще меншій території. Крім розпорошених українських сіл на Лемківщині та поодиноких поселень у Банаті, на Підляшші та на Берестейщині, сюди належить центральна частина Закарпаття між Рікою та Латорицею. Всі інші південноукраїнські говірки перейшли від стадії \ddot{y} до стадії i ” [Шевельов 2002, 763].

Так само і в лексиці: окраїнні говірки часто зберігають лексеми, які вже давно втрачені центральними говірками, пор. уживання слів *нагавиці* ‘штани’, *л’ім’іс’* || *л’ім’ус’* ‘уторік’ на Поліссі і в Карпатах. На думку деяких учених, за вимовою дієслівного постфікса *-ся* можна навіть встановити, які говірки “продовжують” мовлення племені древлян, а які – волинян (*наробіласа*, *находівса*, *проголодува́лиса* – нащадки древлян, *зна́лис’а*, *пिता́лас’а*, *напівс’а* – нащадки волинян і бужан).

Зовнішньомовні фактори – це причини, що виникають під впливом інших мов, переважно контактних. Проживання по сусідству двох народів, економічні, торговельні та інші зв’язки сприяють тому, що один народ в іншого запозичує назви для найменування переваж-

но нових реалій, дій, явищ або спеціально використовує “іномовні” назви, бо так “культурніше”, бо так можна показати свою ілюзорну “вищість”.

Дехто з мовців так “побратався” з деякими чужими словами, так уже “зріднився” з ними, що це навіть ставало причиною виникнення багатьох прізвиськ. Ось деякі приклади.

Тих, хто вживає окремі російські слова, на Західному Поліссі прозивають так: *Бамáга*, *Брат'ішка* (так звертався до всіх), *Вóз'л'а* (уживав *возле*, а не *біля*), *Вóншем*, *Вот*, *Вот-вот*, *Івóт*, *Вс'о*, *Дáда* || *Дадáч*, *Д'іро́вн'а*, *Е́то*, *Е́то-е́то*, *Йе́то*, *Е́то са́моє*, *Зам'еча́т'ел'*, *Зд'ес'*, *Ім'е́йу*, *Кан'е́шно*, *Карма́н*, *Коро́ч'е*, *Ка́чество*, *Кра́це* (учитель, який кожен урок починав словами *навтар'а́єм вкра́тце*), *Лáндиш*, *Мойó жит'йó*, *Н'ігад'а́ї*, *Обжд'і*, *Опи́е*, *Пайе́л*, *Пак'е́да* (так прощався з друзями), *Панас'іла* (часто розповідав, як *ло́шад' панас'іла* його), *Папа́ша*, *Параз'іт*, *Па́р'ен'*, *Пар'ен'о́к*, *Парн'ішка*, *Погод'і*, *Пожáлуста*, *Позво́л'т'е*, *Покáмис'*, *Пон'іма́йеш*, *Пóн'ав*, *Пр'ів'е́т*, *Рошчо́т*, *Рубан'о́м*, *Сел'о́тка*, *Слиш*, *Собі́т'іє*, *Сóлнишко*, *Спайо́м*, *Стáло б'іт'*, *Суд'ба́*, *Т'іш'іна́* (учителька безкінечно повторювала це слово на уроці), *Т'іна*, *Т'іна зе́бра*, *То́чка*, *Тра́пка*, *Царамáт'*, *Цигáнс'ке отрóд'іє*, *Це́н:и́*, *Што хат'іш*, *Шчас*, *Шчитáти* та ін. Навіть спільні слова для української та російської мов часто такі “знавці” вимовляють на російській манір, що теж відбито у їхніх прізвиськах: *Ар'о́л*, *Ар'е́нда*, *Бол'шеві́к*, *Ел'е́ктрик*, *Зв'ер'*, *Зм'е́ї*, *З'ел'о́ни́*, *Касо́ї*, *Каз'о́л*, *Кап'е́йка*, *Композ'ітор*, *Кóшка*, *Кракад'і́л*, *Л'імо́н* та ін.

На другому місці щодо запозичень – полонізми, про що свідчать такі прізвиська: *Бал'о́н*, *Б'імбер*, *Бóмбочка* (діал. *бóмбочка* ‘скляна ялинкова прикраса’), *Вал'ігу́ра*, *Варйáт*, *Вепи*, *Ву́т*, *Гайо́ви́* (працює лісником), *Г'е́мба* (має великі губи), *Зайо́нчик*, *Кранта́к*, *Крет*, *Куло́нчек*, *Куп́чек*, *Курдо́упел'*, *Кутас*, *Л'áмпа*, *Л'ас*, *Л'ах*, *Ма́зур*, *Ма́йо́нтков*, *Марина́рка*, *Пац'у́рка*, *Пон'е́ваш*, *Пошо́лом*, *С'іко́ра*, *Ц'о́ц'а*, *Шчу́пли́* та ін. Є запозичення й з інших мов (докладніше див. [Аркушин 2010б]).

Отже, серед прізвиськ виявлено багато назв, що походять від запозичених твірних основ, серед них росіянізмів (росіїзмів) – 76,8 %, полонізмів – 13,2 %, англізмів і германізмів – 3,7 %, запозичень з інших мов – 2,6 %. Зауважимо, що ця статистика стосується не лише прізвиськ, а й апелятивів і є реальною картиною іншомовних запозичень у західнополіських говірках (у мовленні молоді відсоток запозичень ще вищий).

Позамовні причини – наслідок перебування частини національної території у складі інших держав і використання “їхніх державних стандартів” (адміністративний поділ: *волость, уезд, губернія* у царській Росії, *гміна, повіт, воєводство* у Речі Посполитій, *сільрада, район, область* у Радянському Союзі; назви грошових одиниць: *капейка* і *рубль*; *грош* і *злоти*; *копійка* і *карбованець*). За російським зразком, у нас голову облдержадміністрації іменують *губернатором*, хоч в Україні вже давно немає ніяких губерній; вищі школи іменували й іменують *вузами*, тобто *вищими учбовими закладами*, хоч в українській мові слова *учбовий* немає, а є *навчальний*... І все це *так* тому, що в Росії саме *так*.

Деякі вчені виділяють ще й інші причини існування діалектизмів. Так, Я. Рудницький чинниками “зрізничкування” української мови називає такі: “Великий обшир української мови, неоднаковість географічного простору й підсоння, далі колонізаційні рухи українських племен на протязі століть та впливи чужих мов, те все спричинило, що українська мова не є щось одотне, але навпаки, в ній можна відрізнити велике число дуже зрізничкованих говорівих систем” [Рудницький 1978, 17]. Крім цього, учений виділяє ще й *географічні чинники* (“закутини” зберегли багато архаїзмів), *колонізаційні рухи*, *впливи чужих мов*, *релігійні та економічно-політичні чинники*, “та найважливіший чинник, що впливає на різничкування й зміни в мові й що ним можемо вияснити інші чинники, це *гін до наслідування*” (“люди вважають щось за гарніше, краще, доцільніше й тому його наслідують”) [Рудницький 1978, 29–30].

8. Говірка, група говірок, діалект, наріччя

Говірка – найменша діалектна одиниця, що охоплює мовлення жителів переважно одного населеного пункту. Іноді буває, що в поближких селах говорять цілком однотипно з мовного погляду, тоді їхнє мовлення становить одну говірку, хоч таке буває досить рідко. І навпаки: в одному населеному пункті може бути дві говірки. Порівняйте, як на Підляшші жителі села Черемха Більськ-Підляського повіту характеризують своє мовлення:

/ а_говорим то так |бач^ште / в_нас отут_о / до поло|вини се^нла
то |будут гово|рители тил'е кўи^н' / но кўи^н' то в_ц'ілом сил'і го|ворат

/ ал'б... на тил'е то |будут ка|зати тил'е / тил'і / так го|ворат / а вже там |будут ка|зати тил'а / на... мари|нарку тут |будут ка|зати ву^оречок / а ту д'і|журок // [Аркушин 2007б, 168].

Скільки в Україні говірок, на сучасному етапі розвитку діалектологічних досліджень сказати з упевненістю ніхто не зможе, оскільки потрібно дослідити мовлення жителів кожного села і встановити, чи це мовлення ідентичне на всіх мовних рівнях із сусідніми селами та чи в самому населеному пункті всі однаково говорять, тобто чи це дійсно одна говірка.

Говірки, об'єднані певною спільністю мовних рис, становлять *групу говірок*.

Говір – це велика кількість однотипних говірок, що мають багато спільних рис, якими відчутно відрізняються від інших говорів. Синонімічним до терміна *говір* є *діалект*. В Україні виділяють 15 говорів (діалектів).

Зауважимо, що давніше ці терміни – говір і діалект – позначали різні територіальні величини, пор.: “Група споріднених говірок утворює говір. У свою чергу та чи інша кількість однотипних говорів складає ще ширше угруповання – діалект. Нарешті, група споріднених фонетичними, граматичними та лексичними рисами діалектів об'єднується в діалектну групу (наріччя) – найширше діалектне угруповання” [Дзензелівський 1966, 5].

Наріччя – найбільша діалектна одиниця, до складу якої входить декілька близьких між собою говорів, що мають цілий ряд спільних мовних рис, якими відчутно відрізняються від інших груп діалектів. Розрізняють три українські наріччя: *північне (поліське)*, *південно-східне* і *південно-західне*.

У *північному* наріччі виділяють *східнополіський*, *середньополіський* та *західнополіський* діалекти (говори).

У склад *південно-східного* наріччя входять *середньонаддніпрянський*, *слобожанський* і *степовий* діалекти.

У межах *південно-західного* наріччя такі говори (діалекти): *волинський*, *подільський*, *наддністрянський (галицький, опільський)*, *надсянський*, *бойківський*, *гуцульський*, *покутсько-буковинський*, *закарпатський*, *лемківський* (див. карту-вклейку в робочій навчальній програмі з української діалектології).

9. Соціальні діалекти

Крім територіальних, розрізняють ще соціальні діалекти, що їх вивчають не тільки діалектологи, а й соціолінгвісти.

Виділяють такі види соціальних діалектів: професіональні слова, жаргон та арго.

Професіоналізми – це слова, уживані в мовленні представників певної професії (лексеми як у прямому, так і переносному значенні). Реміснича лексика, напр. ткачів, гончарів, ковалів, бондарів і т. д., нараховує близько 300 лексем, частина з яких добре відома мовлянам, однак деякі лексеми є суто “професіональними”. Так, для сучасних студентів абсолютно незрозумілі такі “ткацькі” слова, як *начін':е, собáчка, з'ів* || *з'іва, шл'іхтовáти, понож'і, гúб'ка, м'ітки* || *мúтк'і*, а частина інших лексем відома хіба що в переносному значенні: *чóвник, ц'івка, л'áл'ка, оснóва, снуváти, нак'ідáти*.

У мовленні вчителів уживані такі професіоналізми: *недрáда, бат'к'івс'к'і збóри, тáбел', чверт', усп'ішн'іс'т', тижнéве навантáжен':а* та ін. Лексеми *дóшка, в'ікнó, двéр'і* стають учительськими професіоналізмами тільки з такими значеннями: *дóшка* ‘класна дошка’, *в'ікнó* ‘вільний від занять у вчителя один урок’, *двéр'і* ‘вільні від занять підряд два уроки’.

Розвинуту професійну лексику, переважно іншомовного походження, мають сучасні комп'ютерники: *мон'ітóр, прінтер, скáнер, кáртридж, клав'іату́ра, матерінс'ка плáта, програмуván':а* та ін.

Жаргón || *жаргón* (франц. *jargon* ‘пташина мова’, ‘незрозуміла мова’) – різновид соціальних діалектів, що відрізняється від загальнонародної мови використанням спеціальної лексики та фразеології, що має часто зовсім інші синоніми у літературній мові.

Так, наведене в § 5 речення *Сину, скаж матері, що я сьогодні в лісі заготовлятиму дрóва* у молодіжному мовленні звучатиме приблизно так: *Малій, скажі мáмк'і, шо йа ч'úхайу в л'іс зад'éлувати дрóва* || *Сіна, скажі мáмк'і, шо йа с'óдн'і вал'у в л'іс пахáти кóло дрóв*. А речення *Незважаючи на те, що мама хвора, однак вона все одно кожен день щось робить у горóді* звучатиме *Мáмка, кан'éшно, бол'на, но вс'о равнó кáждий д'ен' пахáйе в горóд'і* || *Хат'á мамáша бол'на, но постойáн:о пáше на агарóд'і*.

Отже, відмінність у спілкуванні зумовлена бажанням молоді говорити оригінально, а не так, як старше покоління, будувати речення

стисліше, а не за нормами літературної мови, називати відомі речі “прикольніше”, ніж це роблять їхні “пр’едк’і” та “черепкі”. І тут зразком для наслідування стає “змавповане” мовлення російської молоді, тому сучасні “крутелики” так часто переходять “на рашу”, що навіть спільні слова для обох мов вимовляють на російський манір (*магаз’ін, ап’ел’с’ін, д’ір’ектор, сп’іна, л’екціѳа, ун’ів’ерс’іт’ет* і т. д.), кількісні числівники відмінюють, як сусідній народ, уживають російські закінчення навіть у рекламі (*удар по цінам*) і повністю відмовились від сьомого українського відмінка – кличного. Загальноновживані слова часто зазнають усічення з додаванням “улюблених суфіксів” *-к-а, -ік, -ух-а* || *-ух*: *уч’ілка, дурка, фотка, трал’ік, в’ел’ік, фот’ік, в’езуха, кл’ікуха, порнуха, ст’інуха* та ін.

Якщо слова належать окремій групі молодих людей (напр., *ф’ізра, зарубана* – з учнівського мовлення, *бомба, шпóra* – зі студентського, *дэмбел’, д’ед* – із солдатського, *вас’ік, вєнка* – з мовлення комп’ютерників), то це жаргонізми. Коли ж такі слова вживає практично вся молодь незалежно від заняття зі значними іншомовними вкрапленнями (*дн’уха, чувак, бухати, пока-пока*), то ці жаргонізми вже становлять сленг (хоч ці два підтипи соціального діалекту розділити однозначно не завжди вдається). Тому ці два терміни вжиті навіть у назві нещодавно виданого “Словника луцьких жаргонізмів і сленгізмів” [Словник луцьких], основою якого стали записи студентів українського відділення Інституту філології та журналістики Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Хотячи чи не хотячи, а все-таки діалектизми проникають і в таке молодіжне мовне середовище, оскільки носії жаргону живуть у говірковому оточенні. Ці діалектизми можна поділити на “дальші” та “ближчі”, причому останніх, безперечно, найбільше. Наведемо з луцького жаргону деяку кількість таких слів, щоб показати їхній зв’язок із говірками.

“Дальші” говіркові слова: *бат’ар* ‘байстрюк’ (бойк., гуц., лемк. *бат’ар* ‘гультяй, розпускник’), *бахур* 1. ‘позашлюбна дитина’, 2. ‘розпускник’ (бойк., гуц., бук. *бахур* ‘дитина; бешкетник’, лемк. *бахор* ‘нешлюбна дитина’), *крумпл’і* ‘картопля’ (зак. *крумпл’і* ‘картопля’, лемк. *крумля* ‘т. с.’), *кугут* ‘хлопець із села’ (бойк., бук., зак., гуц. *когут* 1. ‘півень’, 2. ‘чоловік, що впадає за жінками’, лемк. *когутя* ‘молодий півник’), *лант’і* ‘взуття’ (в українських підляських говірках

ла́пт^м*'і* ‘взуття з найгіршого гатунку прядива’), *ме́шти* ‘усяке взуття’ (бук., гуц. *ме́шти* ‘туфлі’, лемк. *мешт* ‘туфель’), *ні́сок* ‘рот’ (бойк., бук., гуц. *ні́сок* ‘обличчя; рот; морда’, лемк. *пыск* ‘морда’).

“Ближчі” говіркові слова, уживані на Волинському Поліссі: *банд'о́ха* ‘група людей’ (діал. *бандо́ха* ‘сезонний робітник; поліщук’), *бенáмно* ‘однаково’ (діал. *бинáмне*), *бил'ма́йі* ‘очі’ (пор. діал. *б'іл'ма́й* ‘людина з великими очима’), *братáн* || *братéл'ник* || *брату́ха* ‘брат’, *брехунéц'* ‘проводове радіо’ (діал. *брехунéц'* ‘гучномовець’), *ва́прак* ‘неохайна людина’ (діал. *ва́прак* || *вéприк* ‘кабанчик’), *вел'о́рний* ‘великий’ (діал. *вел'о́рни* ‘величезний’), *ви́рц'о́х* ‘хлопець з короткою зачіскою’ (пор. діал. *вéрц'о́х* ‘товкачик розтовкувати варену картоплю’), *галд'іти* ‘базікати’, *гванда́* ‘той, хто не виконує своїх обіцянок’ (пор. діал. *кванда́* ‘базіка’), *здо́хнути* ‘померти’, *зелену́ха* ‘малолітні діти’ (пор. діал. *зелену́ха* ‘нестиглі фрукти чи ягоди’), *ка́л'іч* ‘незграбна людина’ (діал. *ка́л'іч* ‘каліки’), *каро́к* ‘шия’ (діал. *ка́рок* ‘потилиця’), *ко́дло* ‘натовп людей’ (діал. *ко́дло* ‘вся родина з дітьми’), *козо́дра* ‘дівчина високої думки про себе’ (діал. *козо́дра* ‘рослина анемона’) (очевидно, перенесенню назви на дівчину сприяла перша основа *коз-* цього складного слова), *курду́пел'* ‘низькорослий хлопець’ (діал. *курду́пел'* || *корду́пил'* || *крунду́пел'* ‘малого росту чоловік’), *лига́ти* ‘пити’ (діал. *лига́ти* ‘ковтати’), *липе́ха* ‘дівчина’ (діал. *лепéха* || *липе́ха* ‘аїр’) (перенесенню назви сприяв корінь *лип* – однозвучний з коренем слова *ліпнути*), *л'у́фа* ‘кохана’ (діал. *л'у́фа* || *л'у́хва* ‘ствол рушниці; трубка; мисливська рушниця’), *міси* ‘товсті щоки’ (діал. *міса* ‘передня частина голови корови’), *на́вна* ‘неслухняна дитина’ (діал. *на́вна* ‘мавпа’), *облугува́ти* ‘нічого не робити’ (діал. *облугува́ти* ‘бути незасіяним (про поле)’), *паску́дник* ‘програміст мовою Pascal’ (діал. *паску́дник* ‘погана людина’) (перенесено назву лише на основі звукової подібності), *рапу́ха* ‘повна дівчина’ (діал. *ропу́ха* ‘земноводна тварина, подібна до жаби’), *сте́га* ‘дорога’ (діал. *сте́га* ‘стежка’) та ін.

Зауважимо, що в останнє двадцятиліття жаргонна лексика активно проникає і в друковані ЗМІ, і в радіо- та телепередачі (див.: [Третяк 2008]).

Аргó (фр. *argot*) – штучно створена “говірка” якоїсь замкненої групи населення, що незрозуміла для сторонніх (таким було давніше мовлення ремісників, бурсаків, жебраків, тепер в'язнів, рекетирів, “зłodіів у законі”). Арго відрізняється від загальнонародної мови лише специфічною лексикою та фразеологією при спільній із нею граматиці.

Відомий український діалектолог Й. Дзендзелівський вважав Західне Полісся одним із найцікавіших регіонів, де побутують не тільки оригінальні територіальні говірки, а й соціальні діалекти, зокрема зафіксовані:

1) лірницьке арго (н. пп. Штунь і Гупали Любомль) [Дзендзелівський 1977б]; є відомості, що в с. Олеську Любомльського району в 1850–1860 рр. існувала лірницька школа, де навчали таємної мови сліпих дітей;

2) арго кожухарів (с. Нова Вижва Старовижів) [Дзендзелівський 1977а], (див. також [Аркушин 2010а, 234–251]);

3) арго кравців (сmt Колки Маневиць) [Дзендзелівський 1986]; пор. стан цього арго через чверть століття [Хілько 2007];

4) арго каліпних, тобто мовлення сліпих жебраків (“ста́рицька мова”) (с. Білин Ковель та Сошично К-К) [Аркушин 1996а];

5) арго лаборів, тобто збирачів пожертв на храми (містечко Янув, тепер районний центр Іваново Брестської області) [Аркушин 2002];

6) арго неповнолітніх засуджених (Ковельська виховна колонія) [Кав’юк 2001].

Знаний мовознавець І. Бодуен де Куртене таку арготичну систему, тобто “блатну музику”, вважав “одним із російських “говорів”, безперечно, не в звичайному значенні цього слова” [Бодуэн де Куртене 1963, 161]. І далі: “«Блатна музика» – творіння міжнародного спілкування того класу суспільства, до якого належать також і її російські носії. <...> Узагалі про складові елементи “блатної музики” можна сказати, що вони значною мірою дають нам або загальні міжнародні “корені”, або ж в крайньому випадку міжнародний, загальнолюдський спосіб асоціації значень слів зі всіма метафорами, алегоріями і т. п.” [Бодуэн де Куртене 1963, 161].

Між арго і штучними міжнародними мовами (есперанто, волапюк, ідо, латіна сіне флексіоне, окциденталь, інтерлігва) багато спільного. Але якщо міжнародні мови створені кабінетними вченими і в них не допускаються будь-які зміни, оскільки їхні правила без винятків, то арго – “продукт колективної і певною мірою неприсилуваної творчості <...>, що протікає в основному за природними, які мало піддаються свідомому регулюванню, законами”. І тому, на думку В. Бондалєтова, арго знаходиться ніби посередині між природними і штучними мовами [Бондалетов 1974].

Арго відрізняється від національної мови тільки своїм лексичним складом та фразеологією, а граматику “копіює” з народної мови, хоч, безперечно, фонетика рідної говірки теж має вплив на арготизми (докладніше див.: [Аркушин 1996б]).

Коротко схарактеризуємо лексику західнополіських арго:

1. Запозичення з різних мов: з новогрецької: *йóни* ‘один’, *Фес* ‘Бог’, *к’імáти* ‘спати’, *мékриї* ‘малий’, *йóриї* ‘старий’; з гебрейської: *пнáти* ‘іти’, *к’і́рити* ‘пити’; з єврейської (ідиш): *апел* ‘яблуко’, *броїт* ‘хліб’, *мéйсор* ‘ніж’; з циганської: *ман’кó* ‘я; чоловік’, *арті́ха* ‘горілка’; з угорської: *хазá* ‘хата’, *корх* ‘піп’, *вóлот* ‘кінь’; з румунської: *мóтин’* ‘кіт’; з болгарської: *гол’óмо* ‘багато’; з литовської: *дúл’ас* ‘вогонь’ та ін.

2. Слова з інших українських, російських, білоруських та польських арго: *баштéї* ‘батько’, *каравóна* ‘дівчина’, *клéвиї* ‘гарний’, *лох* ‘чоловік’ та ін.

3. Слова з різних українських діалектів: *газдíн’а* ‘господиня’, *ску́рати* ‘отримати покарання’.

4. Слова з іншою семантикою, ніж у загальнонародній мові: *гáзда* ‘хата’, *хватáти* ‘хотіти’, *кáчур* ‘міліціонер’, *гак* ‘сокира’, *тéрен* ‘сир’, *хúтор* ‘масло’ та ін.

5. Велика група “свідомих деформацій” (термін О. Горбача): *віхтор* ‘вітер’, *к’ідрó* ‘відро’, *двуїн’á* ‘два’, *кúден’* ‘день’, *б’і́я* ‘я’, *йéпит’* ‘є’, *шúкраї* ‘край’, *принéхти* ‘принести’, *курдасá* ‘ковбаса’ та ін.

6. Назви реалій, в основу яких покладена інша мотивація, ніж у загальнонародній мові: *божéник* ‘церква’, *пйатері́ц’а* ‘рукавиця’, *ревéн’а* ‘теля’, *трусíха* ‘борошно’, *кóтин’* ‘віз; велосипед’, *мозковн’á* ‘голова’.

7. Слова звуконаслідувального походження: *хрул’* ‘кабан’, *хру́н’а* ‘свиня’.

8. Лексеми незрозумілого походження: *бехві́* ‘губи’, *клиз* ‘гудзик’, *шимéс* ‘чуб’.

Порівняйте такі вирази: *б’ів’ін довгóхо живонáйе* ‘він довго живе’, *каравóно*, *панді́ притаргúн’ гакві́* ‘дівчино, піди принеси води’, *не к’ір гал’óбо гакві́* – *дубос’áна* ‘не пий багато води – холодна’.

Словотворення таке ж, як і в народній мові: *каравóна* ‘дівчина’ > *каравóнка*, *каравон’áчка*, *каравон’áка*; *скил’* ‘собака’ > *скилúн*, *скил’áка*, *скил’úга*; *бéнити* ‘палити цигарку’ > *забéнити* ‘закурити’, *бéнус*

‘цигарка’, *бѐн'атис'* ‘горіти’; *гáлус'* ‘сіль’ > *гáлусній* ‘солоний’, *гáлусник* ‘оселедець’; *к'ірити* ‘пити’ > *вік'ірити* ‘випити’, *к'ірін'ак* ‘п'яниця’.

Зразок арготичного тексту:

Маїкó ханжувáв на обшáр в шúсто. Там сханжóвувс'а з йóним кáл'іном.

– *А де тапкó ханжувáв?*

– *Ої, клéво, бра́ц'і! Маїкó йепéрив к'ітá, трусн'у́. Алé припнáв качúрник і на качúрн'у йапéрли ман'кá. А бис'акúдн'а йа похл'у́ до кл'усі́. Шиторувáти битл'áти, св'ігорниц'у посі́чу.*

Переклад:

Я ходив на базар у місто. Там зустрівся з одним сліпим.

– *А де ти ходив?*

– *Ой, добре, брате! Я брав яйця, борошно. Але прийшов міліціонер, і в міліцію забрали мене. А сьогодні я піду до церкви. Буду молитися і поставлю свічку.*

Деякі арготизми поповнили жаргонну лексику, напр.: *к'імáрити*, *кл'óвий*, *лахвá*, *лох*, *манáтк'і*, *сті́брити*, *ханá* та ін., а деякі навіть уживані в говірках, пор.: *вуз'мі́ тóго котá за шіворот і вік'ін' с хáти* (арг. *ши-ворот* 1. ‘комір’, 2. ‘потилиця’).

Від цих ремісничко-жебрацьких арготичних систем різко відрізняється “фѐн'а” – таємна мова злочинців. В. Кав'юк, дослідивши мовлення ув'язнених Ковельської виправно-трудової колонії, встановив, що “мова злочинців, маючи багато спільного з лексикою інших груп, водночас відрізняється від них своїм “аморальним” змістом і кримінальними функціями” [Кав'юк 2001, 61]. Ось деякі приклади зі статті В. Кав'юка: *акадѐм'ійа* ‘в'язниця’, *акúла* ‘лампа денного світла’, *бáнишчик* ‘вокзальний злодій’, *бáшн'а* ‘голова’, *бугóр* ‘активіст’, *веслó* ‘ложка’, *дуплó* ‘сідниця’, *жáбри* ‘горло’, *забичкúї йазі́к* ‘замовкни’, *завал'іт'* ‘убити’, *кон'* ‘засуджений, що виконує чужу роботу’, *лі́сиї* ‘лампочка’, *л'іп'іла* ‘лікар’, *мі́ло* ‘ніж’, *ні́чка* ‘тайник’, *раскумáр'іт'* ‘побити’, *с'естрá* ‘подушка’, *ствол* ‘пістолет’, *стр'óмно* ‘страшно’, *шманáт'* ‘обшúкувати’, *шн'áга* ‘неправда’ та ін. [Кав'юк 2001]. Основою усіх цих лексем стала російська мова.

Дитяче арго. Як не дивно це звучить, але все-таки існує дитяче арго. Причина його виникнення та ж, що й “дорослого”, – зробити

своє мовлення незрозумілим насамперед ровесникам, з якими часто граються, але так само часто сваряться та б'ються і знову “ладяться”.

Для утаємничення (шифрування) слів використовують певні звуки (переважно приголосний + голосний), які додають (перед або після) кожного складу своїх слів, тому кажуть *б'удим с'іс'ікати* або *ф'іф'ікати*, пор.:

С'і́йа с'і́до с'і́те с'і́бе с'і́не с'і́при с'і́йду – я до тебе не прийду.

Аф'і́ тиф'і́ троф'і́ хиф'і́ поф'і́ плачф'і́ – а ти трохи поплач.

Дещо складніше “шифрування”, коли доданий склад повторює голосний звук кожного складу лексеми:

Дака́ вайка́й мого́ йуку́ груку́, бого́ їдуку́ доко́ хакá тики́ – давай мою гру, бо йду до хати.

Ще інше “шифрування”:

Тима́ чеклі́ дотиха́ – мати кличе до хати.

Бурсацьке мовлення XVIII століття “скопіював” І. Котляревський у знаменитій “Енеїді”, утворивши з іменників дієслова, а з дієслів іменники:

Борщів як три не поденькуєш,
 На моторошні засердечить;
 І зараз тяглом закишкуєш,
 І в буркоті закендюшить.
 Коли ж що напхом з'язикаєш
 І втерєб добре зживотаєш,
 То на веселі занутрить;
 Об лихо вдаром заземлюєш,
 І ввесь забуд свій зголодуєш,
 І біг до горя зачортить.

До речі, саме бурсаки були творцями такого власне українського слова *окові́та* ‘горілка’, яку так іменували по-латинськи, називаючи її *водою життя*.

В. Винник називає таке мовлення “тарабарською мовою” і наводить ще такий приклад із твору Г. Квітки-Основ'яненка: “Доміне Павлуся! Не мого́нтус украде́нтус сіе́ус вишне́вентус для ве́черентус” (Не можемо украсти сієї вишнівки для вечері) [УМЕ, 626].

Якщо професіоналізми “обслуговують” переважно представників певної професії, жаргонізми – сучасну молодь, то арготизми взяв собі “на озброєння” лише невеликий прошарок населення.

10. Дещо із заселення Західного Полісся

Як зазначають учені, Волинське Полісся було заселене мисливськими племенами вже в добу пізнього палеоліту (15 тисяч років тому) [Історія сіл, 10]. О. Цинкаловський стверджує, що “десь від 7 до 2 тисячоліття до нашої ери вперше з’являються люди, що були носіями вищерозвиннутих культур. Вони оселювалися на родючих землях, займалися годівлею худоби, мотичною обробкою землі, полюванням і вміли вже виробляти глиняний посуд ручного виробу” [Цинкаловський 1984 I, 31]. У I тисячолітті н. е. на цій території вже жили східнослов’янські племена [Історія сіл, 10], зокрема бужани, волиняни та дуліби (зауважимо, що деякі дослідники їх ототожнюють).

Г. Козачук свідчить: “Територія Західного Полісся – прадавня слов’янська земля, на якій жило слов’янське плем’я, відоме вже в VII столітті: “Си же Обри воеваша на Словѣны и прилучиша Дулѣбы, сущая Словѣны”. Сліди давнього слов’янського племені наявні і в топонімі Дуліби (село в Турійському р-ні Волинської обл.). Ще й зараз на Волинському Поліссі зберігаються окремі риси матеріальної і духовної культури найдавнішої слов’янської доби” [Козачук 1996, 89].

Л. Залізняк підкреслює: “Українська історія значною мірою зумовлена геополітичним місцем України на карті Євразії. Етногенеза українців була складним історичним синтезом культурних надбань <...> цивілізацій в органічну і унікальну єдність, відому під назвою української культури. Прабатьківщина українців територіально збігається з північно-західною культурно-історичною провінцією України, охоплюючи крім Волині, Верхнього Подністров’я ще й Українське Полісся, роль якого в етногенезі українців та збереженні їхнього етнокультурного комплексу визначальна” [Залізняк 1996, 187–188].

Прийнято жителів Полісся називати поліщуками, однак пор. зауваження В. Горленка: “Віднесення до етнографічної групи поліщуків населення всього українського Полісся, як це можна бачити в деяких працях, є помилковим, оскільки жителів Сумського, Чернігівського і навіть Київського Полісся на побутовому рівні ніколи поліщуками не називали і самі себе вони також за таких не вважали. Етнографічну групу поліщуків складають українці, що мешкають на Західному Поліссі” [Горленко 1996, 196].

Дещо інакше відбувалося заселення сучасної Берестейщини, на якій до IX ст. н. е. проживало нечисленне західнобалтське плем’я

ятвягів, куди й була спрямована слов'янська колонізація. Хоч тут давнішими виявлені дреговицькі археологічні пам'ятки, однак волинська міграційна хвиля IX–XII ст. була потужнішою і тому перемогла дреговичів [Скопненко 1997, 9]. У 1087–1157 рр. Берестейська земля належала до Турово-Пінського, а згодом до Волинського князівства; після 1320 року відійшла до Литви [ЕУ, 116]. 1566 року в складі Великого князівства Литовського створено окреме воєводство з центром у Бересті. Опісля на окупованій Берестейщині “відбулися дві знаменні події, вплив яких на місцевих українців був величезний, а саме: входження краю 1657–1659 рр. в Українську козацьку державу у вигляді Пінсько-Туровського полку та друга – возз'єднання в 1918–1919 рр. з Українською Народною Республікою”, а вже в лютому 1919 році, “скориставшись з більшовицької агресії проти України, край окупує польська воячина” [Леонюк 1997, 14]. “Запопавши в 1939 році з ласки Сталіна Берестейщину [“як територіальну і демографічну компенсацію Білорусі за анексовану радянською Росією в 1919 р. білоруську Смоленщину” [Леонюк 1997, 14–15]], більшовицький режим БРСР з П. Пономаренком на чолі спокусився маніякальною ідеєю: будь-що-будь переробити один мільйон українців-поліщуків не так, очевидно, на білорусів, як на безликих національно і, розуміється, політично російськомовних “совків”, що їм певною мірою і вдалося” [Леонюк 1997, 15].

Ось у таких умовах і проживають берестейці, де і школи, і ЗМІ, і офіційне спілкування – російськомовні. А щоб все-таки подати хоч якусь “білоруськість”, іноді навіть науковці вдаються до фальсифікацій. Лише один приклад: академік М. Толстой зробив таке зауваження про збірник “Беларускі фальклор у сучасных запісах. Брэсцкая вобласць” (Мінск, 1973) (подаємо цитату в оригіналі): “К сожалению, в этом издании тексты окающих говорюв переведены на литературную акающую белорусскую орфографию. В них привнесено также отсутствующее в этих говорах цеканье и дзеканье и сделан ряд других редакционных поправок, что резко снижает научную ценность издания и выглядит по меньшей мере анахронизмом. Этой же устаревшей эдиционной техникой, напоминающей некоторые донаучные издания прошлого [XIX. – Г. А.] века, пользуются и издатели в целом очень ценной и богатой материалом многотомной академической серии “Белоруская народная творчасць” ” [Полесский, 18–19].

Ще одна частинка Західного Полісся – Підляшшя. Це “найбільш віддалена на північний захід від основного масиву українська етнічна територія площею близько двох тисяч квадратних кілометрів. Річка Західний Буг розділяє цю територію на дві, приблизно рівні частини – Північне Підляшшя та Південне Підляшшя” [Лукашенко 2007, 306]. На думку дослідників, осадництво Підляшшя почалося в VI–X ст. з Волині, Полісся, навіть Галичини [Гаврилюк 2002, 46]. Ці землі перебували в межах Київської Русі та Галицько-Волинського князівства [Висоцький 2003, 269]. Ю. Гаврилюк зауважує: “Завершальний етап формування сучасної карти підляського пограниччя, яка в загальних зарисах збереглася властиво до сьогодні, це XV–XVII ст., коли сформувалися три основні етнічні території – в південно-східній частині населення, яке належало до українського мовно-культурно-історичного ареалу, на північ від нього – білоруське населення” [Гаврилюк 2002, 46].

Ось так заселявся цей край – Західне Полісся.

11. Формування західнополіського діалекту

Проблема виникнення українських говорів, безперечно, цікавить не лише діалектологів, оскільки це стосується формування української мови взагалі. Визначний український мовознавець Ю. Шевельов писав: “Хоч як парадоксально це звучить, але поділ діалектів на північні та південні в українській мові є давнішим від самої української мови, що вона, власне й виникла завдяки злиттю цих двох діалектних угруповань (точніше – південного та південної частини північного, оскільки північна частина цього останнього з бігом історичного розвитку віддалилася від південної частини, ввійшовши в процес формування та еволюції білоруської мови)” [Шевельов 2002, 961]. І далі: “Отже, північноукраїнські діалекти, генетично незалежні від південноукраїнських, зберегли впродовж мало не тисячолітньої історії спільної еволюції не лише власні архаїчні риси, але й особливості розвоєвих процесів. У той самий час, численні процеси характеризувалися збіжністю (завдяки чому названі діалекти є діалектами однієї мови) – почасти під безпосереднім південноукраїнським впливом, а почасти через структурні подібності між обома діалектними групами, що ними й зумовлювалася однакова спрямованість процесів, виник-

лих на півдні та на півночі щоразу незалежно один від одного” [Шевельов 2002, 963].

В. Мойсієнко зазначає: “На підставі матеріалів історії (археології) та сучасної діалектології можна робити лише обережні припущення, що західнополіський діалект складався на основі говірок літописних волинян (бужан, дулібів) і до середини XIII ст. від решти північно-українських, мабуть, відрізнявся мало. З притоком населення південної Волині та Галичини (від середини XIII ст.) у цьому діалекті постає низка інновацій, які виразно об’єднують волинсько-поліські, берестейсько-пінські говірки (крім підляських) із наддністрянськими” [Мойсієнко 2007, 157]. А “мовну своєрідність західнополіського діалекту на основі відомих на сьогодні писемних пам’яток та фактів сучасної лінгвогеографії можна простежити від XIV ст. Зрозуміло, це не заперечує припущення про виділення маркуючих західнополіських мовних рис і в більш ранній період” [Мойсієнко 2007, 165].

Ю. Шевельов указує на те, що між східно- та середньополіськими говірками незначні фонетичні відмінності [Шевельов 2002, 963], чого не можна сказати про західнополіський діалект (далі подамо велику цитату з праці Ю. Шевельова, оскільки це найповніший аналіз становлення західнополіського говору): “...Південно-західна частина Полісся була ареною не лише діалектних взаємовпливів, але також (і передовсім) міграцій людності. Історично це віднотовується в XIII ст., коли частина людності Галицько-Волинського князівства переселилася туди з волі володарів, а інша – стихійно, рятуючися від татарської навали; а також у XV ст., коли причиною втечі були безупинні наїзди кримських ординців. Як наслідок, чистота північноукраїнського типу в цих говірках втрачена; вони засвоїли силу південноукраїнських (точніше – південно-західних) рис і з усіх пунктів зору мають трактуватися як змішані. Відповідно й кількість відмінностей між ними та середньо- чи східнополіськими говірками є разюча. З південно-західними говірками (або частиною цих говірок) вони поділяють такі особливості, як знеголошення дзвінких приголосних наприкінці слова та перед глухим приголосним, наявність протетичного *v* перед *o*- та *u*- незалежно від наголосу (обидві ці риси – ще з XV ст., хоча функцію протетичного приголосного десь із XVI ст. почав виконувати також звук *h*); рефлексія наголошеного *ě* як *i*, а ненаголошеного – як *y* (звідки випливає, що південноукраїнський рефлекс *ě* як *i* набув

поширення в цій зоні ще до злиття *i* та *y*); рефлексія наголошеного звука *e* в новозакритих складах (якщо далі первісно йшов склад зі слабким ером) як *i*, а звука *o* за тих самих умов – як *ï*, *i*, *y* або *u* залежно від місцевості (при тому, що дифтонги спостерігаються хіба залишково в найпівнічніших селах цієї зони). На місці проукр. *ę* не лише під наголосом, але часто й у ненаголошеній позиції вживається *'a* (*колóдязь*). Ненаголошений звук *o* в багатьох місцевостях реалізується як *u*, а ненаголошений *e* – як *y*. Усі ці південноукраїнські риси зацепилися в XVI ст. (або – щонайпізніше – в XVII ст.). Якщо говорити про консервативні явища, то західнополіські говірки зберігають закінчення *-оу* в дав. одн. іменників чол. роду (*сýнову*) та частку *ну*, уникнувши в обох випадках перетворення *y* на *i* (пор. *нухтó*). З-поміж інновацій, що мали б датуватися дещо пізнішими часами, можна згадати асиміляцію *j* до попереднього *m* (*mjáso* > *mn'áso*), інфінітивні форми на кшталт *bíxçu* ‘бігти’, *pekčý* ‘пекти’ та реалізацію *y* та *e* як *y^e* та *æ* відповідно. Зі сказаного випливає, що західнополіські говірки в основі своїй були належали до північного типу, але, починаючи з XIII ст., їхні зв’язки з середньополіськими говірками звелися майже нанівець, тимчасом як вплив південно-західного наріччя дедалі міцнішав. У самостійну групу вони чітко виокремилися щонайпізніше в XV ст., а ймовірно ще в XIV ст.” [Шевельов 2002, 965].

Як зауважує Ю. Шевельов, південний вплив на Підляшшя був значно менший. “У тамтешніх говірках краще збереглися дифтонги, посталі на місці наголошених *ě*, *e* та *o*, а також двоїсті рефлекси *ę* (під наголосом – *'a*, у ненаголошеній позиції – *e*). Унаслідок контактування з польською та білоруською мовами в багатьох підляських говірках відбулася палаталізація приголосних перед *e* та *i* (цей другий звук відрізняється від *y*), хоча частіше все-таки перед самим лише *i*. З південно-західного наріччя вони запозичили реалізацію ненаголошеного *o* як *u* та ненаголошеного *e* як *y*; звукосполуки *ku*, *hu*, *xu* переважно виступають як *k'i*, *h'i*, *x'i*. Оскільки зазначені риси оприявнилися десь у XIV ст., саме цим часом і можна датувати початок схрещення діалектів на підляських теренах. Інші специфічні явища були спричинені контактами з польською та білоруською мовами. Полонізація особливо посилилася в XIX–XX ст. З 1945 р. підляські говірки існують лише як дрібні анклавні в польському оточенні” [Шевельов 2002, 965–966].

12. Межі західнополіського діалекту

Хоч усі дослідники народних говірок виділяють західнополіський діалект поруч із середньо- та східнополіським у північному українському наріччі як окреме діалектне утворення, однак лише для ядра цього діалекту існують загально визнані межі, а для окраїнних територій часто подають різні умовні лінії з багатьма уточненнями, оскільки ніколи не буває якоїсь відрубної межі, яка б відділяла один говір від іншого.

На думку Ю. Шевельова, “до XIII–XIV ст. у північноукраїнському наріччі жодних проявів диференціації не було” [Шевельов 2002, 966]. Дещо осторонь від інших західнополіських говірок знаходяться підляські як межові між українською та польською мовами. Оскільки сучасна межа між цими мовами на Підляшші швидкими темпами переміщається на схід, охоплюючи лише невелику територію колись обширної області, тому ці говірки на сучасному етапі становлять частинку західнополіського діалекту, тим паче, що вони мають багато спільного з волинсько-поліськими та берестейсько-пінськими (докладніше див.: [Аркушин 2007а, 11–13, 21–26]). Як підкреслював ще В. Ганцов, не можна “відмежовувати підляських, як осібної діалектичної підгрупи, від західних поліських (тим більше від поліських у цілому)” [Ганцов 1923, 51].

Отож, сучасні межі західнополіського говору визначаємо так:

1) *західна* межа – державний кордон між Україною і Республікою Польща по ріці Західний Буг (з Холмщини та південного Підляшшя українська людність була виселена ще у 1944–1947-х рр.), а навпроти Брестської області Республіки Білорусь ця мовна границя різко повертає на захід територією північного Пільшшя, що охоплює регіон між Бугом і Нарвою (лише з десятків населених пунктів північніше Нарви);

2) *східна* межа – середина межиріччя Горині і Стиру;

3) *південна* межа – умовна лінія між містами Устилуг – Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне (на п’ятдесят кілометрів на північ і південь від цієї лінії знаходяться говірки перехідного типу);

4) *північна* межа – на північ від м. Більська-Підляського аж за р. Нарву (Республіка Польща) та м. Кам’янця (Республіка Білорусь), далі по р. Ясельді до її впадіння у Прип’ять (тут теж існує, особливо на території Кам’янецького та Пружанського районів, широка смуга перехідних говірок від української до білоруської мови).

13. Дослідники західнополіських говірок

У сімдесятих роках минулого століття Західне Полісся було “в діалектологічному відношенні одна з найменш досліджених старожитніх українських територій” [Назарова 1972, 40], однак ситуація різко змінилася у кінці ХХ – на початку ХХІ ст., чому сприяли праці діалектологів, про яких розкажемо далі.

А. Дослідники волинсько-поліських говірок. Визнаними “класиками” на діалектологічній ниві є В. Покальчук і М. Корзонюк та їхні молодші послідовники.

Володимир Феофанович Покальчук (01.07.1896–05.01.1983) пройшов тернистий шлях упродовж свого нелегкого життя. Він народився на Житомирщині (с. Велика Фосня Овруцького району) в родині селянина. Незабаром батько переїхав на сучасну Волинь, де Володимир Феофанович навчався у гімназії.

Про його наступне життя так писав син Ю. Покальчук, знаний український письменник і перекладач: “З гімназійних літ обстоюючи ідею українства, де би не був він, потрапивши до царської армії вже при самому закінченні I-ої світової війни, він стає одним з найактивніших українізаторів армії, і незабаром із полком, що складався переважно з українців стає під знамена УНР. Після падіння УНР і новій переагітації полку (в Одесі) до Червоної армії, його звільняють з війська як неблагонадійного мазепинця” [Покальчук 1992, 131].

Батьки, живучи під Луцьком, опинилися у складі іншої держави – Польщі, а В. Покальчук на той час навчався у Київському інституті народної освіти (теперішній університет) на українській філології. Його викладачами були М. Зеров, П. Филипович, Є. Тимченко. Після закінчення університету вступив до аспірантури Інституту літератури ім. Шевченка, його науковим керівником був М. Зеров. 1930 р. заарештували (процес СВУ), півтора року просидів у в’язниці, опісля звільнений “за недоказаністю провини”. Та це ув’язнення не минуло безслідно: йому не дозволили поновитися в аспірантурі.

Деякий час працює в Полтавському педінституті, а під час війни переїжджає до батьків у Луцьк. “Дві дисертації – з літератури і мови – так і не зміг захистити: заважала біографія” [Покальчук 1992, 132].

Теплі слова про свого Вчителя написала Г. Козачук: “Володимир Феофанович не був титулованим ученим і не залишив після себе бага-

то друкованих наукових праць – це статті з української діалектології, зокрема про західнополіські говірки, та з ономастики Волині. Але його заслуга в українській лінгвістиці полягає насамперед у тому, що він заклав основи сучасного дослідження західнополіських та надбужко-поліських говірок та ономастики Волині. І на сьогодні фактично у кожному дослідженні з діалектної фонетики є посилання на його статтю “Надсарнський говір на Волині та його фонетичні особливості” (1956 р.), а дослідники мовотворчості Лесі Українки послуговуються працею “Волинізми” у творах Лесі Українки”. Відомі також його розвідки про топоніміку Луцька і навколишніх сіл. Усі статті відзначені глибиною наукового аналізу фактичного матеріалу та аргументованою доказовістю висновків” [Козачук 2007а, 347–348].

Микола Микитович Корзонюк (1920–1994) народився в селі Млинище Іваничівського району в сім’ї незаможного селянина. Навчався в польській школі. Оскільки 1939 р. село стало прикордонним, то всіх жителів виселили з нього. З 1944 р. працював учителем різних сільських шкіл, а 1949 р. закінчив Луцький вчительський інститут. Упродовж 1961–1964 рр. навчався заочно в Луцькому педагогічному інституті ім. Лесі Українки на філологічному факультеті, працюючи в Бужанківській школі.

Любов до народного слова прищепив йому викладач В. Покальчук, який поступово “уводив” його в науку: повіз на нараду діалектологів, познайомив з відомими дослідниками народної мови Й. Дзендзелівським та І. Матвіясом, які підтримали його дослідницьку пошукову роботу.

М. Корзонюк відомий і як невтомний краєзнавець, археолог, фольклорист, але найбільше – як записувач народної мови. Л. Франчук, учителька Бужанківської школи, так писала про нього: “М. Корзонюк прагнув зберегти для нащадків не лише народну творчість, а й мову, якою розмовляли наші предки. І тому живе українське слово стало справою всього його життя: він зберіг від забуття 5 600 діалектних слів, які вміщені у «Словнику західноволинських говірок», що був складений дослідником ще наприкінці 60-их років і переданий до Інституту мовознавства АН УРСР для рецензії. Але автора запідозрили у зв’язках з “українським буржуазним націоналізмом”. <...> Багаторічна праця не минула безслідно. Академією наук України, на основі зібраних слів, було видано «Матеріали до словника західно-

волинських говірок», за що 1995 р. Корзонюкові посмертно присвоєно премію імені А. Кримського» [Франчук 2007, 358].

Ганна Олександрівна Козачук народилася 17.09.1938 р. в с. Любче Рожищенського району Волинської області у сім'ї хліборобів, у якій, крім неї, було ще п'ятеро сестер і один брат. Після закінчення Любченської семирічної школи Г. Козачук поступила в Луцьке педагогічне училище, а 1957 р. – на історико-філологічний факультет Луцького пединституту ім. Лесі Українки, який закінчила 1962 р. Особливий вплив на майбутню долю Ганни Олександрівни мав викладач діалектології Володимир Феофанович Покальчук. Це він її залучав до студентських діалектологічних експедицій не тільки під час навчання, а й пізніше, коли Ганна Олександрівна працювала у сільських школах Камінь-Каширщини та Горохівщини. З грудня 1964 р. працює асистентом кафедри української мови Луцького пединституту. 1968 р. вступила в аспірантуру Київського пединституту ім. М. Горького.

1971 р. Г. Козачук захистила кандидатську дисертацію “Сільсько-господарська лексика говірок Волині”, що складалася з двох взаємопов'язаних частин: регіональний атлас і текстова частина. Після захисту дисертації Ганна Олександрівна повернулася в Луцький пединститут ім. Лесі Українки на посаду старшого викладача кафедри української мови. 1976 р. переїжджає у Київ за місцем роботи чоловіка і працює на кафедрі української мови Київського пединституту ім. М. Горького. Світ її зацікавлень – українські говірки (33 праці) та семантико-граматична структура українського речення. Створила ряд навчальних посібників: “Українська мова. Практикум”, “Українська мова для абітурієнтів”, “Підвищення грамотності учнів”, у співавторстві – “Практичний курс української мови”, “Сучасна українська літературна мова” та ін.

Професор Г. Козачук керує аспірантами, які успішно захищають свої наукові роботи. За свою працю неодноразово була нагороджена грамотами Міністерства освіти і науки та орденом княгині Ольги III ступеня, вона відмінник освіти України, ветеран праці.

Варто назвати і молодих науковців. На нашу думку, найкраще досліджують “свої” говірки саме уродженці цих територій. Так, волинсько-поліські говірки описані у працях кандидатів наук Ю. Громика, Р. Омельковець, Р. Зінчук, Л. Чирук та ін., значний внесок у дослідження волинсько-поліських онімів зробили доктор філологічних

наук В. Шульгач та кандидат філологічних наук С. Вербич. Ці говірки досліджують і вихідці з інших регіонів – В. Мойсієнко, В. Конобродська, В. Куриленко, О. Євтушок, Л. Пономар та ін. (див. бібліографічний опис “Із досліджень західнополіських говірок” [Із досліджень]).

Сприяли також дослідженню говірок проведені Західнополіським ономастико-діалектологічним центром Інституту філології та журналістики ВНУ ім. Лесі Українки міжнародні наукові конференції та видані поконференційні матеріали, зокрема “Ukrainiskie i polskie gwary rogranicza – Українські і польські говірки пограниччя” [Ukrainiskie i polskie gwary], “Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов’янському контекстах” [Західнополіський діалект], “Західнополіські говірки в просторі та часі” [Західнополіські говірки]. Участь у цих конференціях брали як відомі мовознавці, так і початківці з Білорусі, Молдови, Польщі та України.

Б. Дослідники берестейсько-пінських говірок. Найбільша заслуга у вивченні говірок Берестейщини, безперечно, в уродженця цих місць Ф. Климчука.

Федір Данилович Климчук народився 27.02.1935 р. в селі Сімоновичі Дорогичинського району Берестейської області (на той час Дорогичинський повіт Поліського воєводства). Початкову освіту здобув у Симоновицькій школі, а середню в школах м. Дорогичина (офіційна назва районного центру – Дрогичин). 1952–1954 рр. – навчання на історичному факультеті (за авторським написанням) Пінського вчительського інституту. Упродовж 1954–1968 рр. – учительська праця в школах Дорогичинського району. У 1964–1967 рр. заочно навчався на історичному факультеті Мінського державного педагогічного інституту імені М. Горького. 1968–1971 рр. – аспірант Інституту мовознавства імені Якуба Коласа АН БРСР. 1971–2005 рр. – молодший, потім старший науковий співробітник Інституту мовознавства імені Якуба Коласа НАН Білорусі. Тепер на пенсії.

Його найвідоміші праці: “Гаворкі Заходняга Палесся: фанетычны нарыс”, “Специфическая лексика Дрогичинского Полесья”, “О двух типах пучков изоглосс и изопрагм в Брестско-Пинском Полесье”, “З лексікі цэнтральнага Загароддзя” та ін.

Цікаві дослідження зробили і молоді науковці В. Костючик, Я. Самуйлік, А. і В. Босак.

В. Дослідники підляських говірок. Визнаними у слов'янському світі праці учених В. Курашкевича, М. Лесіва і Ф. Чижевського. Зауважимо, що перед ними були ще М. Янчук та І. Бессараба (відомості про них див. в енциклопедії “Українська мова”).

Владислав Курашкевич (Kuraszkiewicz) (22.02.1905–10.03.1997) народився у м. Володава Люблінського воєводства. 1929 р. закінчив Львівський університет, викладав у гімназіях та університетах Польщі. У своїх працях досліджував діалектні особливості східнослов'янських мов (див. “Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych”, 1954, 1963), зокрема й української (“Нові уваги до розвитку українського ікавізму”, 1976; “Українські та білоруські дифтонги та їх редукція”, 1978).

У монографії “Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej” умістив власні записи розповідей діалектоносіїв із 4 населених пунктів південного Підляшшя та з 5 північного, зроблені улітку 1938 р. (лише один запис датований 1937 р.).

Михайло Лесів (Łesiów) народився 03.05.1928 р. у с. Стара Гута Бучацького району Тернопільської області. 1955 р. закінчив Люблінський католицький університет (KUL), а 1973 р. захистив докторську працю. З 1984 р. – професор Університету М. Кюрі-Склодовської (UMCS) та Люблінського католицького університету (KUL). Автор таких праць з української діалектології та ономастики: “Діалектні фонетичні елементи в галицьких віршованих драмах 17–18 ст.” (1961), “Українські говори на території Народної Польщі” (1973), “Польсько-українські взаємовпливи в світлі мовних фактів у середньовіччі” (1989), монографія “Українські говірки в Польщі” (1987), “Місцеві власні назви Люблінщини” (1972), “Власні імена людей в українських загадках” (1979–1980) та ін. Перший керівник Закладу української філології Університету М. Кюрі-Склодовської.

Фелікс Чижевський (Czyżewski) народився 03.04.1949 р. на північному Підляшші (с. Заріка тепер Біло-Підляського повіту Підляського воєводства). 1972 р. закінчив Люблінський університет М. Кюрі-Склодовської (UMCS), де і працює понині. 1982 р. захистив докторську дисертацію, професор. З 1998 р. керівник Закладу української філології, понад десять років директор Інституту славістики UMCS. Досліджує українські та польські говірки південного Підляшшя. Автор двомовного польсько-українського атласу говірок сучасного

Володавського повіту “Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy” (1986), монографії “Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia” (1994), у співавторстві з С. Вархолем видав “Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny” (1998) та ін. (див. список літератури).

Іван Ігнатюк (Ignaciuk) народився в с. Данці гміни Ганна Володавського повіту. Це справжній подвижник на фольклористичній ниві південного Підляшшя. Його записи пісень зберігаються в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського (м. Київ), у Музеї люблінського села, у воєводській бібліотеці м. Біла-Підляська. Саме поїздки селами південного Підляшшя заохотили також і до студій над місцевими говірками. Свої спостереження про говірки публікував у щотижневій українській газеті “Наше слово” та у різних збірниках.

(Про інших дослідників підляських говірок див. у “Бібліографії праць про українські говірки на території Польщі” [Bibliografia]).

II. ФОНЕТИКА

14. Поняття фонем

У школі оперують термінами *звук* і *буква*, при цьому зазначають, що, наприклад, голосних звуків є 6, а літер для їхнього позначення – 10 (*a, o, e, y, u, i, я, ю, є, і*). Однак для вивчення звукових особливостей певної мови чи говору виявиться, що цих понять недостатньо. От, скажімо, звук [и] в ненаголошеній позиції різною мірою може наближатися до звука [e]: [и^е], [и^е], [e^и], [e^и], [e], крім цього, особливістю західнополіського вокалізму є те, що наголошений [и] звучить як [и^е] або навіть як [e]. Виходить, що один звук [и] може реалізуватися ... аж у 6 різних звуках. То який же склад вокалізму?

Ось тому, щоб не було такої невідповідності, у науковій літературі розрізняють терміни *фонема* і *звук*.

Фонема – це узагальнювальний звуковий тип, найменша неподільна звукова одиниця мови, що служить для творення і розрізнення морфем, слів та їх форм, реалізуючись у ряді звуків, які називають варіантами фонем, або алофонами. Так, фонема /o/ в ненаголошеній позиції в мовленні діалектоносіїв у різних частинах Західного Полісся може звучати як [o], [ô], [o^y], [o^a], [y^o], [y^o], [y], тобто *фонема* відноситься до *звука* як загальне до одиничного.

В українській мові 38 фонем, із них 6 голосних і 32 приголосні. Головний вияв голосної фонемі – наголошена позиція, приголосної – позиція перед голосним.

15. Чотири системи вокалізму української діалектної мови

Відомий український діалектолог, фонетист А. Залеський зазначає: “Жоден зі структурних рівнів українських діалектів не привертав до себе такої уваги дослідників як їх звуковий рівень. Причина цього, очевидно, та, що саме з погляду фонетичної системи українські говори творять досить різноманітну й цікаву в територіальному відношенні картину, яка є живою історією мови в її просторовій проекції, а

водночас і свідченням того, що на час формування української національної мови найзначніші відмінності між діалектами були власне в фонетиці.

У центрі уваги дослідників фонетики будь-якого говору неодмінно був вокалізм. Пояснюється це як своєрідністю походження українських голосних, що, з одного боку, є наслідком різних фонетичних процесів, а, з другого – різними стадіями одного й того ж процесу, який охоплював колись ті ж самі звукові елементи” [Залеський 1973, 3].

Як відомо, склад вокалізму сучасної української літературної мови шестифонемний: /a/, /o/, /y/, /e/, /и/, /i/, що деякою мірою продовжує вокалізм праслов'янської та нашої давньої мови часів Київської Русі, маючи при цьому свої оригінальні риси, сформовані пізніше. Так, українська фонема /и/ – цілком нова, що постала внаслідок об'єднання двох давніх фонем /ы/ та /и/ (=і). Так само фонема /i/ – це нова фонема, а не пряме продовження праслов'янського *i (за винятком декількох слів: *i*, *ití*). Але в українських діалектах, особливо окраїнних, збереглися й давні фонemi, напр., /ы/ в карпатському регіоні, /i/ – на Берестейщині і Підляшші, а також на півночі середньополіського діалекту.

Відповідно до складу голосних фонем розрізняють такі системи вокалізму української діалектної мови:

1) шестифонемна *південно-східна система вокалізму* (/i/, /e/, /и/, /y/, /o/, /a/), що охоплює діалекти південно-східного наріччя;

2) шестифонемна *південно-західна система вокалізму*, як і південно-східна, але з різним навантаженням та частотою вживання фонем (діалекти південно-західного наріччя, крім гірських);

3) у *карпатській системі вокалізму*, крім шести фонем, уживаних і в літературній мові, збережена давня фонема /ы/, а також у межиріччі Латориці та Ріки на Закарпатті /ÿ/ (так зване у переднього ряду або *i* лабіалізоване); отже, семифонемна система вокалізму в бойківському, надсянському, лемківському та, здебільшого, закарпатському діалектах, а восьмифонемна – у говірках названого межиріччя;

4) оригінальна також *поліська система вокалізму*, де кількість фонем залежить від наголошуваності, оскільки в ній збережені теж давні двозвуки, хоч і дещо пізнішого походження, – дифтонги, зокрема на місці *ě та давніх *o, *e в новозакритих складах; здебільшого це восьмифонемна система, хоч і з різними складниками голосних (охоплює говірки північного наріччя).

16. Західнополіська система вокалізму

Українська мова має оригінальні риси на всіх мовних рівнях, але найвідчутніші особливості у вокалізмі, насамперед у рефlekсації **ě*, **o* та **e*, **u* та **ы*. Саме звучання слів з цими рефlekсами дозволяє безпомилково “на слух” кваліфікувати говірку як українську. Безперечно, важливими є рефлекси й інших давніх голосних.

Говірки кожної з трьох великих частин Західного Полісся – Волинського Полісся, Берестейщини та Підляшшя – мають свою оригінальну систему вокалізму, у якій наявні певні північноукраїнські риси та елементи південно-західного наріччя.

С. Бевзенко зауважує: “Немає жодного українського говору чи говірки, де б етимологічні [o], [e] в усіх позиціях залишилися б незмінними, бо саме чергування цих [o], [e] з іншими звуками (найчастіше з [i]) є однією з найголовніших закономірностей фонетичної системи української мови” [Бевзенко 1980, 43].

А. Вокалізм волинсько-поліських говірок має загальноукраїнські тенденції, що видно із рефлексів давніх голосних, а також і “свої” оригінальні риси. “Найбільш помітно відсутність наголошених голосних неоднорідного творення (/i_e/, /y_o/...), чим відрізняється волинсько-поліський масив від правобережно-поліського і надбузько-поліських говірок. Генетичними відповідниками поліських /i_e/, /y_o/ у волинсько-поліських говірках виступають /i/ з **ě*, **e* у позиціях t[e]ть, t[e]ть і з **o* в позиціях t[o]ть, t[o]ть” [Назарова 1972, 43].

Рефлекси **ě*. Як зазначає Ю. Шевельов, “звучання *ě* з найдавніших збережених пам’яток безпосередньо з’ясувати важко, бо буква *ѣ* безперервно вживалася аж до ХІХ ст. і прямих вказівок на спосіб її вимовляння в давньоукраїнській мові немає” [Шевельов 2002, 255]. І далі: “Впродовж усього давньоукраїнського періоду буква *ѣ* писалася напрочуд поправно. Це показує, що вона позначала фонему, чітко відмінну від інших” [Шевельов 2002, 258], а “деякі факти непрямо свідчать, що звучав він [*ě*. – Г. А.] як [i_e], а згодом як [ė]” [Шевельов 2002, 260], де знаком *i_e* позначений дифтонг *ie*.

Як відомо, у словах літературної мови рефлексом цього голосного виступає [i], що не залежить від наголосу та від закритості/відкритості складу. Інакше у волинсько-поліських говірках, зокрема в наголошеній

позиції виявлені такі рефлекси: *в'іра* || *в'ера, зв'ер* || *звир* [АУМ II, к. 9], *б'ілиї, об'ід, в'ітер* || *билиї, обид, вітер* || *б'йілиї, в'йітер* [АУМ II, к. 8]; *сн'ег* (Серхів Маневиць), *в'ера, в'еха, б'йіли, в'йідра* (Сильно Ківерц), у говірках сіл Велика та Мала Осниця Маневиць: *й'эхати, й'ести, хл'еб, л'это*, а в говірках сіл Ничогівка і Тельче – *коліно, поліно* (див.: [Аркушин 2010а, 358–360]), *л'это, вл'ез, п'евен'* (Погулянка Маневиць).

Рефлекси ненаголошеного **ě*: “[и] ([и^і], [и^и], [і]) на більшій частині Волинського Полісся і на західній Брестщині, [е] – у східній смузі і в сусідніх східних брестських районах, як і правобережнополіських говірках” [Назарова 1972, 55]: *ст'іна, д'і'док, сти'на, ди'док, ли'сами*, а далі на схід *сте'на, де'док, ле'сами* [АУМ II, к. 10], *м'і'шок* || *ми'шок, ме'шок* [АУМ II, к. 13], *дивч'ата, пис'ок* || *пес'ок, ка'мен'*; у говірці с. Стрільськ Сарн *деді* ‘діди’. Дифтонгів на місці **ě* у наших записах не виявлено.

Як переконливо довів Ю. Шевельов, навіть за континуантами **ě* можна встановити статус самої говірки, оскільки “жодна з суміжних слов'янських мов не має таких самих рефлексів *ě*, як українська: російська та білоруська (середньо- та північнобілоруські говірки) мають *'e* (рос. *б'елый*, білор. *б'елы*), польська – *'a* перед твердими зубними та *'e* в інших позиціях (*biały* проти *bielić*), східнославацькі говірки продовжують *ě* як *e* й *ě* – як *i* (*bili* проти *bl'edi* ‘блідий’), східноболгарські говірки мають *'a* перед складом із голосним непереднього ряду та *æ* в інших позиціях (*bial* проти *bæli* ном. мн. чол. роду)” [Шевельов 2002, 261].

Рефлекси **o*, **e*. За II томом Атласу української мови (АУМ), у говірках Західного Полісся в новозакритому складі такі рефлекси **o*: *в'із, хв'іст, т'ік, ст'іл, р'іг; ви'з, хви'ст, ти'к, сти'л, ри'г*; а починаючи з межиріччя Стиру й Горині і далі на схід зафіксовано *воз, хвост, ток, стол; вуз, хвуст, тук, стул, руг; вуиз, хвуист, туик, стуил, руиг; вуоз, хвуост, туюк, руог, стуол* [АУМ II, к. 51], пор. також *пор'ег* ‘поріг’ (Серхів Маневиць). Дифтонги добре збережені в середньополіських говірках: *ри'г* ‘ріг’ (Собищиці Володимирець), *то'чка* ‘жук, який під'їдає картоплю’ (Лудинь Дубровиць). Відзначимо, що в перехідній смузі між західно- і середньополіськими діалектами є говірки, у яких різні рефлекси, напр., давнього **o* – у ненаголошеній

позиції *o* зберігається і не залежать від закритості чи відкритості складу: *мо́сто́к, ра́дос'т', сподні́ца, коне́ц* і т. д., а в закритому складі в наголошеній позиції вживаний [и]: *виз, хвист, вин, ми́, тви́, нич, кин'* [Книш 2010, 58].

Зауважимо, що в останню чверть ХХ ст. нам не трапилося в досліджуваних говірках зафіксувати дифтонгічні звуки (очевидно, вони зникли після першої світової війни в результаті так званого “біженства”, коли 1915 р. цілі села були вивезені в глибину Росії, а повернутися назад змогла тільки частина поліщуків через 4–7 років). Натомість В. Мойсієнко стверджує: “Спорадично звуки неоднорідної артикуляції на місці етимологічного **o* фіксували ми на Західному Поліссі: *ну́с, ку́л'ка, ву́ск, нуос, но́с, заву́й'*”, а серед населених пунктів названі говірки сіл Велимче Ратн і Кримно Старовиж [Мойсієнко 2001, 54]. Подібне твердження знаходимо і в білоруського дослідника: “У північних говірках і в поліському Надбужжі іноді ще трапляються дифтонги [уо], [уе], [о́] (*вуол, муой, вуел, муей, во́ л, ко́ н'*), які поступово витісняються монофтонгами (переважає [ü]). На місці етимологічного *e* під наголосом звичайно вживаються [у], [ü], [и] і більш часто [і], а в Надбужжі – дифтонг [іе] (*хміел'*)” [Лучыц-Федарэц 1996, 64].

У західно-середньополіських говірках, тобто в говірках перехідного типу, засвідчене явище розпаду дифтонгів на два окремі звуки приголосний [в] + голосний (переважно [и] або [е]), пор. у говірках сіл Більська Воля та Рудка-Більськовольська Володимирець: *квин'* ‘кінь’, *квит* ‘кіт’; інші приклади *квешка* ‘кішка’ (с. Сарни Сарн), *нвуж* ‘ніж’, *крв'ит* ‘кріт’, *колвудка* ‘колідка’, *свил'* ‘сіль’, *рвиг* ‘ріг’, *порвусна* ‘порісна’ (Городище Дубровиць), *тви'к* ‘тік’, *стви'л* ‘стіл’ (Смородськ Дубровиць) [АУМ II, к. 51]; пор. власну назву *Болвётце* ‘ставок’ (Смородськ Дубровиць). Зазначимо, що в окремих словах зафіксовано явище, яке свідчить і про збереження дифтонга, і про його розпад: *нвуездри* ‘ніздрі’, *шрво́ т* ‘шріт; мисливський дріб’ (Городище Дубровиць). У деяких словах з'являється [ви] за аналогією навіть у тих, де ніколи не було дифтонгів, – *квічка* ‘качка’, *квита́с* < *кута́с* ‘китиця’, *квуро́к* ‘корок’. Варто порівняти ці форми слів із прикладами, наведеними в часописі І. Огієнка “Рідна мова” за 1937 р. у колонці “Цікаві слова з Вороніжчини”: “*квинь* – замість кінь; *квшика* → кицька”

[Рідна мова 1937, 94]. На нашу думку, непереконливі покликання на свідчення однієї вчительки з Цуманя Ківерц, пор.: “У деяких говірках Маневицького р-ну (сс. Матійки, Чорниж, Гораймівка) виступає сконденсований компонент дифтонга на місці етимологічного *о*: *квит* ‘кот’, *квшика* ‘кошка’, Р. в. *квута*, З. в. *квушук*” [Лучыц-Федарэц 1996, 64–65], оскільки нам не вдалося це зафіксувати від корінних жителів.

Напевно, у результаті розпаду дифтонгів і постали такі форми слів у говірці с. Старий Чорторийськ Маневиць: *кен'*, *кет*, *неж*, *стел*, *вез*, *вел*, *бек*, *пеп* ‘піп’, *плет*, *ослén* та ін.

Рефлекси *и, *ы. Як відомо, ці давні голосні злилися в сучасному звукові [и], перед яким приголосні тверді. Це характерно майже для всього волинсько-поліського ареалу: *літи*, *піти*, *ліпа*, *насіпати*, *вилікиї*. Лише в шацько-любомльських говірках, у н. пп. біля самого Західного Бугу, зафіксовані форми *ход'іти*, *набрал'і*, *казал'і*, *вел'ік'і*. Цей звук також добре збережений у північній частині сусідніх середньополіських говірок, пор. складанку-характеристику, що відбиває ці особливості: *л'уд'і!* *д'ів'ітеса* – *гавтобуса до проводів прийазал'і*, *шоп шоф'ор н'е кал'ім'ів* (так ніби вигукнула жінка, вперше побачивши тролейбуса). На думку Ю. Шевельова, палаталізація приголосних перед [і] та частково [е] у підляських говірках – це результат контактування з польською та білоруською мовами [Шевельов 2002, 966], але навряд чи можна цим контактуванням пояснити палатальні приголосні в названих ареалах (див., напр.: [Лесів 1997, 411]).

Отже, волинсько-поліський вокалізм, як правило, шестифонемний:

і	у
и	о
е	а

Лише у декількох присвітязьких говірках (села на північ від оз. Світязь – Грабово, Залісся, Пульмо Шацьк) – уживаний звук [ү], чітку вимову якого добре чути після задньоязикового [к'] як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції: *кл'ун'а*, *к'үді* || *к'үда*, *к'үри*, *к'үпл'ат'*, *к'үртка*, *рад'ушк'ү*, *свекр'үха*, *так'ү*, *фарт'үх*, *на гор'ү* та ін., пор. поодинокий приклад *кож'үх* (Самари Ратн). Отже, в таких говірках семифонемний наголошений вокалізм.

Непереконливе таке твердження: “У говірках сс. Цумань, Карпилівка, Грем'яче і Башлики Ківерцівського р-ну звук [ü] присутній у

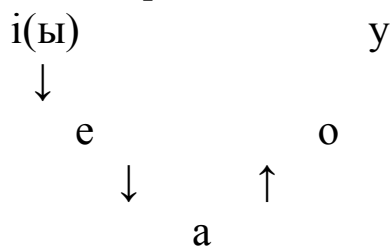
словах *хліїв*, *хліб*, де було *ě*” [Лучыц-Федарэц 1996, 64] (зауважимо, що це не власні авторські записи, а повідомлення однієї вчительки).

Особливістю волинсько-поліського наголошеного вокалізму є також те, що фонема /и/ звучить з наближенням до [e] або замінюється [e], чого в літературній мові не буває: *рі^еба*, *жі^ето*, *кедати*, *колес'*, *малéна*; пор. складанку-характеристику: *їа худéла*, *їа рубéла*, *їа ко^унéїку заро^убéла*. Т. Назарова стверджує: “Не обумовлений консонантним оточенням регулярний процес переходу [и] > [e^(и)] > [e] у наголошеній позиції” [Назарова 1972, 47]. Дослідивши це явище, польський мовознавець С. Вархол виснував, що в ідентичних холмських говірках на території Польщі семифонемний наголошений вокалізм, тобто [й^е] – це окрема фонема: /i/, /и/, /и^е/, /e/, /y/, /o/, /a/.

Серед інших особливостей назвемо випадки, коли в деяких говірках наголошений [e] у вимові наближається до [a] або, частіше, замінюється цим звуком; ця тенденція до заміни буває настільки сильною, що її засвідчено і в ненаголошеній позиції: *дан'*, *да^араво*, *траба*, *ца^арка*, *сарп*, *ста^ашка*; пор. *наші^альник* ‘нашильник || нашійник (деталь кінської упряжі)’ і *пата^ал'н'а* (Жашковичі Іванич); *ова^ачка ба^акнула*, *солова^аї шчаба^ача*, *закрі^аї дв^ари*, *бо ві^атар дма*; пор. ще таку складанку-характеристику: *спак^ала ба^аба пар^апичку*, *покл^ала на пр^апичку*, *ва^апр дв^ари отп^ар*, *схоп^аів пар^апичку и поп^ар*. Г. Козачук стверджує, що перехід [e] в [a] буває переважно після губних, шиплячих та після [р], [л], [н], [т], [д], [з], [ц], [с] [Козачук 1994, 262].

Це обниження [e] до [a] призводить до гіперпоправних форм у сусідніх говірках: *сметéна*, *ме^рл'а* ‘марля’, *бе^л'ка* ‘балка’ [Назарова 1972, 48].

С. Толстая, дослідивши такі переходи в системі голосних, установила, що вони “вишиковуються у єдиний ланцюжок: *i(ы) > e → e > a → a > o*” [Толстая 1993, 308], тобто

[Толстая 1993, 305].

У говірці села Річиця Ратн засвідчений перехід *a > o*: *мо^аты* ‘мать’, *жо^аба* ‘лягушка’, *хо^ата* ‘хата’, *бо^аба* ‘баба’, *ко^азка* ‘сказка’, *ло^апа* ‘лапа’, *ко^ажуть*, *зно^ають*, *бо^ачылы*, *сво^атять* та ін. [Толстая 1983, 113].

Крім цього, на думку С. Толстой, “у західнополіських говірках представлений і завершальний перехід цього ланцюжка $o > y$ (під наголо-сом на місці o в новозакритих складах або на місці ненаголошеного o – сильне укання)” [Толстая 1993, 308–309], пор. приклади: *вуз, вун, кун', нус, стул, жу́нка, т'у́тка*; у складанках: *муї кут пубі́в маку́тру и л'ух спáти; ско́чив кут на плут, розбі́в маку́тру, розде́р живу́т.*

У висновках дослідниця зазначає: “Отже, вокалічний зсув, який захоплює всю систему наголошеного (у меншій мірі ненаголошеного) вокалізму, дозволяє нібито пояснити кожне окреме явище деякою спільною тенденцією, що має єдину для всіх говірок цього типу (частини поліських і частини західноукраїнських) в н у т р і ш н і й імпульс” [Толстая 1993, 309].

Варто проаналізувати і ще один “зсув” у системі голосних – це перехід наголошеного $'a$ в $'e$ після м'яких приголосних і шиплячих, що відомий і в інших західноукраїнських говірках: *д'е́кувати, ж'е́ба, ж'е́р || ж'у́р, йе́ма, т'е́шко, ш'е́пка, шч'е́с'т'е*; пор. складанки-характеристики: *йе тебе́ не заставл'е́у ї не намовл'е́у; ж'е́ба в йе́ми йе́бличко кач'е́ла, йе на ж'е́бу наступ'іла, ж'е́ба ч'е́ўкнула* (лише одне літературно-нормативне слово з цим “зсувом” – *за́йец*). Ця особливість ділить волинсько-поліський ареал приблизно порівну: ізоглоса проходить з південного заходу на північний схід.

У волинсько-поліських говірках переважає *ненаголошений вокалізм* із шести фонем. У багатьох говірках спостережено заміну [e] чистим звуком [и]: *ни тра́, тупе́р, пири́ті, вилі́к'і, миті́л'* та ін., що не відповідає літературній орфоепії, але все-таки тут фонема /e/, про що свідчить наголошена позиція цих голосних: *ни мири́тис'а – не́мир, ни ла́дитис'а – не́лад, пере́їдени́, ве́лич, ме́тени́.*

Більшості говірок уластиве помірне *укання*, тобто вимова ненаголошеного [o] з наближенням до [y] – [o^y], [o^ʏ], [y^o], а в рожищенських говірках доволі сильне *укання*: *хо^yло́дні́, гукно́, бо^yро^yда́, му^oлу^oко́, куро́ва* та ін. Навіть у центральних та західних волинсько-поліських говірках, де в новозакритому складі на місці *o звук [и], простежено *укання* в префіксі *під-*: *пудперті́, пудпалі́ти, пудн'а́ти* та ін.

Очевидно, із “біженства” жителі сіл Велимче та Датинь Ратн і “привезли” після 1921 р. *акання*, тобто вимову ненаголошеного [o] як [o^a], [a^o] та [a]: *вада́, во^aна́ || ванá, даро́га, па^oшла́, адна́, ро^aска́зувала,*

старана́, рóбима, хóдима, гавóрима, плáчма та ін. (див. приклади у збірнику текстів: [Аркушин 2010а, 136–139]), тобто на все Волинське Полісся засвідчені лише дві такі говірки. Напевно, таке акання призвело до гіперпоправної заміни [а] на [о], пор. складанку-характеристику: *йе не Вóс'а, йе Гóн'а* (я не Вася, я Ганя). Зафіксована й заміна [а] на [е]: *кеза́ти, свері́тис', придúмети, кена́ва, грені́ц'а*.

Б. Вокалізм берестейсько-пінських говірок близький до вокалізму волинсько-поліських. Найдокладніший його аналіз зробили Ф. Климчук, уродженець цих місць, та О. Скопненко.

Ф. Климчук усі загородські говірки, за авторським визначенням, тобто берестейсько-пінські (Загороддя, у білоруському написанні *Загароддзе*, – південь та центр сучасної Брестської області Республіки Білорусь), поділив на чотири діалектні типи: *середньозагородські, північно-східні загородські, південнозагородські і тараканські* [Климчук 1983, 39, 42].

Деякі фонетичні особливості усіх чотирьох типів:

а) давні *ы та *и злилися в один звук: *ході́ти, рі́ба, чі́сто, ру́ки* (в авторському написанні на основі білоруської графіки – *ходы́ты, ры́ба, чы́сто, ру́кы*); зауважимо, що іноді в деяких мовців простежуються залишки [ы]: *статоу́'ки^{bt}, роспир'ки^{bt}, заперен'ки^{bt}* [ГУМ, 541];

б) рефлекси *ě: *сн'іг, л'іто, в'ідрó, р'іка́, ст'іна́*; у говірках на північ від районного центру Кам'янець поширений інший рефлекс – *бі́лий, дид, ті́ло, зі́л'л'е*; пор. *лі́с* [ГУМ, 538], у частині говірок Пружанського району у сильній позиції *ліс || лієс, літо || лієто, сіно || сієно* [Босак 2005, к. 5], а після губних не під наголосом – *мышо́к || мэшо́к, выдрó || вэдрó* [Босак 2005, к. 2];

в) рефлекси *o в новозакритих складах: *воз || вуз || віз || вуоз, конь || кунь || кінь || куонь, стог || стуг || стуог || стіг || стыг* [Босак 2005, к. 4];

г) рефлекси *o та *ь у сильній позиції: *o > i*; у тараканських говірках у ненаголошеній позиції *o > y*: *ва́чур, Хва́дур, пушл́а, пушо́в*, а також у багатьох говірках у прийменнику та префіксі *n'ід*: *пудн'áв, пудийті́, пуд столóм, пудлóга, пудбигом* [Климчук 1983, 90–98];

г) рефлекси *e та *ь > [а] у т. зв. тараканських говірках: *дань, сарп, тасть, на́бо, ца́рка* та ін.; ці говірки на Берестейщині утворюють, за дослідженнями Ф. Климчука, шість невеликих островів [Климчук 2007, 109].

Ф. Климчук виділив такі фонетичні ознаки основного берестейсько-пінського ареалу:

1) твердість приголосних *д, *т, *з, *с, *н і губних перед *е, *і: *дэнь, нэ́бо, вэ́чор; сы́ла, ходы́ты, зробы́в;*

2) рефлекс *ě > і у наголошених складах: *ді́д, сні́г, сі́но, зі́лле*. У говірках центральної і північної частини Кам'янецького району у цій позиції вимовляють *и^і*;

3) рефлекси *o > і, *ы, й*, у в нових закритих складах під наголосом: *ві́н, сті́л; вы́н, сты́л; ві́н, сті́л; ву́н, сту́л* [Клімчук 2010, 199].

Крім цього, автор указав ще на такі периферійні типи, які мають деякі відмінності від основного ареалу: *малецький, городнянський, стригінський, верхньоаясельдський, бережновський, радостівський* (див. додану карту до статті [Клімчук 2010]).

У багатьох говірках *о* та *е* зберігаються і в закритих складах: *вечор, во́йна, ко́ров, по́пел, до с'і́х пор, подхо́дила, родн'а, ровни́на, уво́шов, сто́рон* (Б) та ін.

О. Скопненко, покликаючись на праці Т. Назарової, берестейсько-пінський ареал поділяє на 4 діалектні групи: західну, центральну (берестейсько-кобринську), східну (пінську), південно-центральну острівну [Скопненко 2001, 68]. Автор подає такі особливості цих говірок:

а) наголошений вокалізм західної, центральної та південно-центральної діалектних груп шестифонемний (*і – у – е – а – о – у*), а ненаголошений п'ятифонемний (*у – е – а – о – у*), хоч у південно-центральної можливий і такий, як шестифонемний наголошений; у східній діалектній групі наголошений і ненаголошений вокалізм п'ятифонемний (*у – е – а – о – у*);

б) на місці наголошеного *о* в нових закритих складах виступає переважно [і], зрідка [и], [y̥], [y]: *б'і́б, к'і́н', н'і́жка, р'і́г, с'і́л', ст'і́л*;

в) наявність голосного [и] (< ы, і): *бик, лі́ко, миш, сі́пле* [Скопненко 2001, 68–84];

г) зрідка у зв'язному мовленні, що записане українською фонетичною транскрипцією, трапляється звук [ы]: *воу́кы* [ГУМ, 528], *вну́кы* (Б).

За АУМ, на місці давнього *о* в новозакритих складах виявлені такі рефлекси (різні навіть в одному і тому ж населеному пункті): *в^оі́з, хв^оі́ст, т^оі́к, ст^оі́л, р^оі́г; ви^і́з, хви^і́ст, ти^і́к, сти^і́л, ри^і́г; воз, хвост, ток, стол; вуз, хвуст, тук, стул, руг; в[ü]́з, хв[ü]́ст, т[ü]́к, ст[ü]́л, р[ü]́г; вуиз, хвуист, туик, стуил, руиг; вуоз, хвуост, туок, руог, стуол*

[АУМ II, к. 51]. У сімдесятих роках ХХ ст. дифтонги вже траплялися досить рідко, так, у збірнику текстів “Говори української мови” зафіксований дифтонг лише у слові *чо|б'ют* [ГУМ, 541].

Дослідники вважають берестейське *ï* (= *y*) окремою голосною фонемою. За спостереженнями Ф. Климчука, “голосний [ï] у брестсько-пінським діалектним континіумі утворює певні ареали і мікроареали” [Клімчук 1996, 61]. Серед наведених прикладів подані і такі слова: *порйг, пліт, хл'їв, тійк, двір, обор'їг, стійлыско, кїзла, шійка, к'їт, прїзба, хоромі, будїўля* та ін. Автор висновує: “Характер уживання [ï] в різних гавірках не всюди однаковий. У частині говірок цей звук уживається послідовно на місці **o* в нових закритих складах під наголосом. В інших говірках він зберігся тільки в мові представників старшого покоління. У багатьох говірках уживається тільки спорадично. <...> Узагалі, перехід [ï] > [i], [ы] у багатьох брестсько-пінських говірках – це живе явище нашого часу” [Клімчук 1996, 61–62]. Характеризуючи остромицьку говірку (с. Остромичі Кобрин), О. Горбач зазначає, що в наголошеній позиції в ній сім фонем: *I''/ I, E, A, O, И, У, ï*. “Голосний *ï* появляється під наголосом в історично новозакритому складі на місці: **o* (*лїжко, тхїр, грїм, мїй*; вийняtkово *й* у відкритому складі: *мнїго*) й **e*, коли після нього зник *-*ь* (*з'д'їр, от'їс, перїд*)” [Горбач 1973, 3–4].

Порівняйте заміну одних голосних іншими: *вад'ро, чарнайе, кажса* || *кажсаи* [ГУМ, 542], *гуркеї бети* [ГУМ, 542].

Проаналізувавши фонетику, О. Скопненко підсумовує: “Дослідження фонетичних систем берестейсько-пінських говірок дозволяє з цілковитою впевненістю обстоювати твердження, що розвиток вокалізму й консонантизму цього ареалу відбувався за законами загальноукраїнських тенденцій перетворень мовних систем протоукраїнських діалектів. Адже значна кількість релевантних рис берестейсько-пінського діалектного континууму, як-от: ікавізм (субституція **ě* > *i*, рефлекс наголошеного **o* > *i* в новозакритому складі, а також проміжні ланки перетворень типу **ě* → *и*, **o* → *у, ї, и* тощо), ствердіння передньоязикових приголосних перед рефлексами голосних **i, *e, *ь*, поява голосного передньо-середнього ряду середнього підняття *и* < **i, *ы*, зближення артикуляції *e – и* в ненаголошеній позиції, перехід сполук *ты, кы, хы* в *ги, ки, хи* та деякі інші, є українськими інноваціями щодо вихідного мовного стану пізньопраслов'янського

періоду. Безперечно, найпомітнішою архаїчною ознакою фонетичних систем розгляданого ареалу є збереження окання в системі вокалізму” [Скопненко 2001, 112–113].

В. Вокалізм підляських говірок. Зауважимо, що найкраще вивчений вокалізм українських говірок південного Підляшшя, тобто північно-східної частини Люблінського воєводства Республіки Польща, чому сприяли насамперед праці Ф. Чижевського, зокрема його “Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia” [Czyżewski 1994] і публікації М. Лесіва [Лесів 1997] та І. Ігнатюка [Ігнатюк 2010].

Указуючи, що система праслов’янського вокалізму в останній фазі нараховувала 11 фонем (/i/, /y/, /u/, /e/, /ě/, /o/, /a/, /ъ/, /ь/, /ę/, /ǫ/), яка, поступово зменшуючись, на думку Ф. Чижевського, уже на сучасному етапі у підляських говірках нараховує лише п’ять фонем:

$$\begin{array}{ccc} /i/ & & /y/ \\ & /e/ & /o/ \\ & /a/ & \end{array}$$

[Czyżewski 1994, 352].

Автор при цьому зауважує, що вокалізм надбужанських (південнопідляських) говірок відчутно відрізняється від загальноукраїнської системи (типу київської), бо західна частина говірок багатша на дифтонгічні фонemi /je/, /yo/, а говірки східної частини – на фонему /и/. Таким чином вокалізм західної частини підляських говірок був уластивий староукраїнській мові перед XVI ст. [Czyżewski 1994, 352].

Проаналізуємо рефлекси давніх голосних, насамперед *ě, *o, *e, *и, *ы.

Рефлекси *ě. У спеціальному дослідженні “Про статус підляських говірок (межиріччя Володавки і Нареві)” [Аркушин, 2008] нами наведені форми слів з різними рефлексами давнього *ě (приклади взяті зі збірника текстів “Голоси з Підляшшя” [Аркушин 2007б]). Так, у наголошеній позиції виявлені такі підляські слова:

– з континуантом [i]: |б’ігал’і, |б’ідн’і, |б’іла, |в’ідає, |в’ійанк’і, |в’інчану, |в’м’іла, |вс’і, |д’івчина, |д’іти, |йіздил’і, |йіс’т’і, |л’іва, |л’ітша, |л’іс, |л’іто, |м’ішана, |ни|д’іл’а, |р’ізати, |н’імци, |с’ійут’, |су|с’іт, |с’т’іста, |хл’іб, |ц’іли, |ц’|в’ітом, |чоло|в’ік та ін.;

– з континуантом [je] (дифтонг з різними варіантами): |по|б’ієг^x, |б’ієдна, |б’ієл’ск’і, |в’ієр’є, |вс’іє, |д’і^eда, |д’ієти, |л’ієс, |л’ієта, |л’ієто,

ко¹л'іена, н'іемец, іїедут, с'іел'і, су¹с'іет, с¹в'іечку, хл'і^еп, хл'і^ев, р'іечка, чоло¹в'іек та ін.;

– з континуантом [’е]: б’еженство, б’ел’ск, в’ек, вс’е, в’ешал’і, д’ет’і, л’ен’еї, л’ет, н’ем’ец, н’е¹д’ел’у, н’і¹в’еду, на¹д’ейу, н’ес’н’еу, по¹їехал’і, в’с’ен’ах та ін.;

– з континуантом [е]: немци, с’вет’ат;

– з континуантом [и]: бихти, го¹рилка, дивки, дивчина, дил’ат, дити, липл’ани, мис’ат, мис’ац, ни, нимец’, не¹дил’а, по¹сийут, прис¹тивуйут, про¹ризал’і, чоло¹вик та ін.

У ненаголошеній позиції виявлені такі підляські слова, що мають на місці *ě:

– рефлекс [і]: б’і¹ду, б’ідо¹ват’і, б’іло¹рус, поб’іж’імо, в’ітро¹гон, гор’ілон’ку, д’і¹л’ітес’а, д’і¹в’чата, д’і¹теї, з’найіте, за гр’і¹х’і, ії¹д’ат, л’і¹си, н’і¹сок, с’в’і¹ч’к’і, сп’і¹вати н’іс’н’і, ст’і¹на, хл’і¹ви, ц’і¹пам’і та ін.;

– рефлекс [и]: би¹да, би¹лен’к’і, било¹руси, бижи¹мо, ви¹домо, ди¹ди-пради¹ди, ди¹т’а, з’лодийа, ми¹шок, ни¹метчина, пис’н’і, прили¹тайе, ри¹ка, сим’йі, пис’н’і спи¹вайімо, на сти¹ни, стри¹л’ати, суси¹т’ки¹, три¹пачка та ін.;

– рефлекс [’е]: б’ело¹руска, в’е¹домо, в’ен’чат’, до д’ет’еї, под’ел’ілі, виїехал’і, в’л’есу, пол’ешу¹ки^е, р’е¹к’і, пон’ем’ецк’і, н’ехотої, с’в’ет’ілі, с’н’е¹дан’е, на с’т’е¹ну та ін.;

– рефлекс [е]: побело¹руску, де¹теї, не¹мецк’і, це¹луйут;

– рефлекс [а]: пос’а¹даїут, с’н’а¹дан’е (останній приклад, очевидно, полонізм) [Аркушин 2008, 63–67].

Зведена статистика континуантів *ě у сучасних підляських говірках (за збірником “Голоси з Підляшшя”) така: і виявлено у 105 словах, дифтонг – у 44, и – у 49, тобто безперечна перевага “українських” континуантів; “білоруський” рефлекс ’е лише у 42 словах, частину з яких вважаємо запозиченнями з білоруської літературної мови, адже деякі респонденти колись навчалися в білоруських школах, що функціонували на “україномовних теренах” північного Підляшшя (“російські” та “польські” рефлекси лише в декількох словах). Отже, тому такий важливий висновок Ю. Шевельова про рефлекси *ě: “Жодна з-поміж суміжних слов’янських мов (чи діалектів) не мала аналогічного розвитку” [Шевельов 2002, 263].

Рефлекси *о. Говорити про якусь однотиповість підляських говірок не приходиться, бо навіть у тих декількох (8) населених пунктах

на Підляшші, що охоплені мережею АУМ, виявлені різні рефлекси на місці давнього *o* в новозакритих складах: *v^oіз, хв^oіст, т^oік, ст^oіл, р^oіг; воз, хвост, ток, стол; вуз, хвуст, тук, стул, руг; в[ÿ]з, хв[ÿ]ст, т[ÿ]к, ст[ÿ]л, р[ÿ]г; вуиз, хвуист, туик, стуил, руиг; вуоз, хвуост, туюк, руог, стуол* [АУМ II, к. 51], *бу^oб* ‘квасоля’ (Грабовець, гміна Дубичі-Церковні, Підляське воєводство).

Рефлекси *и, *ы. Як відомо, ці звуки злилися в одному передньо-середньому [и]. Однак трохи інакше в окраїнних говірках, якими є підляські. Так, звук [ы] лише винятково трапляється: *хыба́* (П 132), *хаты́* (П 420) (можливо, навіть під впливом польських говірок). Зате досить широко вживаний звук [і]: *моло^тіл'і, пришл'і, хвал'ів, в'ход'іл'і* (П 314), *рост'ілал'і, по^вес'ім'і, бил'і, ро^біл'і, т^кат'і* (П 338) та ін., успадкований, на думку М. Лесіва, з давніших періодів [Лесів 1997, 411].

I. Ігнатюк на сході південного Підляшшя виділяє чотири говіркові групи: луговицьку, полівицьку, хмацьку та архаїчну [Ігнатюк 2010].

Так звана *луговицька говірка* має такі особливості у вокалізмі, якими вона близька до літературної мови: 1) наявність [і] в новозакритих складах, що не пом'якшує попередніх приголосних, крім *г, к, х, ц, в, б* та шиплячих: *Красівка, Янівка, стіл, ліжко; моргів, батьків, гріхів, хлопців, в'іл, б'іб, ножів, Матяшівка*; 2) на місці давнього *o* в новозакритих складах іноді звучить дифтонг (переважно у присвійних займенниках): *муої – мого, твоюї – твого, своюї – свого, буольши, пуошов*; 3) [о] збережене в іменниковому суфіксі *-ость*: *мудрость, старость, молодость*; 4) уживані такі форми слів: *живіти – живів, міти – мів*, а також в окремих говірках *тилє, зеть, тєжко, шєпка*.

У *полівицькій говірці* на місці етимологічного [о] в новозакритих складах виступає дифтонг: *куонь, куот, суоль, вуон, вуоз, скуоль*, а після шиплячих та [й] наголошений звук [а] переходить в [і]: *чїс, шїпка, мнісо, поросі* та ін.

Характерна риса хмацької говірки – уживання дифтонга *уо* на місці давнього *o*, а дифтонга *їе* на місці *a* після м'яких приголосних та шиплячих: *глієнула-м, дивчієта, чієсто*.

Крім цього, I. Ігнатюк зауважує, що “часто вимова фонем */i/* залежить від наголосу”, пор.: *стінка – стина́, річка – рика́, хлів – у хливі́*; ненаголошене [e] вимовляють як [u]: *пирибирати, стиригчі, типєр, минє, силó* та ін., а ненаголошене [o] як [y]: *гувуріти, губід, вудá, укрó* [Ігнатюк 2010, 235].

М. Лесів виділяє такі риси вокалізму підляських говірок: а) “присутність двозвуків (т. зв. дифтонгів)”;

б) “праслов’янське носове *e*, яке в загальноукраїнській мові перейшло в *a* після м’яких приголосних, у підляських говірках змінилося, як правило, на *e* після твердих приголосних: *деветь, десеть, колодезь*” [Лесів 1997, 411].

Г. Козачук, характеризуючи вокалізм підляських говірок, звертає увагу на те, що “голосний [e] на місці [a] виступає послідовно в іменниках середнього роду: *ліс'ц'є, гул'є, з'іл'є, пудв'ір'є, здур'ов'є, жит'є*” [Козачук 1994, 263]. Зазначимо і те, що “звук [ü] зафіксований у білостоцьких та білопідляських гавірках (*в'юз, хв'юст, т'ук, руд'л'юйка*), що продовжує явище, яке поширене на Поліссі” [Лучыц-Федарэц 1996, 66].

Н. Сасевич дослідила північнопідляську говірку села Чехи-Орлянські та висувала: ця говірка північноукраїнського типу, що має такі особливості: 1) сильне (?) окання (*boron¹a, mor¹oz, rost¹y, rod¹yty*), 2) депалаталізація приголосних перед **i* та **e*, 3) перехід **i* в **y* (укр. *y*) (*rob¹yty, b¹ytyś'a, kryn¹yc'a*), 4) перехід давнього **e* в *o* після шиплячих; ця говірка законсервувала давні стадії розвитку українського ікавізму, тобто **e*, **o*, **ě* зберегли різні рефлекси на шляху до *i*, насамперед дифтонги (*pol¹'ieno, ob¹'ied, skuora, m¹'ied*) [Sajewicz 1995].

Зрідка у деяких говірках зафіксовані такі форми підляських слів, які не свідчать про якісь регулярні фонетичні процеси: *д'у́вка* (П 38), *к'ю́н'* (П 168), *нар'ус* (П 178), *к'ю́ткам'і* (П 244), *п'ю́кс'а* (П 334).

Широко представлена редукція в слові *dervo* не тільки в підляських, а й у берестейських та волинсько-поліських говірках (ЧС, 51).

17. Західнополіська система консонантизму

А. Залеський стверджує: “Консонантизм у своєму розвитку зазнав менше відхилень [ніж вокалізм. – Г. А.] від вихідної системи, якою для говорів східнослов’янських мов прийнято вважати систему доби давньоруської мовної спільності. Стабільнішими, порівняно з вокалізмом, виявляються в різних говорах також інвентар приголосних фонем, їх дистрибуція та інші показники” [Залеський 1973, 4].

А. Волинсько-поліський консонантизм нараховує 32 фонemi, тобто стільки ж, як і інші українські говори. Щоправда, частота вживання неоднакова, деякі фонemi можуть бути відсутні (якщо в говірці незафіксовані слова зі звуками [p'] та [f], тоді загальна кількість – 30 фонем).

Коротко схарактеризуємо приголосні за місцем творення.

Губні консонанти (/б/, /в/, /м/, /п/, /ф/). Фонема /в/ реалізується у трьох звуках – [в] (губно-губний, його ще позначають літерою *w*), [в'] (губно-зубний, позначають *v*), [ў] (у нескладовий); зауважимо, що звук [ў] в зх-пол. говірках уживаний обмежено (*воўк, уз'аў*). Зрідка [в] у кінці слів наближається до [ф]: *кров^ф*.

Наявне протиставлення [б] : [п]; у кінці слів та складів перед наступним глухим дзвінкий [б] оглушується, особливо при швидкому темпі мовлення: *дуп, дупкі, пчолá*.

У говірках перехідного типу західно-середньополіських звуки [б], [в], [п] не пом'якшується перед *i* (навіть з **ě*); між твердим губним та *i* з'являється *й*: *бйігти, бйіли(й), вйідра, пйіч*. Сполучення *мй* замінено на *мн'*: *мн'áсо || мн'éсо, мн'áта || мн'атá, мн'ач*. У північній частині волинсько-поліських говірок губні пом'якшені: *в'ійти, п'іти, б'ітис', п'ітáтис'а*.

Запозичений звук [ф] замінений іншими: *хёрма || хвёрма, хорма, торх, Ходóт < Федот, пасóл'а, Талимóн* та ін., хоч зрідка може бути збережений: *фа́но, торф, т'фу*.

Передньоязикові приголосні.

Серед частини передньоязикових існує протиставлення за *дзвінкістю: глухістю* та *твердістю: м'якістю*, схематично це можна подати так:

$\partial \leftrightarrow t$	$z \leftrightarrow c$	$\zeta \leftrightarrow \zeta$
\updownarrow	\updownarrow	\updownarrow
$\partial' \leftrightarrow t'$	$z' \leftrightarrow c'$	$\zeta' \leftrightarrow \zeta'$

У багатьох говірках наявна заміна [т'] задньоязиковим [к'], зокрема в таких словах: *к'істо* 'тісто', *к'ітка* 'тітка' (Липно Ківерц), *к'існо* 'тісно' (Заболоття Любомль), *к'існій* 'тісний' (Калинівка Маневиць); пор. поодинокую заміну [д] на [г]: *Гмі́тер*.

Сонорним передньоязиковим властиве протиставлення лише за *твердістю : м'якістю*:

<i>л</i>	<i>н</i>	<i>р</i>
\updownarrow	\updownarrow	\updownarrow
<i>л'</i>	<i>н'</i>	<i>р'</i>

У всіх зх-пол. говірках м'який звук [р'] замінений його твердою парою (буває лише по декілька винятків): *бу́ра, бурáк, порáдок, радóк, на двори́* та ін. Говорити про повну відсутність [р'] у певній говірці можна лише після докладного аналізу всіх слів із [р] (напр., в

окремих говірках можна виявити *p'íká* || *p'íki*, *gr'ix*, *por'é* ‘пора’ зі звуком [p’]). До речі, в останньому прикладі – *por'é* – нерегулярна заміна [a] на [e] після [p]. Тому Т. Назарова вказує на позиційно обмежене протиставлення /p/ ~ /p’/ – тільки перед [a]: *рад* – *p'ad*, *pr'áжса*, *gr'áдка*, але *прадú*, *гада́* [Назарова 1972, 59].

На сході волинсько-поліського ареалу відзначено розвиток двофонемних сполук шиплячих і [p] з [й]: *ж'йар*, *ч'йаі*, *ч'йад*, *кач'йáти*, *ж'йáйворонк*, *ж'йáба*, *гонч'йáр*, *би^еж'йат'*, *пож'йáр'*, *ш'йáпка*, *ко-сар'йá*, *пор'йáдок* та ін. [Назарова 1972, 59].

Трапляється часта заміна інших м'яких приголосних твердими і навпаки: *бород'áвка* (Радостів Дорогичин), *бол'óто* (Берестівка Володимирець), *бúсел'* (Романів Луцьк), *кн'ур* ‘кнур’ (Лудинь Дубровиць), *чóвин'* (Межисить Ратн), *н'урá* ‘нора’ (Дорогиничі Локач), *зв'ірин'á* ‘звірина’ (Новоукраїнка Млинів), *мóжн'а* ‘можна’ (Дольськ Любеши́в), *он'ó* ‘он’ (Залужжя Дубровиць), *шчот'ін'а* ‘щетина’ (Замостя Маневиць), *лис'* ‘лис’ (Сварицевичі Дубровиць), *в'іт'ер* (Замостя Маневиць) || *в'іт'ор* (Ситовичі Ковель, Нуйно К-К) – *жóлуд* (Гірники Ратн), *г'ілза* (Доротище Ковель), *гúлочка* ‘гуля’ (Кам'янка Березн), *колцé* (Довжиця Маневиць), *слотá* < *сл'отá* (Ружин Турійськ), *гет* ‘геть’ (Кримно Старовижів, Осекрів Турійськ), *лету́чий* (Удрицьк Дубровиць) та ін.

У говірках східної частини Західного Полісся дієслівний постфікс *-с'а* звучить як *-са*: *наход'іласа*, *смийáвса*, *нароб'ілиса*; [ц'] у кінці слів ствердів: *пáлец*, *хлóпец*, *конéц*, а також у дієсловах *питáйец:а*, *с'мийу́ц:а*; пор. складанку: *Зажин'і кабанцá до хл'івцá, бо кусáйец:а*.

У зв'язку з говірковими змінами в системі вокалізму, відбулися зміни і в системі консонантизму, напр., рефлексі давнього *o в ново-закритих складах *и*, *у*, *е* не пом'якшують попередніх приголосних: *стил*, *нис*, *нуч*, *рук*, *рег*, тому зх-пол. говірки перехідного типу до середньополіських характерні “твердістю”, тобто більшою кількістю твердих звуків.

Серед шиплячих наявне протиставлення лише за дзвінкістю: *глу-хістю*: *ж* ↔ *ш*, *ж* ↔ *ч*; відповідно до цього протиставлення дзвінкі в кінці слів та складів перед наступними глухими оглушуються: *стóрош*, *стéшка*, *кнішка*, *чм'іл'*. У дієсловах першої особи однини теперішнього часу втрачений проривний елемент звука [ж], тому їхнє звучання *хожу́*, *сизжу́*, *сажу́*. З цієї ж причини відбулася заміна [ж] звуком [з]:

звони, зéркало, кукуру́за та ін. У говірках північної та західної частинах Волинського Полісся шиплячі пом'якшені: лош'а́, душ'а́, ч'о́рний, ж'ер, ч'эсом, ш'эпка.

Середньоязикова фонема /й/ реалізується у звуках [й] (перед голосним) та [ї] (перед приголосним та у кінці складу): йарі́ц'а, йагн'а || йегн'е́, зайа́дли, шука́ї, заї́ді. Часто ця фонема “зникає” у прикметниках (дієприкметниках) ч. р. та в деяких дієсловах, пор. приклади із говірок межиріччя Стиру та Горині: чо́рни, зе́лені, дубо́ви, помі́ти ‘помітий’, полі́ти ‘политий’, ти ‘пий’, ли ‘лий’, не би ‘не бий’, зашо́в, пришо́в, знашо́в.

Задньоязикові ([г], [к], [х]) і фарингальний (горловий) [г] протиставляються за дзвінкістю та глухістю: $г \leftrightarrow к$, $г \leftrightarrow х$; перед *і* ці приголосні лише пом'якшені, тому не становлять окремої фонемі; у багатьох говірках звукосполюки *ги*, *ки*, *хи* звучать як *г'і*, *к'і*, *х'і*: ру́к'і, но́г'і, му́х'і, к'і́дати, г'і́нути. У говірці с. Городок Маневиць засвідчені такі форми слів: му́с'і ‘мухи’, с'іба́ ‘хіба’, гара́с'і < гарахи ‘кучері’, тс'і́р ‘тхір’, грис'е́ ‘гріхи’, Трос'е́м ‘Трохим’ (Городок Маневиць).

Особливість усіх зх-пол. говірок, що лучить їх з іншими західноукраїнськими, є оглушення у кінці слів та складів дзвінких приголосних, пор.: с'н'іх, д'іт, зуп, ва́шко, стéшка та ін.

Рідковживані, крім названих [р'] та [ф], також звуки [г], [ʒ], [ʒ], [ʒ']. Іноді буває, що в одних словах, де “потрібен” звук [ʒ], то його немає (звони), а з'являється він або його м'яка пара там, де не чекали: зе́лений, ʒ'вах, хаʒ'а́йін, розʒ'а́ва.

(Про інші зміни/заміни серед приголосних див. § 18 “Різні фонетичні зміни в західнополіських словах”).

Б. Берестейсько-пінська система консонантизму близька до волинсько-поліської. О. Горбач подає такі характерні особливості кобринських говірок (на прикладі говірки с. Остромичі): наявність 31 приголосної фонемі; “дзвінки не глохнуть у визвуці чи перед глухими; палятальність зубних *с'*, *з'*, *ц'*, *дз'* корональна (“полтавського” типу), зокрема слаба в випадку *ц'*, що твердне в *-ец* <...>; м'якість шипних *ш*, *ж*, *ч*, *дж* виділюється під наголосом у групах з наступним *а* як *й* (*шійа́пка* – *шапкі́*, *лежйа́к* – *лежакá*, *чйа́сом*); первісне м'яке *р'* отверділо; *в* теж після голосного в визвуці складу (*ходи́в* – супроти укр. *ходи́в*)” [Горбач 1973, 4]. Порівняйте у наших записах, зроблених через півстоліття в цьому ж населеному пункті: ¹черес по¹лакув^ф,

по¹мору, в¹ри¹ц¹'і, сп¹р¹'али, ¹набилниці, дер¹ж¹'али, ¹ч¹'овник, ш¹'е, хоро¹ш¹'е, на¹ц¹ив¹'ки^е, п¹равда^ш, х¹лутчик (Б) та ін.

Як і у волинсько-поліських говірках, так і в берестейських рідко-вживаними є ті ж самі консонанти. Наприклад, у збірнику текстів “Голоси з Берестейщини” вміщені розповіді жителів с. Величковичі – жінки 1925 р. н. і чоловіка 1939 р. н. (понад 3500 слововживань). Статистика така:

- зі звуком [р'] лише вісім слів (*в¹ар¹'ат, говор¹'ат, косар¹'і, надвор¹'і, нар¹'іка¹ти, р¹'ідичи, р¹'іт⁰ке, р¹'іздр⁰о*); крім цього, ще у семи російнізмах (*вр¹'ем¹'а, д¹'ір¹'евн¹'і, пр¹'а¹шк¹'і, інт¹'ір¹'есно, п¹'ер¹'ес¹'ел¹'ен¹'ійе, пр¹'едс¹'ед¹'ат¹'ел¹'ом, фонар¹'ах*);
- зі звуком [ф] чотири слова, три з яких запозичення (*пфу, офіц¹ер, фа¹сол¹, фона¹р¹'і*);
- зі звуком [г] лише 3 слова (*гуз¹'ік¹'і, ег¹замен, ш¹вагор*);
- зі звуком [ж] два однокорінні слова (*війж¹'жаймо, прийїж¹'ж¹'айут*);
- зі звуком [з] одне запозичення (*зот*);
- зі звуком [з'] одне слово як характеристика білоруського мовлення (*ха¹'з¹'іц¹'*).

Консонантизм має ще такі особливості:

- крім [р'], ствердіння [л'] та прикінцевого [ц']: *го¹ворат¹'* (Б), *воро¹тилце* [ГУМ, 541], *у¹ца¹ра* [ГУМ, 536], *у¹терниці, х¹лопци* [ГУМ, 540], однак в окремих говірках виявлено *хло¹пець* і *хло¹пці* [Босак 2005, к. 25], *в¹ри¹ц¹'і* (Б);
- твердість губних і передньоязикових перед *e: *б¹рог* || *б¹рэг, п¹с¹ок* || *п¹с¹ок* [Босак 2005, к. 15], *з¹мля* || *зымля, с¹ло* || *сыл¹о* [Босак 2005, к. 16], *д¹нь, ід¹, т¹пл¹о* [Босак 2005, к. 21] та перед рефлексом ненаголошеного *ě: *п¹с¹ок* || *п¹с¹ок* [Босак 2005, к. 15];
- реалізація *м перед *e: *м¹'ясо, м¹'ята* || *м¹ясо, м¹ята* [Босак 2005, к. 29];
- обмежене вживання звука [ў] або його повна відсутність: *куп¹ів, л¹авка* [Босак 2005, к. 26], *по¹л¹'акув^ф, т¹анцув^ф* (Б);
- *о¹ко, о¹зеро* вживані переважно без протетичних приголосних, лише зрідка зафіксовані форми *во¹ко* || *го¹ко, во¹зеро* || *го¹зеро* [Босак 2005, к. 27]; крім цього, прийменник і префікс *од* теж без протетичного, через що зовсім відсутня форма *від*: *оди¹ти, од¹'в¹ітру* (Б);
- лексема *мо¹жн¹'а* з кінцевим м'яким приголосним.

Відчутною фонетичною особливістю берестейських говірок є вимова приголосних перед *i та *e: у більшості приголосні тверді, однак чим далі на північ, то все більше слів із м'якою вимовою консонантів. Особливого значення в “українськості” говірок пересічні берестейці надають вимові звукосполюки *ли*, що переважає в множині дієслів минулого часу. Саме в напрямку з півдня (від кордону з Україною) і на північ та захід збільшується кількість м'якого звука [л'] через проміжний етап [л], зокрема у звукосполучі *ли*. Так, у говірці села Забужки, що за декілька кілометрів від Кобрини, уживані такі слова з *ли*: *були*, *закатували*, *збирали*, *йаблика*, *колис'*, *малийі*, *мисили*, *називали*, *носили*, *обливайуц':а*, *обливали*, *пекли*, *поб'ігли*, *побачили*, *поздрочилис'*, *розливаї*, *спивали*, *стойали*, *ходили*, *ц'ілії*; лише два слова з *ли*: *добавл'ал'и*, *кидал'и*; чотири однокорінні слова з *л'і*: *нал'іти*, *обл'івка*, *обл'іти*, *обл'івайуц':а*, причому ці ж слова паралельно вжиті з *ли*: *обливали*, *обливайуц':а*, що, можливо, свідчить про запозичення з *л'і*.

У говірці с. Величковичі Кам'янецького району (понад 20 км на північний захід від Бреста) зафіксована така вимова (рукопис “Голоси з Берестейщини”): *величковичи*, *гулиц'а*, *калітинс'ки*, *коліс'*, *ліс'т'а*; пор. дієслова минулого часу: *били* || *булі*, *брали*, *зобралис'*, *вернулис'а*, *гоготали*, *закручували*, *збигалис'*, *жив'іли*, *жили*, *казали*, *находили*, *спивали*, *перевезлі*, *пеклі*, *танцювали* та багато ін.; пор. звукосполюки в словах: *граніц'а*, *Городники*, *гуси*, *зимойу*, *ж'ніво*, *родіна*, *носи́ти*, *полоти*. Лише у двох словах виявлено *л'і* – *полівати*, *припл'ів* (виняток становлять запозичення з російської мови, яким багате мовлення берестейців): *д'із'ел'і*, *полковн'ік*, *сойед'ін'ал'іс'а*, *р'од'іну*, *к'ірп'іч'іну*, *пайехал'і* (останнє – у цитуванні). Так само і звукосполюки з *е*: *але*, *б'уде*, *далеко*, *дешчо*, *де-небу́т'*, *жнемо*, *зна́йте*, *не згане́*, *озеро*, *поле*, *пришл'е*, *сел'едец'*, *сел'о*, *тепер* та ін., але в запозиченнях: *ант'ер'есно*, *ізв'ін'іт'е*, *кан'ешно*, *л'ен'*, *нав'ерно*, *нап'ерот*, *об'ізат'ел'но*, *п'ер'ес'ел'ен'іє*, *сил'сов'ет*.

Інакше в говірці села Вощиниці, що на північний схід від Пружан неподалік р. Ясельди (близько 80 км від Бреста) (за рукописом “Голоси з Берестейщини”):

– звукосполюка *л'і*: *вел'іка*, *вел'ігден'ь*, *дол'інойу*, *кол'і*, *кол'іс'*, *л'івин'*;

- у дієсловах минулого часу: *бил'і, збирал'і* || *зб'ірал'і, зроб'іл'і, звал'івса, йшл'і, поїхал'і, постанов'іл'і, ходіл'і* || *ход'іл'і* та ін.;
- звукосполуку *ли* не виявлено;
- звукосполуки інших приголосних з **i*: *бáчитимете, тих*: у більшості ж приголосні м'які: *Вошчін'іци, вихód'ім, д'ім'á, д'ém'і, мáт'і, іd'і, л'úд'і, привóз'ім, полóт'і, роб'ім'і* та ін.;
- звукосполуки *твердий приголосний + e*: *бúде* || *бúдете, вите, Всенóшну, заведéш, детéї, держу́, дóбре, менé, не билó, не зна́у, нема́, л'удéї, прóїдете, селó* та ін.;
- звукосполуки *м'який приголосний + e*: *ал'é, д'е, н'ігд'é, зал'éзного, мал'én'к'і, д'ém'і, пól'еш*.

Незважаючи на те, що у цій говірці не виявлено звукосполуки *ли*, а тільки *л'і*, що переважають сполуки *м'який приголосний + i*, що майже однакова кількість сполук *твердий приголосний + e* та *м'який приголосний + e*, однак назвати цю говірку білоруською не можна, бо в ній:

- відсутнє білоруське акання (*вонé, мойá, дол'інойу, одné, порос'á, рос'л'і*);
- зовсім не виявлено дзекання, а незначне цекання лише в слові *бат^н'к'і*;
- **o* в новозакритому складі збережено або дало переважно рефлекс *у*: *бул'ша, вун, муї, с'кул'ко*;
- наявні українські рефлекси **ě*: *д'ім^о, д'евет' л'ім, од'в'і^еку, до'йла, чоло'в'іки*; а також *то'би, на'хутор'і*.

Порівняйте консонантизм у таких лексемах: *ручни^к'ки* [ГУМ, 534], *хронт* [ГУМ, 538], *н'імец* [ГУМ, 538], *варат', рад'у'ги* (Б), *д'ат'ко* (Б), *кол'хос* (Б) – усе це свідчить, що в берестейських говірках відбуваються ті ж процеси, що й в інших західнополіських. Це дало підстави О. Скопненкові зробити такий висновок: “Віднесення берестейсько-пинського ареалу до білоруського мовного континууму ґрунтується на екстралінгвістичних доказах, оскільки для заперечення твердження, що розвиток систем вокалізму й консонантизму берестейсько-пинського простору не виходить за рамки загальноукраїнського мовного розвитку, немає жодних підстав, які б спиралися на дані фонетичного рівня” [Скопненко 2001, 114].

В. Підляська система консонантизму близька до західноукраїнської, зокрема, за визначенням Ф. Чижевського, до львівської, що має 30 приголосних фонем:

		/v/	/h/	/z/	/z'/	/ž/
		/f/	/χ/	/s/	/s'/	/š/
/t/	/t'/	/p/	/k/	/c/	/c'/	/č/
/d/	/d'/	/b/	/g/	/ǰ/	/ǰ'/	/ž/
/n/	/ń/	/m/				
/r/	/ʀ/	/l/				

[Czyżewski 1994, 354].

Однак система консонантизму говірок, що по обидва боки річки Володавки, як стверджує Ф. Чижевський, багатша за львівську, тобто західноукраїнську, насамперед наявністю губних палатальних та фонем /j/ [Czyżewski 1994, 355] (останнє твердження – про фонему /j/ – не зовсім зрозуміле). Більший вияв м'якості, ніж у загальноукраїнській мові, на думку дослідника, – це результат інтерференції з польською фонологічною системою.

М. Лесів виділяє такі чотири групи особливостей підляського консонантизму: а) “давніше м'яке *p* стало твердим в усіх майже позиціях”; б) “у частині підляських говірок, розташованих на крайньому заході, зберігаються ще від староруської доби м'які *ть, дь, ль, нь, сь* перед голосними *e* та *и* (*i*), напр.: *конєві, великих, на улиці, ходіті, лєміш*”; в) “вимова м'якого *ць* виділяє ці говірки південо-західної групи українських говірок, які мають тверде *ц* в деяких позиціях, а передусім від білоруської та польської мовних територій”; г) дзвінкі приголосні в кінці слова зберігають дзвінкість [Лесів 1997, 411].

І. Ігнатюк на південному Підляшші виявив такі особливості: у так званій луговицькій говірці склади *ле* і *ли* вимовляють твердо (*худіли, рубіли, кулі, по́ле, колесó, липéха*) [Ігнатюк 2010, 232]; ці ж склади у полівицькій говірці звучать м'яко (*по́ле, далéко, лепéха, колесó, кулі, каза́лі, йшли, на гу́лиці*) [Ігнатюк 2010, 233, 234]; часто виступає двофонемна сполука *мн* (*мнісо, мнясніці, по́лумне, мнягкій*), *р'* “звучить твердо” (*радно́, говору́, буракі, рабійй*), звукосполуки *ги, ки, хи* звучать як *гі, кі, хі* (*кідати, гідко, хітри*), часто виступає приставний [ʒ] (*горáти, го́зиро, гувéчка, гіниши*) [Ігнатюк 2010, 236].

Вимову дзвінких приголосних у різних позиціях слова і словосполучення дослідила Л. Фроляк, зробивши такий висновок: “Збереження дзвінкості приголосного у кінці слова, за даними аудитивного аналізу, відзначається у закономірних (очікуваних) для цього позиціях, характерних для української мови: перед абсолютною паузою, перед початковим сонорним чи дзвінким приголосним наступного

слова. Однак ця закономірність порушується, оскільки у позиціях, які сприяють збереженню дзвінкості (перед голосним), приголосний, що реалізує фонему /б/, /д/, /г/, /ж/ може втрачати дзвінкість, а у позиціях, які створюють умови для оглушення (перед початковим глухим наступного слова), – може зберігати свою дзвінкість. Найпослідовніше дзвінкість зберігають репрезентанти проривних /б/, /д/ у певних позиціях: [б] у кінці повнозначного слова, [д] у кінці прийменників *од*, *пуд*. Збереженню дзвінкості, зокрема репрезентатів фонему /ж/, сприяє позиція перед логічно наголошеним словом у синтагмі або перед логічно наголошеною синтагмою у реченні. Найчастіше повне оглушення характерне для виявів фонем /б/ та /ж/ в енклітиках *б* і *ж*, які виявляють тенденцію до оглушення у різних позиціях щодо словесного і логічного наголосу та комбінаторних особливостей фонетичного слова, до якого входить енклітика” [Фроляк 2010, 246]. Отже, у північнопідляських говірках виявлено непослідовну асиміляцію за глухістю, тому вони як окраїнні, хоч і непослідовно, зберігають закономірності реалізації дзвінких фонем, чим відрізняються від сусідніх білоруських та польських говірок.

18. Різні фонетичні зміни в західнополіських словах

Живе мовлення народу не підвладне ніяким “рамкам”, тобто літературним стандартам, а “протікає” вільно, ні від кого і ні від чого не залежачи, – ось чому і відбуваються різні звукові зміни та заміни в говіркових словах.

Асиміляція (латин. *assimilatio*) – уподібнення звуків один до одного в межах слова чи словосполучення. Якщо уподібнюються сусідні звуки, то таку асиміляцію називають контактною, а якщо на відстані, то дистантною. Трапляється асиміляція приголосних за способом та місцем творення звуків (*ш:іти* ‘зшити’, *рож:ітис* ‘розжитись’), за твердістю і м’якістю (*с’од’н’а* ‘сьогодні’, *пуч’н’і* ‘пісні’), буває як оглушення (*ста́шка* ‘стежка’, *к’єп то* ‘коли б то’, пор. *пчолá*), так і одзвінчення (*бл’єшка* || *бл’ішка* ‘пляшка’, *брок’єва* ‘кропива’ – метатеза і одзвінчення). При прогресивній асиміляції попередній звук впливає на наступний: *кардóн* ‘картон’, *вал’ц* ‘вальс’, *Гáнз’а* < Ганця, *Л’он’з’а* < Льоньця (Сильно Ківерц), *роздр’іпанец* ‘той, хто з розтріпанним волоссям’ (Маяки Луцьк), а при регресивній – наступний на попередній

(*блáнка* ‘планка’ (Столинські Смолярі Любомль), *з'вах* ‘цвях’ (Городище і Сильно Ківерц), *бадрáчка* ‘батрачка’ (Купичів Турійськ), *габлiк* ‘гаплик’ (Ружин Турійськ), *ро^лн:ийе* ‘рідні’ [ГУМ, 538], *круúшка*, *с'ц'ідiти*, *росчисáти*, *óз'дечки* ‘ось тут’).

Дисиміляція (латин. *dissimilatio*) – розподібнення приголосних звуків у межах слова, які мають одну чи декілька спільних артикуляційних рис. При регресивній дисиміляції попередній звук змінюється під впливом наступного: *хто* < къто, *хрест* < крьсть, *дóхтор* < доктор, *рушнiк* < ручьникъ (до речі, в зх-пол. говірках виявлений великий ареал, де вживана і форми *ручнiк*); пор. ще *бáш-но* ‘гляньно’, *торiшн'и*, *йайéшн'а* (Сильно Ківерц); у числівнику *штiри* відбулося розподібнення проривних приголосних *чт* після зредукування *е* між ними. При прогресивній дисиміляції зміни найчастіше відбуваються серед сполучень двох фрикативних приголосних *сш*, *зш* > *шш* > *шч* (графічно *щ*), зокрема під час творення ступенів порівняння прикметників і прислівників: *вис-(ок)-ий* + *-ш-ий* > *вісшій* > *вішшій* > *вішчій*, *хорóшій* > *хор'ишшій* > *хор'ишчій* та ін. Розподібнення відбулося і в таких діалектних словах: *кос'ц'é* ‘кісся’ і *вiдни* ‘винний, винен’ (Сильно Ківерц), *волóс'т'е* ‘волосся’ (Гута Ратн, Збураж Малорит, Черськ Брест), *Немéтчина* і *Немéшчина* (говірки південного Підляшшя).

Збереження давніх звуків у певних формах слів виявлено, як правило, в окраїнних говірках, оскільки їхні нові форми центрально-українських слів з відповідними фонетичними змінами набули статусу нормативних, а давні “прародичі” відійшли на діалектну периферію: *йéс'т'а* ‘є’ (Великі Телковичі Володимирець), *тогдi* ‘тоді’ (Стрільськ Сарн), *криглó* ‘крило’ (Берестяни і Сильно Ківерц), *поiт'i* ‘піти’ (Жидче Пінськ) || *пуйтi* (Сильно Ківерц), *слонце* (Журавлине Старовижів), *слонéчник* (Положево Шацьк) || *слинéчник* ‘соняшник’ (Мельники Шацьк); пор. у системі вокалізму: *зайачiха* і *зайачен'á* (Полапи Любомль), *гл'iна*, *л'уд'i* (Удрицьк Дубровиць), *кúхл'iчок* (Осова Дубровиць).

Утрата голосних та приголосних звуків часто буває при швидкому темпі мовлення: *вна* ‘вона’, *мн'i* ‘мені’, *мáтра* < *мáтера* ‘матері’, *схнúти* ‘сохнути’, *хт'iти*, *хóчте*, *тiко* ‘тільки’; однак виникнення форм деяких слів не залежить від темпу мовлення, пор.: *дéрво* ‘дерево’ (Борщівка Костопіль, Річиця Ратн, Сильно Ківерц, Збураж Малорит,

Жидче Пінськ та ін.), *párбок* < *páрубок* (Білин Ковель), *мо́на* ‘можна’ (майже в усіх західнополіських говірках), *ти́ден'* ‘тиждень’ (західна частина любомльсько-шацьких говірок) – *ти́же"н'* (Вузлове Радехів); *ко'рві* ‘корови’ (Деревок Любешів), *борда́* ‘борода’ (Великі Озера Дубровиць), *могри́ч* ‘могорич’ (Сереховичі Старовиж), *навлочка* ‘наволочка’ (Рудники Маневиць), *сковорда́* (Черськ Брест), *черві́ки* (Буяни і Маяки Луцьк). У більшості з наведених прикладів функціонує сонорний вібрант [р], який виконує складотворчу функцію, що і призвело до занепаду одного з голосних. Порівняйте утрату початкових голосних: *черéт* ‘очерет’ і *гло́бл'а* ‘оглобля’ (Грудки К-К), *бжéнке* ‘обжинки’ (Рудка-Червинська К-К), *дн'іс* ‘відніс’ (Підріччя К-К), *з'ми* (Гірники Ратн) || *з'мут'* ‘візьмуть’ (Підріччя К-К), *сло́ни* ‘ослони’ і *ну́ча* ‘онуча’ (Тинне Сарн), *слин* ‘ослін’ (Липно Ківерц), *зимина́* ‘озимина’ (Сереховичі Старовиж), *чкур* ‘очкур’, *пцéн'ки* ‘обценьки’, *горо́жа* ‘огорожа’ (Старі Червища К-К), *гон'* ‘вогонь’, *вес* ‘овес’, *бруч* ‘обруч’, *динéц'ат'* ‘одинадцять’ (Білин Ковель), *тру́та* ‘отрута’ (Топільно Рожищ, Зубильно Локач), *труї́ні* ‘отруйний’ (Тоболи К-К). Утрата інших звуків: *б'іше* ‘більше’ (Білашів Ковель), *зу'с'ім* ‘зовсім’ (Сильно Ківерц, Федьковичі Жабінк); *чо́рни*, *га́рни*, *зелéни*, *те́пли*; *би* ‘бий’, *пи* ‘пий’, *ли* ‘лий’ (Сильно Ківерц), *при́де* (Б), *кру́глик'и́* ‘кругленький’ (Самари Ратн), *хо'ло'дн'і* < *холодн'і́* ‘холодніше’, *типл'і* (Теклине К-К), *ййце́* ‘яйце’ (Городок Маневиць), *Три́ц'е* ‘Трійця’ (Велимче Ратн), *ха́но* ‘хай-но’ (Луків Турійськ, Сильно Ківерц), *шли* ‘йшли’, *знашо́в*, *ше́но* ‘щойно’ (Сильно Ківерц), *чкай* ‘чекай’ (Підріччя К-К). Дієреза особливо поширена серед числівників: *три́нац'ит'*, *дивитна́ц'ит'*, *два́ц'ит'*, *три́ц'ит'*, *шис:о́т*, а також у групі *шч*: *шо* ‘що’, *ха́й там шо*, *ше* ‘ще’, *шоб* || *шоп*, *шо-не́бут'*, *ше́но* ‘щойно’, *шонед'іл'і* та ін.

Уставляння голосних чи приголосних звуків буває насамперед у запозичених словах, очевидно, для їх адаптації, хоч серед поданих прикладів є й незапозичення: *ме́тер*, *к'іло́метер*, *конове́рт*, *хлорофо́ст*, *д'уше́ст*; пор. інші приклади: *вождáк* ‘вожак’ (Бабин Гощ), *в'ідник* ‘віник’ (Радянське Млинів), *повхт* ‘повх; кріт’ (Рудники Маневиць), *ла́сточка* ‘ласка, хижий звірок’ (Видраниця Ратн), *спéрсти* || *пéрсти* < *пéрси* ‘перед (груди) коня’ (Сильно Ківерц), *шпа́ртко* < *шпа́рко* ‘швидко’, *зубар* (Столин) || *зубер* (Берестяни і Ромашківка Ківерц) || *зубир* (Постійно Костопіль), *ку́бало* ‘кубло’ (Піща Шацьк, Олтуш і Черськ Брест), *вéпер* (Хотешів К-К), *пйéтеро* < *пйéтро* ‘горище в

хліві' (Межисить Ратн), *стерен'а* 'стерня' (Маяки Луцьк), *моркóвин':е* 'листя моркви' (Підманево Шацьк, Річиця Ратн), *шчибирéц'* 'чебрець' (Сереховичі Старовиж, Забужки Кобрин), *пона¹равилос'* (Огово Іванів), *рижїише* 'поле з-під жита' (Липно Ківерц), *рижá* 'іржа' (Купичів Турійськ), *риж'éвиї* 'іржавий' (Шацьк), *кал'їбир* 'калібр' (Лісняки Старовижів), *йачим'ін'* (Борохів Ківерц), *Диривін'і* (Древині Іванич), *Димітро* і *Оликсáндир* (Положево Шацьк), *шир'ім* (Вовчицьк Ковель) || *шурім* 'шріт' (Собищиці Володимирець), *Л'івóв*, *до Л'івóва* (Сильно Ківерц), *кул'ітурно* (Тоболи К-К), *ц'івáх* 'цвях' (Дорогостаї Млинів), *зáлупом* 'залпом' (Милячі Дубровиць); *бйїли* 'білий', *бйїхти* 'бігти', *вйїдра*, *пйїч*, *чорн'йїши*, *типл'йїши* (Сильно Ківерц), *мн'їрка* 'мірка' (Олика Ківерц, П'ятидні В-В); *нежис'т'* 'нежить' (Ружин Турійськ), *дóшчка* || *дошчкі*, *змóричка* (Гірники Ратн), *повіишчити* (Вичівка Зарічн), *шчáшч'іл'* 'шашіль' (Рудники Маневиць); пор. *дирвá* (Куснище Любомль) і *дривá* (Кримно Старовиж) 'дрова'; пор. ще приставний *о* на початку слова як протилежне явище до втрати його: *Огáпка* 'Гапка' (Гірники Ратн), *ойу́н* 'в'юн' (Межисить Ратн), *обрúс* < *брус* 'будівельний матеріал' (Городок Маневиць).

Перехід одних голосних в інші (регулярна фонетика):

а) *е* в *о* і *о* в *е* переважно в наголошеній позиції: *заздрóниї* (Гуца Любомль), *замóроний* 'замóрений' (Піща Шацьк), *дирóн* 'дерен' (Ружин Турійськ), *бу́т'ол* 'бутель' (Підманево Шацьк), *вири́т'óно* (Кримно Старовиж), *стóл'а* і *ц'ої* (Сильно Ківерц), *Т'óкл'а* 'Текля' (Велимче Ратн), *чирóт* (Більська Воля Володимирець), *сутон'їти* і *на сморку́* (Заболоття Ратн), *студ'óниї* (Гірники Ратн), *берóза*, *варóниї*, *кл'он*, *л'óхкиї* (у багатьох н. пп.) ('мабуть, під білоруським впливом, – появляється здебільша під наголосом 'о на місці укр. е' [Горбач1973, 4]) – *лебеда́* 'лобода' (Сильно Ківерц);

б) *а* в *е* після шиплячих та м'яких приголосних в наголошеній позиції і *е* в *а*: *йéма*, *ш'éпка*; *да́йте мн'ач'é* (Підманево Шацьк), *з'éбра* 'зябра' (Кримно Старовиж), пор. *чувн'éми пливúт'* (Білин Ковель). Такий перехід засвідчений і в іншій позиції: *мелі́ни* 'малина' (Річиця Ратн), *Енті́н* 'Антін' (Велимче Ратн) – *замл'á*, *далáко*, *чарада́*, *да́рво* (Бужанка Іванич), *манé* 'мене', *двáри*, *тра́ба*, *ви-та́* 'ви-те' (Ружин Турійськ);

в) інші заміни: *вубура́ти*, *вупува́ти*, *вукида́ти* (Білин Ковель); *дорóге* 'дорога', *корóве* 'корова', *тре́бе* 'треба', *йéмке*, *дивче́те* (Річиця Ратн).

Нерегулярна фонетика: галстик ‘галстук’ (Гірники Ратн, Сильно Ківерц), *кримніца* ‘криниця’ (Рудники Маневиць), *спувати пус'н'і* (Сереховичі, Стара Вижва Старовиж), *назувати* ‘називати’ (Воєгоща К-К), *йабліка* (Забужки Кобрин, Сильно Ківерц), *мніго* || *мн'іго* (у науковій літературі знаходимо різні пояснення щодо двох останніх форм, див.: [Назарова 1972, 47]).

Заміна одних приголосних іншими і навпаки (частина – унаслідок асимілятивних змін):

а) *ч > ц* || *ц'*: *д'івц'ета*, *молоц'ей* (Островок В-В), *ци* (Велика Глуша Любешів), *цимали* (Карасин і Нуйно К-К), *циранка* < *чиранка* ‘порода дикої качки’ (Садів Луцьк), *вцвали* ‘вчвал’, *цоботи*, *цирвоний*; – *ц > ч*: *марчувати* < *марц'увати* ‘паруватися (про котів)’ (П'ятидні В-В), *чигол'на* ‘цегельня’ і *причерковна* (*вулиця*) (Печихвости Горохів);

б) *б > г*: *ни трéга* ‘не треба’ (Радванці Радехів);

в) *т' > к'* || *т > к*: *к'іка* < *т'іка* ‘група собак під час парування’ (Клепачів Ківерц); *ковкати* < *ковтати* (Верба В-В), *клустий* < *тлустий* ‘жирний’ (Осекрів Турійськ, Степань Сарн), *наймик* ‘наймит’ (Мар'янівка Костопіль); пор. *цїк-но* ‘цить-но’ (Сильно Ківерц) – *к' > т'*: *бурат'е* ‘буряки’, *пóчт'і* < *пóчк'і* (Нуйно К-К), *тат'ей* ‘такий’, *т'ит* < *кит* ‘віконна замазка’, *т'энд'ух* < *кэнд'ух* (Городок Маневиць);

г) *д > к*: *кл'а* ‘для’ (Уляники Рожищ);

г) *д > т* || *д' > т'*, *д > г*: *гл'а* ‘для’ (Хворостів В-В), *гл'а* ‘для’ (Головно Любомль), *т'івчинон'ка*, *т'івчата* (Велике Млинів), *т'ізел* ‘дизель’ (Рафалівка Володимирець), *Гмітер* (Журавники Горохів);

д) *в > м*: *шмітк'ій* ‘швидкий’ (Заболоття Любомль, Підманево Шацьк);

е) *ж* || *ж' > з'*: *з'ети* ‘жати’ (Бужанка Іванич) – *з* || *з' > ж*: *сележ'інка* ‘селезінка’ (Литовеж Іванич), *пужічити* ‘позичити’ (Вігуричі Луцьк), *поніжити* (Дольськ Любешів);

е) *ш > ч*: *капчук* ‘капшук’ (Торчин Луцьк), *поменчало* (Залужжя Дубровиць) – *ш < ч*: *бáш-но* < *бáч-но* ‘дивися-но’, *нашнэц'а* ‘почнеться’ (Сильно Ківерц);

ж) *с > ц*: *цвэди^р* ‘светр’ (Самійличі Шацьк), *троц* ‘трос’ (Кримно Старовижів), – *ц > с*: *матрас* < матрац (Городище Ківерц), *кúсий* < *кúций* (Торчин Луцьк, Брани Горохів);

з) *с > ш*: *шмалец'* ‘смалець’ (Красноволя Маневиць), *шкло* і *шкл'анка* (Городище і Сильно Ківерц);

и) $k > r$: *тнур* ‘кнур’ (Литовеж Іванич), *з’іг* < *з’ік* ‘дикий кабан’ (Олтуш Малорит), *танга* ‘танк’ (Кнориди Більсько-Підляського повіту Підляського воєводства) – $r > k$: *кнут* < *тн’іт*, *кл’еї* ‘загуслий сік на стовбурі вишні’ < *глеї* (Сильно Ківерц);

і) $й > н'$ || $н' > й(ї)$: *мн’ати*, *мн’ач*, *мн’асо* (Сильно Ківерц), *вімн’а* (Повурськ Ковель) – *ридн’ік’і*, *дорог’еїк’і* (Сильно Ківерц);

ї) $л' > й(ї)$, $л' > н'$: *в’єїми* < *в’ел’ми* (Журавлине Старовиж, Самари Ратн), *йубіве* < *л’убіве* (м’ясо) (Суховаля Волидимирець); давні звукосполуки губних з **j* збережені в багатьох говірках: *л’убй’у*, *ловй’у*, *топй’у*, пор. *зимн’а* (Сильно Ківерц);

й) $з > з$: *зе’л’ені* (Перемиль Горохів) – $з > з$: *з’в’оні*, *кукуру’за*;

к) $k > n$: *пл’амка* < *кл’амка* (Сильно Ківерц);

л) $вн > мн$: *дамн’о* (Печихвости Горохів) – $мн' > вн'$: *п’овн’у* < *п’омн’у* (Городок Луцьк);

м) $m > n$: *наб’ут’* ‘мабуць’.

Усічення слів буває переважно у багатоскладових лексемах, хоч таке скорочення можуть зазнавати навіть слова з двох складів:

а) *афери́за* (усічення початку): *бу’н’а* ‘бабуня’ (Малево Млинів), *л’етри́ка* ‘електрика’, *стру’мент* ‘інструмент’, *тил’іге́нт* ‘інтелігент’, *беркул’о́з* ‘туберкульоз’, *л’ім’ін’о́ви* ‘алюмінієвий’ (Сильно Ківерц), *мал’іро́ваний* ‘емальований’ (Білин Ковель), *мерика́нка* ‘сорт картоплі’, *мині́ни* ‘іменини’ (Залужне Локач), *сел’еде́ц’*, *в’е́чка* ‘вівця’ (Тоболи К-К, Штунь Любомль), *сва́л’това* ‘асфальтова’ (Зарудче Любешів), *зо́рик* < *цизорик* ‘складаний ніж’ (Підманево Шацьк), *еродр’о́м* (Карасин К-К), *каго́л’* < *алкого́л’* (Заболоття Любомль), *на́кше* ‘інакше’ (Сильно Ківерц), *пендици́т* < апендицит (Білин Ковель, Лище Луцьк), *кмач’і* < *токмач’і* ‘картопляне пюре’ (Заболоття Ратн), *хнал’* < *ухна́л’* ‘цвях’ (Деревок Любешів, Річиця Ратн);

б) *синко́па* (усічення середини): *ба́ло* ‘бувало’, *с’о́д’н’і* || *с’о́д’н’а* || *ц’о́д’н’і*, *коб* || *к’еб* || *к’еп* (Сильно Ківерц, Світязькі Смолярі Шацьк) < *коли б*, *тіко* і *ск’іко* (Положево Шацьк), *тра*, *ме* ‘може’, *нат’* ‘навіть’ (Сильно Ківерц), *мат’* ‘мабуць’ (Білин Ковель), *хоц’а* ‘хочеться’ (Забужки Кобрин), *Блаві́йичин’е* < Благовіщення (Городище Ківерц), *Босла́вка* < Богославка (Сильно Ківерц), *бала́йка* (Б); пор. з говірки с. Липно Ківерц: *бе* ‘буде’, *беш* ‘будеш’;

в) *апоко́па* (усічення кінцевих складів): *тре* (Піщане К-К), *шом* ‘шомпол’ (Губин Локач), *хо* ‘хочу’ (Чорниж Маневиць), *хо?* ‘хочеш?’,

ни *хó, пра?* ‘правда?’ (Зелене Володимирець), *ма* ‘мамо’, *бра* ‘брате’, *мо* ‘може’, *ничó* ‘нічого’; пор. *д’áку Бóгу* ‘дякую Богу; дякувати Богу; дякуючи Богу (?)’;

г) *поєднання декількох видів усічень* (це характерно насамперед для варіантів власних особових імен): *Натóл'* < Анатолій – афереза і апокопа (Дорогиничі Локач), *Нáс't'a* < Анастасія (у багатьох н. пп.), *Тáл'a* < Наталія.

Зауважимо, що до апелятивних усічень практично словотворчі суфікси не додають (як виняток *с'óд'н'ика* < *с'óд'н'и* < *с'огóд'н'и*), у той час, як серед варіантів особових власних імен – це досить продуктивне словотворення (*Богдán* > *Дан* > *Дán'ко*, *Дáнц'о*, *Дánчик*, *Дану́с'* і т. д.).

Протетичні (приставні) приголосні (протеза, епентеза) найчастіше з'являються перед початковими голосними слова або після префікса, що закінчується на голосний, перед початковим голосним кореня (*гóко*, *перегорáти*), причому у східній частині західнополіських говірок приставним виступає [г] (*гoкнó*, *Гантóн*, *гону́к*, *гóвад*), пор. ще *гéнчи* ‘інший’ (Островськ Зарічн), *Гóл'ка*, *г'інд'у́к*, *перегорáти*, *не́гуд* ‘невід’ (Сильно Ківерц), *г'íнел'* ‘іній’ (Піски Горохів), *г'іри́* ‘вирій’ (Довжиця Маневиць), *гонó* ‘он’ (Берестівка Володимирець), а також в середині слова – *не́гуд* ‘невуд’, *перегод'агті́* (Сильно Ківерц); на Берестейщині: *г'у́лиц'і* (Величковичі Кам'янець). Порівняйте квазіпротезу: *гн'і́дра* ‘ніздрі’ (Кроватка Рожищ, Угринів Горохів), *глубóк* < *лобóк* ‘перша відрізана скибка паляниці’ (Несвіч Луцьк), *грабрíна* < *рабрíна* ‘драбина’ (Годомичі Маневиць, Доротище Ковель, Залаззя Любешів). У західній частині досліджуваної території вживаний приставний [в] (*вóко*, *вóзиро*, *Вóл'a*), зрідка трапляється і звук [й]: *йáгруст* (Залізниця Любешів), *йíндí'к* (Обеніжи Турійськ), *Йадáм* (Ворокомле К-К), *Йандрíй* (Столенські Смолярі Любомль). Порівняйте вживання приставного *і* на початку слова перед приголосним: *івсис'ко* ‘поле з-під вівса’ (Залізниця Любешів), *ісконв'іку* ‘споконвіку’ (Видраниця Ратн), *ісципóк* (Верхи К-К), *ізві́ска* ‘возовиця (снопів)’ (Кримно Старовиж); нам не вдалося зафіксувати прийменник-префікс *від*, лише *од*.

Гіперизм виникає у свідомості мовців внаслідок гіпернадпоправної зміни, в основі якої лежить неправильне уявлення про певні мовні закономірності, особливо в діалектному мовленні на межі двох ареалів або під впливом літературних форм. Так, у говірках з [у] в новозакритих складах (*вуз*, *нуж*, *сул'*) іноді мовці вимовляють *n'in* < пуп, пуповина, *шч'ір* ‘щур’. Серед корінних жителів містечка Торчина та

села Смолигова в протилежність протезі виникли такі форми слів: *ліна* ‘глина’, *рибі* ‘гриби’, *рош’і* ‘гроші’, *речка*, крім цих, Г. Шило зафіксував ще такі лексеми: *н’іздо* ‘гніздо’, *лубок’і* ‘глибокі’, *чеп’ійі* ‘чепіги’, *моійілки* ‘могілки’ [Шило, 73]. На його думку, “явище це виникло під впливом єврейської говірки містечка Торчина, що знаходиться на віддалі 2 км від села [Смолигова. – Г. А.]. Цікаво відмітити, що така вимова звичайно висміюється селянами, а в цій говірці вона (вимова) принялася” [Шило, 73–74].

Однак постання цього явища, на нашу думку, не слід пов’язувати з мовленням євреїв; дослідник західнополіських говірок В. Покальчук зазначає: “Цю особливість торчинської говірки населення навколишніх сіл намагається пояснити як своєрідний прояв соціального діалекту, саме міщанського жаргону, створеного містечковим населенням. Проте з цим погодитись не можна, і саме тому, що таке явище виступає, хоч і дуже рідко, у північноволинських говорах, наприклад, у сс. Бережани, Селець, Бересте Дубровицького району, Ровен. обл.” [Покальчук 1956, 95].

Зауважимо, що з часу опублікування статті В. Покальчука пройшло вже більше півстоліття, але це явище і надалі “продуктивне” у володимирецьких та сусідніх говірках: *олова́*, *о́лка*, *оро́х*, *і́л’за* ‘гільза’, *плу* ‘плуг’, *ноа́* ‘нога́’, *стенó* ‘стегно’, *с’н’іў* ‘сніг’, *пор’іў* ‘поріг’, *р’іі* ‘ріг’; пор. ще *рум* ‘грім’, *уса́к*, *ус’*, *усин’а́*, *у́ба* ‘губа’ (Більська Воля Володимирець), *кру́іче* || *круо́тати*, *раз’у́ка* (Суховоля Володимирець), *сний* || *по снийу́* ‘сніг, по снігу’ (Берестівка і Собищиці Володимирець), *ст’іно́* ‘стегно’ (Великі Озера Дубровиць), *ребт’і* ‘гребти’ і *л’іна* ‘глина’ (Колки Дубровиць), *л’еї* ‘глей’, *раз’* ‘грязь’, *йіздо́* ‘гніздо’ (Карасин Сарн), *руї* ‘ріг’ (Берестівка Володимирець); пор. в сусідніх маневицьких говірках уживання форми *гри́ба* ‘риба’ як своєрідне “гіперичне відштовхування” від власне гіперпоправних форм. А в акаючій говірці с. Велимче Ратн зафіксовано: *йа не во́с’а*, *йа го́н’а* ‘я не Вася – я Ганя’; в інших ратнівських говірках – *стокáн* (Гірники Ратн), *костру́л’а*, *кол’інда́р* (Заболоття Ратн). У говірках з у в новозакритих складах виявлено гіперичне ікання: *к’іта́с* < *кута́с* ‘китиця’ (Новорічиця Зарічн, Сварицевичі Дубровиць), *шч’ір* ‘щур’; пор. *к’ібло́* ‘кубло’ і *к’іта́с* (Пнівн К-К).

Метатеза – переставлення звуків чи складів у межах слова. При контактній (простій) метатезі переставлені сусідні звуки, а при дистантній (обопільній) переставлені несусідні звуки (*прокі́ва* ‘кропива’).

Потрактуння, що метатеза трапляється лише в маловідомих та іншомовних словах, не відповідає дійсності, пор. подільське *вогоріти* ‘говорити’, волинське *ломоток* ‘молоток’ (Радянське Млинів), *локотá* ‘толока’ (Холопичі Локач), *гол’ірка* (Коритниця Локач), західнополіське *л’ітав’ізор* ‘телевізор’ (Підманево Любомль), *ганавіці* < *нагавіці* ‘штани’. Інші приклади: *головіло* ‘місце, де лежав звір’ < *логовіло* (Новоукраїнка Млинів), *токовіло* < *котовіло* (Череваха Маневиць), *кажán* ‘мисливський заряд’ < *жакán* (Губин Локач), *копá* < *пока* ‘поки’ (Володимирець), *ришик’ет* (Заболоття Любомль) || *шикарет* (Стрільськ Сарн) < *рикошет*, *купріва* (Майдан-Липно Маневиць) || *пруківа* (Бихів Любешів) ‘кропива’, *колóпн’а* ‘коноплі’ (Грабовець, гміна Дубичі-Церковні, Підляське воєводство), *купл’іт* > *покл’іт* ‘погріб’ (Велика Осниця Маневиць), *кутмач’і* < *тукмач’і* ‘картопляне пюре’ (Доманово Ратн), *смирáга* ‘серм’яга’ (Кукли Маневиць), *шолкотáти* (Велимче Ратн) || *сол’котáти* > *лоскотáти* (Верхи К-К), *кóмшаниї* < *кóшманиї* (Липно Ківерц), *зв’ікти* ‘звідки’ (Овадно В-В); пор. *мух’ір* ‘міхур’ (Кримно Старовиж); а також з дитячого мовлення: *гамазін* ‘магазин’, *лахва* ‘халва’, *мóкра* ‘морква’, *ружнáл* ‘журнал’, *рем’ішél* ‘вермішель’ та ін., пор., як підліток насміхається з підпарубка: “*Вз’ав кал’інух і думáє, шо кал’івér*”.

Сингармонізм виникає, коли під впливом наступного наголошеного голосного змінюється попередній, наближаючись звучанням до нього: *тиб’і* і *сиб’і* (Білин Ковель) || *с’іб’і* (Сокіл Рожищ), *делéко* || *дилéко* || *нидилéко* (Заболоття Ратн), *смир’ід* ‘сморід’ (Череваха Маневиць), *ридикул’іт* ‘радикуліт’ (Маяки Луцьк), *йі’йічка* (Піски-1 Кобрин); пор. *нік’і* ‘поки’ (Залісся Шацьк).

Ротацізм – уживання [р] на місці [л] або вставлення вібранта перед приголосним чи після нього: *шаравіло* < *шалавило* ‘той, хто розкидає інструменти’, *ворочéрно* < *волочéвно* ‘великодній подарунок хрещеникам’, *прохм’іл’е* ‘похмілля’ (Положево Шацьк), *вістарчити* (Степань Сарн), *каржán* ‘кажан’ (Омельно Ківерц), *йіржáк* ‘їжак’ (Великі Селища Березн), *йерж* (Велика Осниця Маневиць) || *йірж* (Тинне Сарн), *спромагáти* < *спомагати* ‘дарувати гроші, коли молодий виходить за молодую’ і *прóс’л’е* ‘після’ (Сильно Ківерц), *чухрáтис’а* ‘чухатися’ (Троянівка Маневиць), *пóшерс’т’* ‘пошесть’ (Буяни і Торчин Луцьк), *кошмáрна солóма* ‘кошмана, непряма’ (Купичів Турійськ).

Отже, такі зміни || заміни часто бувають лише в окремих говірках і не свідчать про якусь регулярність.

III. НАГОЛОС (словесний)

19. Особливості словесного наголосу

У західнополіських говірках, як і в більшості українських діалектів, словесний наголос нефіксований (ім.: *кв'іточка*, *хатіночка*, *молочко*; прикм.: *теплий*, *дерев'яний*, *старій*; дієсл.: *гратис'а*, *орати*, *городити*, *попекти*) і в багатьох словах рухомий, або вільний (*хата* – *хати*, *йама* – *в йама́х*, *копати* – *копа́ни*, *мал'увати* – *мал'о́вани*). “Найвільніший наголос – це наголос східньослов'янський, а з давніх мов – санскритський. В науці тепер признано, що індоєвропейська прмова мала наголос зовсім вільний, не прив'язаний до одного якогось складу” [Огієнко 1952, 8] (див. також [Czyżewski 1994, 153]). Цю особливість успадкувала українська мова. За спостереженнями І. Огієнка, “український наголос у своїй масі тримається трьох останніх складів слова: наконечного, передостаннього або третього складу від кінця слова. Таких слів у нашій мові десь понад 97 % їх, а йдуть вони так: найчастіший наголос в українській мові – на другому складі від кінця, таких слів десь 50 %, цебто половина наших слів. Друге місце займають слова з наголосом на останньому складі, їх десь близько 30 %, а третє місце – слова з наголосом на третьому складі від кінця слова, їх десь 17 %”. Зробивши такі підрахунки, мовознавець подає 7 основних законів наголосу української мови (див. [Огієнко 1952, 11]).

Дослідниця діалектного наголошування Г. Кобири́нка свідчить: “Наголос у західнополіському говорі вільний, різномісний. Словесний наголос може бути нерухомим і рухомим. Водночас зафіксовано приклади, які ілюструють фіксований наголос – парокситонічний (з наголосом на другому складі з кінця слова)” і як приклад подає такі слова: *бада́н':е*, *бисе́да*, *кале́ндар*, *кропи́ва*, *ву́з'кий*, *во́хкий*, *т'існий*, *мо́го*, *тво́го*, *сво́го*, *бада́ти*, *калатáти* та ін. [Кобири́нка 2007, 117]. Порівняйте її висновок: “Отже, особливістю наголошування говірок Західного Полісся є те, що в іменниках, дієсловах, прислівниках, у формі Р. відм. одн., Д. відм. одн. займенників <...> існує тенденція переносити наголос на флексію; у прикметниках – на перший склад” [Кобири́нка 2007, 119]. Крім цього, наголос виконує також лексико-

семантичну (*бідл'а* ‘вередун’ – *бидл'а* ‘велика рогата худоба’, *бичок* ‘самець корови’ – *бічок* ‘щиголь’) й формотворчу (*корова* – *корові*, *нітка* – *ниткі*) функції [Кобирина 2007, 119–120].

А. Особливості наголошування волинсько-поліських лексем. Якоїсь однієї тенденції в наголошуванні діалектних слів не помічено: більша частина їх має загальноукраїнські тенденції, а менша – регіональні західноукраїнські та волинсько-поліські.

У досліджуваних говірках, як правило, наголос падає і на односкладові слова самостійних частин мови: *с'їли за стіл*, *вз'ав за карк*, *прошів вес' с'віт*, *немаєе бул'ше сил*, при цьому навіть двоскладові прийменники найчастіше виступають проклітиками, передаючи свій наголос наступному слову, пор.: *перед бат'ком*, *ради матері*, *серед л'удей* і т. д. Однак є деякі вислови, іноді це стійкі словосполучення, коли одно- та двоскладові повнозначні слова “віддають” свій наголос прийменникам: *на росу* і *на ден' тра гнати корові*; *зі споду*; *при смерт'і* (Сильно Ківерц); *на ніч*; *зо с'м'їху* та ін.; пор. *на ноч*, *на ден'* (В 58).

У деяких іменниках с. р. на зразок *плат':а* наголос розрізняє однину від множини: *плат':а* (одн.) – *плат':а* (мн.), *весіл':а* (одн.) – *весіл':а* (мн.), пор. *зіл':а* – *зіл':а*.

У якісних прикметниках переважає накореневий наголос, відрізняючись від літературної норми: *бліс'к'ї*, *вашкиї*, *лехкиї*, *твєрди*, *гладкиї*, *мн'єкиї*, *мн'їлкиї*, *рідк'ї*, *гурк'ї* ‘гіркий’, *гуск'її* ‘вузький’, *ніс'киї*, *прости*, *йасниї*, *хутк'її*, *швітк'ї* та ін., тобто “маємо давніші форми з накорінним наголосом” [Огієнко 1952, 164]. Цей же наголос переважає у південно-західному наріччі у багатьох дієслівних формах: *нести*, *мєсти*, *плєсти*, *привєзти*, *кажу*, *робл'у*, *л'убл'у*, *було* та ін., пор. займенники *моїа*, *твоїа*. Уплив цих так наголошуваних форм відчутний і у волинсько-поліських говірках, це переважно гіперичне наголошення: *несу*, *пудвєсти*, *наплєсти*. У літературній мові уживане одне і те ж дієслово з різним наголошенням відповідно до семантики: *прошу* (перша особа однини теперішнього часу дієслова *просити*) і *прóшу* ‘будь ласка’ (друге перейняте із західноукраїнської літературної мови).

В усіх особах однини волинсько-поліських дієслів переважає наголос на закінченні: *носіти* – *нош'у*, *нести* – *нес'у*, *везти* – *вез'у*, *робіти* – *робл'у*, *л'убіти* – *л'убл'у*, *казати* – *каж'у* і т. д. У першій особі множи-

ни поруч із наголошуванням *ходимо, робимо, питаємо, розкажемо, копаємо* майже в усіх говірках уживано *беремо, несемо, живемо, рвемо*, але *сидимо* (на останньому складі). Наголос на передостанньому складі в словах типу *беремо*, очевидно, підтримується паралельними формами цих дієслів без кінцевого *-о*: *берем, несем, живем, рвем*.

У займенниках, що вжиті в родовому відмінку однини з прийменниками, наголос не переноситься на один склад уперед: *менé* – до *менé*, *тебé* – у *тебé*, хоч у деяких мовлян трапляється і гіперпоправне наголошення *мéне* (*не було*), *тéбе* (*побачив*). В інших формах займенників літературною нормою виступає наголос на закінченні, а “в західньоукраїнських говорах ці займенники вимовляються з давнього часу з наголосом на початковому складі” [Огієнко 1952, 182], як і у волинсько-поліських говірках: *йóго, мóго, твóго, свóго, ц'óго, тóго* та ін.

Багато мовців під впливом російської вимови наголошують числівники *одíнацйт', четíрнацйт'*; пор. *с'émдис'ат, вóс'імдис'ат*.

Іноді не переноситься наголос і в прислівниках, що утворені від якісних прикметників: *висóкий – висóко, глiбóкий – глiбóко, ширóкий – ширóко, зелéний – зелéно, дóбрий – дóбре, багáтий – багáто, гарáчий – гарáчо, дешéвий – дешéво*, або, навпаки, відтягується на один склад назад: *холóдний – холóдно, тéплий – теплó* (винятки: *малíй – малó*). Немає розрізнення за допомогою наголосу і таких слів *на двор'í* || *на дворí* – *надвор'í* || *надворí*.

У кожній говірці можна знайти повнозначні слова, що відчутно відрізняються наголосом від літературних відповідників. Так, у всьому західнополіському ареалі вживано лише *крупíва*, у багатьох говірках зафіксовано і таке наголошення: *воротá, колéсо, кидáти, крадé, пóдушка, на йачмен'у*. Порівняйте менш поширені форми: *гухó* ‘вухо’ (Щедрогір Ратн), *можé* (Карпилівка Ківерц, Сошично К-К), *ни можú ходíти* (Холопичі Локач), *гумóви* ‘гумовий’, *пйáниця* (Сильно Ківерц), *пйанí* (Карпилівка Сарн), *кóц'уба* (Островськ Зарічне, Сваричевичі Дубровиць), *л'ушн'á* (Мар'янівка Костопіль), *вухó, мúрах'í, с'огодн'é* і *смурí'д* (Самари Ратн), *мурашнiк, лiзнyти* (Столенські Смолярі Любомль), *перевеслó, сировáтка* (Підманево Шацьк), *óбух, роб'итниця'а* (Обеніжи Турійськ), *п'íна* (Острів і Мильча Дубн), *теперíшн'í* (Залісся Шацьк) та ін.

Б. Особливості берестейсько-пінського словесного наголосу.

Наголошування слів у берестейсько-пінських говірках майже нічим не відрізняється від волинсько-поліського.

Приклади з фонетичного нарису “Гаворкі Заходняга Палесся” Ф. Климчука [Климчук 1983] (зберігаємо авторське написання):

ал'е́, бе́рог, ве́чор, дын'о́к, ковба́ня, л'о́ген'кий, деле́ко, ід мене́, с'іл'с'кій, го́нде, з'імо́в'ій, ходжу́, розо́ра, скажу́, саночкы́, ловл'у́, робл'у́, бочычкы́, ложычкы́, рубашкы́, дырывы́на, рышыто́, тумо́вый, ве́с'оло, ко́лысо, ко́пачка, мн'а́та, ко́ц'убу, мы́шечок, ло́зу, ж'а́бы, в крoвaт'ух, бус'кo, гол'л'е́, корoвы́, займанкы́, говычкы́, ты́хынько, до ййй́, помал'іньку, дытьмы́, вдэ́ньк'і, нaнуч [Климчук 1983, 51]. Інші приклади: *молод'о́жи то було́ на́руку* (Стрельна Іванів), *ко́ц'уба* (Жидче Пінськ); *у чобо́тях, у чо́ботах, у чобота́х, у чо́ботюх, у чобoтюх* [Самуйлік 2009, к. 62], *зоу́с'ім* [ГУМ, 529], *чепл'ати* [ГУМ, 541], *с'мачни́й* [ГУМ, 548].

Зі збірника діалектних текстів: *ко́л'іс', по́том, ге́ктар, ж'ни́ва, не мо́же дихну́ти, не мо́же, пла́т'ат', пла́тит, спи́на, йайі́чко, маш'і́ни, вго́ру* (про ріст цін) (Б); пор. також українські літературно-нормативні наголошування: *холо́дно* (Б).

Засвідчені випадки, коли в мовному потоці одне те саме слово наголошують по-різному, навіть той самий оповідач, пор.: [*Що робили зі шкур ове́чок?*] *ко́жухи / ко́жу'хи ши́ли* (Б), *ста́новит' то́го ав'тобуса // стано́вит' то́го ав'тобуса // і́в'ходит'* (Б), *за́тойе вс'о заб'рав то́йе вбра́н'е* (Б).

В. Особливості наголошування підляських лексем

Ф. Чижевський підкреслює, що вільний і рухомий наголос виступає на всій досліджуваній ним південнопідляській території: *с'усты́ту, hiwsysko, koste'reva, bo'dak*. І далі: “У білінгвістичній свідомості населення цей тип наголосу є тією рисою, що розрізняє обидві мовні системи” [Czyżewski 1994, 153]. Дослідник наводить говіркові слова, вживані південніше річки Володавки з постійно наголошеним суфіксом *-uc'ko*: *hrablisko, hrečysko, kartoχlisko, huv'sysko* та ін. Крім цього, ще такі приклади, якими відрізняються підляські говірки від загальноукраїнської тенденції в наголошуванні: *vuskyi, oz'i'mina, značnik, ko'cuba, s'tebło, dołota* [Czyżewski 1994, 154]. К. Пастусяк зауважує, що наголос у південнопідляських говірках “аналогічний, як і в українській літературній мові” [Pastusiak 2004, 122], хоч трапляються певні відмінності, пор.: *pustohy, korovaič'yki, iarm'arok, vor'ohy, studń'a, kupyto, olihom, vit'or, listun'oš, fotogr'af, cuk'or, aptek'a, pań'ať, zobrań'e, kred'a* [Pastusiak 2004, 129–130].

Підляський наголос зафіксований також у збірниках текстів “Голоси з Підляшшя” [Аркушин 2007б] та “Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny” [Czyżewski, Warchoł, 1998]. Ось деякі приклади з першого збірника: *на_мене* (П 58), *коро_ви* (П 58), *ук_райін'_ску* (П 60), *ук_райінець'* (П 232), *з_г'речанойі_каш'і* (П 60), *'акцент_мови* (П 194), *господа_ри'* (П 196), *годо_вала йалув'ник* (П 196), *картоф_л'ана зем_л'а* (П 196), *т'рудний* (П 198), *'йака_ваша* (П 200), *бу_ло вес'ело* (П 218), *вс'о з_берн'ава бу_ла* (П 218), *і_демо* (П 218), *зу_сти_ду* (П 218), *у_кого* (П 220), *'ваш'ке* (П 220), *'майу_бутилку_пусту* (П 222), *до_Бу_га* (П 224), *і_начеї наз_вана* (П 226), *в_сорок чет_вертум ро_кови* (П 226), *гур_ка шче_далі 'огірка ще дали'* (П 232); інші приклади: *гниздишкó* (П 94), *бáт'ковичину* (П 94), *докторá* (П 102), *дóчка* (П 120), *хлопц'і* (П 124), *пйáниц'а* (П 168), *ол'йóм* (П 170), *вирит'онóм* (П 172), *два браті́* (П 54), *два сині́* (П 204), *могó д'áт'ка* (П 56), *грáбл'ами* (П 244), *укра́йіниц'і* (П 62), *пол'акі́* (П 68), *морозá* (П 242), *до Рóс'йі́* (П 66), *двойу́рідну* (П 70), *в ині́йх* (П 78), *їдимó* (П 60), *п'їд'ом* (П 82), *гуспудáр* (П 84), *пóдушку* (П 90), *наварáт* (П 256), *не варі́т'* (П 40), *попоч:имó* (П 284), *тварог'у́* (П 256), *пулб'іди* (П 42) та ін.

Так само можливе перенесення наголосу з повнозначного слова на прийменник чи частку: *н'é було* (П 100) || *нé була* (П 114), *на нуч* || *зá нуч* (П 222).

К. Пастусяк указує ще на таку особливість південнопідляського наголошування: часто навіть у тих самих лексемах у різних говірках відмінний наголос, пор.: *b'ereχ – ber'eχ*, *brov'a – br'ova*, *i'ašon – iis'on*, *k'ačka – kačka*, *koles'o – kul'eso*, *kryt'o – kr'eło*, *m'ačoχa – mač'oχa*, *okn'o – 'okno*, *'oko – ok'o*, *palt'o – p'alto*, *per'un – p'erun*, *p'oduška – pod'uška*, *rešet'o – r'ešeto*, *svuń'a – sv'uńa* та ін. [Pastusiak 2004, 131].

Як бачимо, підляські говірки досить добре зберегли “український” наголос більшості загальноновживаних слів, лише невелика частина лексем має відмінне наголошування.

IV. МОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

Усі відмінювані частини мови мають діалектні відмінності у кожній граматичній категорії, однак усе-таки переважають загальноукраїнські тенденції. Коротко розглянемо деякі найбільш характерні відмінності.

20. Морфологічні особливості іменника

А. Іменник у волинсько-поліських говірках

Рід. Як і в літературній мові, у досліджуваних говірках кожен іменник в однині належить до чоловічого, жіночого чи середнього (давніша назва – ніякого) роду, причому “натуральний рід далеко відрізняється від граматичного” [Vendryes 1956, 91]. Крім цього, “наука не може, напр., задовільно пояснити, чому *дуб, явір, клен* – чоловічого роду, а *береза, сосна, осика* – жіночого роду, чому загальна назва *дерево* середнього роду, а *рослина* – жіночого; чому *сум* – чоловічого роду, а синонімічне *печаль* – жіночого роду. [...] Так само не можемо ще пояснити, чому багато слів на означення одних і тих же речей чи явищ в різних мовах належать до різних граматичних родів” [Курс сулм, 303]. Однак ще ж можливі певні відмінності в реалізації категорії роду діалектних іменників супроти їх літературних відповідників. Результати такого порівняння див. у табл. 1.

Таблиця 1

Волинсько-поліські говірки	Рід	Літературні відповідники	Рід	Уплив деяких факторів на становлення родової приналежності говіркових слів
1	2	3	4	5
<i>бáл'ок</i> ‘перекриття хати, на якому держиться стеля’ (Городище Ківерц)	ч. р.	<i>балка</i>	ж. р.	
<i>грíвен'</i>	ч. р.	<i>грíвн'а</i>	ж. р.	бо <i>рубль</i> (ч. р.)
<i>кроў/кроў пошóв нóсом</i> / (Черче К-К)	ч. р.	<i>кров</i>	ж. р.	

IV. Морфологічні особливості

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5
<i>лѣпex</i> 'аір' (Сильно Ківерц)	ч. р.	<i>лѣпѣxa</i>	ж. р.	бо <i>листок</i> (ч. р.)
<i>пел'усток</i> (Столинські Смолярі Любомль)	ч. р.	<i>пелю́стка</i>	ж. р.	
<i>ол'її</i>	ч. р.	<i>олія</i>	ж. р.	п. <i>olej</i> (ч. р.)
<i>тўхол'</i>	ч. р.	<i>тўфля</i>	ж. р.	бо <i>черевик</i> (ч. р.)
<i>шнур'івок</i> (Журавець Локач)	ч. р.	<i>шнурівка</i>	ж. р.	бо <i>шнурок</i> (ч. р.)
<i>багон</i> (Осова Дубровиць Р)	ч. р.	<i>багно́</i>	с. р.	
<i>свѣрдел</i> (Сильно Ківерц)	ч. р.	<i>свердло́</i>	с. р.	бо <i>гѣмбель</i> (ч. р.)
<i>лўжок</i> (Берестяни і Сильно Ківерц)	ч. р.	<i>лўжо</i>	с. р.	бо <i>піл</i> (ч. р.)
<i>шос</i> <i>чос</i> (Торчин Луцьк)	ч. р.	<i>шосѣ</i>	с. р.	бо <i>шл'ах</i> (ч. р.)
<i>латат' жовтий</i> [Зінчук 2010б, 11]	ч. р.	<i>латаття</i>	с. р.	
<i>вір'їя</i>	ж. р.	<i>вір'її</i>	ч. р.	
<i>бензіна</i> (у багатьох н. пп.)	ж. р.	<i>бензїн</i>	ч. р.	п. <i>benzyna</i>
<i>вазел'їна</i> (Сильно Ківерц)	ж. р.	<i>вазелін</i>	ч. р.	бо <i>мазь</i> (ж. р.)
<i>гарбуза́</i> (Сильно Ківерц)	ж. р.	<i>гарбу́з</i>	ч. р.	бо <i>диня</i> (ж. р.)
<i>грипа</i> 'інфекційне захворювання' (у багатьох н. пп.)	ж. р.	<i>грип</i>	ч. р.	п. <i>grypa</i>
<i>жайворонка</i> (Черче К-К)	ж. р.	<i>жайворонок</i>	ч. р.	бо <i>пташка</i> (ж. р.)
<i>плашчá</i> (Сильно Ківерц)	ж. р.	<i>плащ</i>	ч. р.	бо <i>симряга</i> (ж. р.)
<i>с'їл'їдóла</i> (Сереховичі Старовиж)	ж. р.	<i>солідóл</i>	ч. р.	бо <i>мазь</i> (ж. р.)
<i>сл'їда</i> (Білин Ковель)	ж. р.	<i>слід</i>	ч. р.	бо <i>нога</i> (ж. р.)
<i>тáнка</i>	ж. р.	<i>танк</i>	ч. р.	бо <i>машина</i> (ж. р.)
<i>т'ул'а</i> (Самійличі Любомль)	ж. р.	<i>т'ул'</i>	ч. р.	<i>занавіска</i> (ж. р.)
<i>л'їтра</i> (усі говірки)	ж. р.	<i>літр</i>	ч. р.	
<i>вáпна</i> (Сильно Ківерц)	ж. р.	<i>вапно́</i>	с. р.	бо <i>глина</i> (ж. р.)
<i>варѣн'а, лóтат'</i> (Сильно Ківерц)	ж. р.	<i>варѣння, латаття</i>	с. р.	
<i>плечá</i> (Нові Березичі Любешів)	ж. р.	<i>плечѣ</i>	с. р.	бо <i>голова</i> (ж. р.)
<i>ста́да</i> (Зоря В-В)	ж. р.	<i>ста́до</i>	с. р.	бо <i>череда</i> (ж. р.)
<i>такá лотат'</i> [Зінчук 2010б, 11]	ж. р.	<i>латаття</i>	с. р.	
<i>сошá</i> (у багатьох н. пп.)	ж. р.	<i>шосѣ</i>	с. р.	п. <i>szosa</i> (ж. р.)
<i>вуглó</i> <i>углó</i> (Городище Ківерц)	с. р.	<i>вўгол</i>	ч. р.	
<i>жовткó</i> (Городок Маневиць)	с. р.	<i>жовтóк</i>	ч. р.	п. <i>żółtko</i> (с. р.)
<i>йатрó</i> (Кроватка Рожищ)	с. р.	<i>ятір</i>	ч. р.	
<i>кўзово</i> (Сильно Ківерц)	с. р.	<i>кўзов</i>	ч. р.	
<i>пóкладо</i> (Підманево Шацьк)	с. р.	<i>пóклад</i>	ч. р.	бо <i>яйце</i> (с. р.)
<i>чихлó</i> (Берестяни Ківерц)	с. р.	<i>чохól</i>	ч. р.	
<i>шво</i> (Сильно Ківерц)	с. р.	<i>шов</i>	ч. р.	
<i>лўжо</i> (Лісняки Старовижів)	с. р.	<i>лўжа</i> <i>калю́жа</i>	ж. р.	
<i>ра́мо</i> <i>ра́мко</i> (Сильно Ківерц)	с. р.	<i>ра́ма</i> <i>ра́мка</i>	ж. р.	

Порівняйте волинсько-поліські прислів'я та приказки, у яких підкреслені іменники мають інший рід, ніж їхні відповідники літературної мови:

Микóла забíла ко́ла (Підманево Шацьк); *Варва́ра но́чи вурва́ла, а Микóла дн'е доточи́ла* (Мельники Шацьк); *Варва́ра но́чи вурва́ла, а Са́ва дн'е приписа́ла* (Положево Шацьк); *Прийшло́ Спа́са* (с. чи ж. р.?) – *готу́ї рукави́ці до па́са* (Личани Ківерц); *Ни посва́тана* [дівчина] *до Покро́ви вже ни ва́рта до́брої сло́ви* (Пульмо Шацьк); *Оди́нака йак ни пйáниця, то гул'áка* (Оленіно К-К).

Крім прикладів, наведених вище, у декількох говірках виявлені два іменники середнього роду з нульовим закінченням, чого не буває у літературній мові та в інших діалектах: *товáр* ‘велика рогата худоба’ (*на́ше товáр ходи́ло по боло́ту*) (Городище і Сильно Ківерц), *ста́ток* ‘т. с.’ (*ста́ток пошло́ на па́шу*) (Шлапань Любешів). Важко з визначенням роду іменника *л'уд'é* (В 82) – у мовленні переважно ж. р., хоч трапляється і середнього.

Число. Як у випадку з родом іменників, так і з числом існує деяка відмінність між волинсько-поліськими говірками і літературною мовою, порівняйте (табл. 2):

Таблиця 2

Волинсько-поліські діалектизми	Рід, число	Літературний відповідник	Рід, число	Фактори, які вплинули на становлення форми числа
<i>жо́рин</i> (Кульчин Ківерц)	ч., од.	<i>жо́рна</i>	мн.	МОЖЛИВО, <i>млин</i>
<i>обце́нка</i>	ж., од.	<i>обце́нки</i>	мн.	
<i>Ко́л'ади</i> (Городище, Сильно Ківерц)	мн.	<i>Коляда́</i>	ж. р., одн.	бо святують три дні
<i>гопа́лк'і</i> ‘мішок, з якого годують коней у дорозі’ (Сильно Ківерц)	мн.	<i>опа́лка</i>	ж. р., одн.	вшиті дві палиці
<i>картопл'і</i>	мн.	<i>карто́пля</i>	ж. р., одн.	багато бульб
<i>ол'йі</i> (Клубочин Ківерц)	мн.	<i>олія́</i>	одн.	
<i>малі́ни і ожі́ни</i> (Підманево Шацьк)	мн.	<i>малі́на, ожі́на</i>	ж. р., одн.	
<i>ме́трики</i> ‘свідоцтво про народження’	мн.	<i>ме́трика</i>	ж. р., одн.	

Особливістю східної частини західнополіських говірок і перехідних до середньополіських є те, що тут добре збережена двоїна: *д'в'і гокн'і, д'ви сил'і, д'ви видрі́, три йайці́, дв'і сло́в'і* та ін.; *дв'і кубас'і* (Омельно Ківерц), *дв'і ноз'і, дв'і го́ці* (Демидівка); пор. ще: *дв'і ха́т'і, три маши́н'і* (Радовичі Іванич), *шти́ри ноз'і стола́* (Бужанка Іванич).

Відмінювання іменників

У кожній говірці трапляються відмінкові форми, невластиві літературній мові чи іншим діалектам. Усю різноманітність словозміни українських іменників можна проілюструвати їхніми відмінковими закінченнями, напр., першої відміни в орудному відмінку однини: *-ойу* || *-'ойу* || *-ейу, -ої, -оў* || *-еў, -ом, -'йу, -ойо* || *-ойа, -о* (тобто: *хáтойу* || *земл'óйу* || *долóнейу, рукóї, ногóў* || *землéў, хýжом, лóжк'йу, за стинóйо* || *над сиротóйа, кропíво*).

Свої особливості словозміни характерні і для волинсько-поліської групи говірок. Як зазначає Ю. Громик, “одним із факторів, який характеризує словозміну місцевих говірок <...>, є граматична аналогія, або індукція” [Громик 2010, 255]. Порівняйте відмінювання іменника *ма́ти* у літературній мові і в досліджуваних говірках:

<i>Літературна мова</i>	<i>Волинсько-поліські говірки</i>
Н. <i>ма́ти</i>	<i>ма́ти</i> <i>ма́те</i>
Р. <i>ма́тері</i>	<i>ма́тери</i> <i>ма́тера</i>
Д. <i>ма́тері</i>	<i>ма́тери</i> <i>ма́тера</i> <i>ма́три</i> <i>ма́тре</i>
З. <i>ма́тір</i>	<i>ма́теру</i> <i>ма́тера</i>
О. <i>ма́тір'ю</i>	<i>ма́тиройу</i> <i>ма́тирийу</i> <i>ма́тируйу</i> <i>ма́т'оройу</i>
М. <i>ма́тері</i>	<i>ма́тери</i> <i>ма́тера</i>
Кл. <i>ма́ти</i> <i>ма́тір</i> (до Божої Матері)	<i>ма́ти</i>

Різнманіття форм цього іменника властиве О. в. одн. (*ма́тиройу* || *ма́тирийу* || *ма́тируйу* || *ма́т'оройу*), а в записах пісень, зроблених О. Кольбергом, знаходимо ще одну форму – *z matreju* [Kolberg P, 331]. Отже, відмінювання цього іменника, особливо форма Р. в. одн. *ма́тера*, є специфічною для західнополіських говірок та частково волинських, що межують із ними, “це типово західнополіський морфологічний новотвір”, що постав, “очевидно, за аналогією до форм чоловічого роду” [Громик 2010а, 256–257].

Докладний аналіз відмінювання іменників зроблено в роботі Р. Зінчук “Словозміна іменників у західнополіських говірках” (див.: [Зінчук 2010б]) та у створеному нею “Атласі словозміни іменників у західнополіських говірках” [Зінчук 2010а].

Подаємо зведену таблицю деяких особливостей відмінкових закінчень іменників у волинсько-поліських говірках (табл. 3).

Відміннок	Відмінкові форми іменників у волинсько-поліських говірках (відсутність прикладів свідчить про те, що у зв'язному мовленні діалектоносіїв чи в спеціальних працях таких форм не виявлено)
1	2
Однина	
Н. в.	1 відміна: <i>зимн'е</i> 'земля' (В 150), <i>зимн'а</i>, <i>кос'т'омáха</i> (Сильно Ківерц), <i>ніс'н'а</i> (В 28), <i>стóрийа</i> (В 50), <i>пор'е</i> (В 190), <i>гад'úга</i> (В 100) 2 відміна: <i>вес'іл':е</i>, <i>з'іл'е</i>, <i>жит':е</i> (усі н. пп.), <i>мн'ач</i>, <i>мн'áсо</i> (Сильно Ківерц), <i>кúжел'</i> (В 100), <i>тес'т'о</i> (В 108), <i>йіце</i> (В 130), <i>л'éпах</i> (В 162), <i>ст'іл</i> (В 214), <i>Натóл'о</i> (В 446), <i>жит':ó</i> [Зінчук 2010б, 11] 3 відміна: <i>мойé мáти</i> (Самари Ратн), <i>сил'</i> (В 130) 4 відміна: <i>курч'е</i>, <i>порос'е</i>, <i>тил'е</i> (н. пп. на півночі Волинського Полісся)
Р. в.	1 відміна: <i>цибу́л'і</i> (Городище, Сильно Ківерц), <i>сві́н'а ко́л'ат'</i> (Журавлине Старовиж), <i>з нево́ли</i> (Світязь Шацьк), <i>пшени́ци поло́ти</i> (В 50), <i>до мук'і</i> (В 52), <i>з до́ми</i> (В 110), <i>нид'іли</i> (В 112), <i>зимн'і</i> (В 166), <i>дорóг'і</i> (В 252), <i>ду дурóз'і</i> (В 408), <i>цибу́ли</i>, <i>ни бу́ло сош'і</i> [Зінчук 2010б, 11] 2 відміна: <i>нож'е</i> (Кутин Зарічн, Видраниця Ратн), <i>до Ра́т'н'а</i> 'до Ратна' (Заболоття Ратн), <i>до Ка́мена</i> 'до Каменя-Каширського', <i>до то́го козл́е</i> (В 310), <i>с тумáна</i> (В 58), <i>з гол'одá</i> (В 164), <i>снопо́ка</i> < <i>снопо́к</i> (В 62), <i>до л'іса</i> (В 112), <i>л'іса</i> (В 170), <i>ни бу́ло ше ра́д'і́я</i> [Зінчук 2010б, 11] 3 відміна: <i>со́ли</i> (Городище, Сильно Ківерц), <i>бес со́ли</i> (В 284), <i>крив'і</i> 'крові' (В 22) 4 відміна: <i>тил'áти</i>, <i>лоша́ти</i>, <i>гусин'áти</i> (Сильно Ківерц)
Д. в.	1 відміна: <i>коро́ви</i>, <i>говéц:и</i> (Клубочин, Сильно Ківерц), <i>жінци</i> (В 102), <i>собáци</i> (В 102) 2 відміна: <i>ба́т'кови</i>, <i>бра́тови</i>, <i>хло́пцови</i>, <i>кон'óви</i> (Клубочин, Сильно Ківерц), <i>д'ідови</i> (В 66), <i>д'áт'ку</i> (В 178), <i>д'áд'кови</i> (В 370) 3 відміна: <i>ма́тери</i> (Клубочин, Сильно Ківерц) 4 відміна: <i>тил'áтови</i>, <i>порос'áтови</i> (Клубочин, Сильно Ківерц)
З. в.	1 відміна: <i>ко́р'óву</i>, <i>го'вéчку</i>, <i>гону́ку</i>, <i>ху́ску</i> (Клубочин, Сильно Ківерц), <i>клу́н'у</i> (В 48), <i>вéчку</i> (В 68), <i>на мойу́ симн'у́</i> (В 166), <i>зе́мн'у</i> (В 286), <i>глад'ів до́ми</i> (В 268) 2 відміна: <i>бра́та</i>, <i>ба́т'ка</i>, <i>хло́пца</i>, <i>гучі́тел'а</i> (Клубочин, Сильно Ківерц), <i>пробі́в долóн'а</i> (Гірники Ратн), <i>запр'іг кон'е</i> (В 106), <i>в Ко́вил'</i> (В 296) 3 відміна: <i>сул'</i>, <i>пйіч</i>, <i>ма́тиру</i> (Клубочин, Сильно Ківерц) 4 відміна: <i>пурус'á</i>, <i>курчин'á</i> (Городище Ківерц)

1	2
О. В.	1 відміна: <i>хáтойу, грúшойу, пасóл'ойу, дóл'ойу</i> (Городище, Сильно Ківерц), <i>клún'ійу, лóшк'ійу, сорóчк'ійу, перед д'іш^жк'ійу, сок'ірийу</i> (Білин Ковель), <i>рúчк'ійу, міск'ійу, копáчк'ійу</i> (Колодниця Ковель), <i>крáйк'ійу, дорóг'ейу</i> (Омельно Ківерц), <i>пианіциійу, вúлицийу</i> (Городок Маневиць), <i>зимнéйа, пианіцийа, душéйа, галавóйа, рукóйа, за рабрíна</i> (Велимче Ратн), <i>рукó, ногó</i> (Датинь Ратн), <i>за дорóго, пóза л'ісо, стéжко</i> (Смідин Старовиж), <i>пианіциійу, вúлицийу, шерс'т'ейу</i> (Городок Маневиць), <i>пасóл'ейу, стéшк'ійу</i> (Липно Ківерц), <i>клún'ійу</i> (В 88), <i>Мар'ік'ійу</i> (В 168), <i>бумáгейу</i> (Морочно Зарічн), <i>сош'ейу</i> (В 16), <i>тéйу шосóйу</i> [Зінчук 2010б, 11], <i>ланковéйу</i> (В 124), <i>з бáбуйу</i> (В 66), <i>вішн'ойу</i> (В 72), <i>суд'ійóйу</i> (В 200), <i>с кут'óйу</i> (В 284), <i>пуд^м хúстайкайа</i> (В 138), <i>скрípкуйу</i> (В 148), <i>т'óтейу</i> (В 162), <i>з рушніцейу</i> (В 178), <i>п'ід Пóл'шчийу</i> (В 242), <i>с Пóл'шчийу</i> (В 276), <i>шéл'мої</i> (В 278) 2 відміна: <i>столóм, кон'óм, ножóм, кушчóм, дошчóм</i> (Городище, Сильно Ківерц), <i>з н'імцим</i> (Журавлине Старовиж), <i>з'іл'ом</i> (Столинські Смолярі Любомль), <i>з ол'ійом</i> (Нудиже Любомль), <i>с чоловійком</i> (В 328), <i>стрóйом</i> (В 64), <i>к'ійом</i> (В 198), <i>стóрожом</i> (В 194), <i>з мн'éсом</i> (В 26), <i>камин'ц'óм</i> (В 220), <i>нуж'ém</i> (В 340), <i>дне за днем</i> (В 54), <i>за Лубóмл'ом</i> (В 82), <i>кон'ém</i> (В 188) <i>конém</i> (В 198), <i>хлопцем</i> (В 150), <i>з рáд'івом</i> [Зінчук 2010б, 11] 3 відміна: <i>сúл':у</i> (Городище, Сильно Ківерц), <i>сól'ійу</i> <i>сóлейу</i> (Деревок Любешів), <i>сól'ойу</i> (Уляники Рожищ), <i>сúл':у</i> (В 114), <i>ноч':у</i> (В 78), <i>ноч':у</i> (В 190), <i>п'ірид смéрт'у</i> (В 108), <i>з мáтируйу</i> (В 400) 4 відміна: <i>тил'ám, с'імн'ам</i> (Городище, Сильно Ківерц)
М. В.	1 відміна: <i>на зимл'і, по дорóзи, на хáти, в клún'і</i> (Клубочин, Сильно Ківерц), <i>в клúни</i> (Нові Березичі Любешів, Річиця Ратн, Підманево Шацьк), <i>три коні на стаїни, в руці</i> (Світязь Шацьк), <i>по косі</i> (Тинне Сарн), <i>по спіни</i> (В 16), <i>на Билорúс'ійі</i> (В 28), <i>в клúни</i> (В 48), <i>в ім'іни</i> (В 80), <i>в:од'і</i> (В 80), <i>на робóт'і</i> (В 88), <i>на робóти</i> (Сильно Ківерц), <i>на зимлі</i> 2 відміна: <i>в л'іси, в пóли</i> (Клубочин, Сильно Ківерц), <i>в Кáмени</i> (Полиці, Тоболи К-К, В 160), <i>в пól'у</i> (Сукачі Старовиж, Світязь Шацьк), <i>в однóму м'іс'ц'у</i> (Кримно Старовиж), <i>в Кóвл'у</i> (Рокита Старовиж, В 296), <i>по кол'іни</i> (Зелене Володимирець), <i>на стаїни</i> (Світязь Шацьк), <i>на дéрви</i> (В 320), <i>в лáг'ерови</i> (В 22), <i>в плáт':еви</i> (В 94), <i>на конéв'і</i> (В 198), <i>при кн'áзев'і</i> (В 368), <i>на возу</i> (В 294), <i>на пóли</i> (В 38), <i>на трахтори</i> (В 80), <i>в тóму Бúзи</i> (В 76), <i>по л'іс'і</i> (В 100), <i>в л'іси</i> (В 110), <i>в л'ісу</i> (В 314), <i>в носу</i> (В 342), <i>на м'іс'ц'у</i> (В 104); пор.: <i>в Луцк'ів пролéжала</i> (В 122), <i>в Нововолінс'кому</i> (В 274) 3 відміна: <i>на пичі, в кров'і</i> (Сильно Ківерц), <i>пу смéрти</i> (В 274) 4 відміна: <i>на тил'áти, на порос'áти</i> (Клубочин, Сильно Ківерц)

1	2
Кл. в.	1 відміна: <i>Гán'у, Гоксáно</i> <i>Гоксén'о, Катирíно, Матрúнко, Вán'у</i> (Сильно Ківерц), <i>Нáс't'у</i> (В 364), <i>Натáлко</i> (В 298), <i>П'ém'a</i> (В 428), <i>Івán'івно</i> (В 26), <i>Йóсип'івна</i> (В 238), <i>кумá</i> (В 52), <i>Лу́ц'a</i> (В 168), <i>ої кумáс'у</i> (В 52), <i>Нáс't'у</i> (В 64), <i>Гáл'у</i> (В 104), <i>мáт'інко</i> (В 450), <i>свекрушíн'ку</i> (В 286), <i>бáбо</i> (В 106), <i>д'івчино</i> (В 394), <i>т'óm'у!</i> (В 164), <i>дит'óнко</i> (В 184), <i>русáлочко, л'áл'очко</i> (В 220), <i>собáко</i> (В 418) 2 відміна: <i>Гостáне, Мирóн, Павлó</i> (Сильно Ківерц), <i>Йáкув</i> (В 148), <i>Андр'ї́ко</i> (В 292), <i>Данíло</i> (В 424), <i>о Морóс</i> (В 424), <i>Панас'у́к</i> (В 426), <i>Ївáne</i> (В 238), <i>Мáрку</i> (В 296), <i>д'ám'ку Прук'ín!</i> (В 386), <i>солдáтику</i> (В 50), <i>синóк</i> (В 280), <i>синóч'ку</i> (В 346), <i>чулув'иче</i> (В 64), <i>д'íду</i> (В 66), <i>ех ти дурáку</i> (В 150), <i>брáц'у</i> (В 252), <i>пáне господáру</i> (В 380), <i>гáйу, гáйу</i> (В 422) 3 відміна: <i>Мáт'ір Бóжа</i> 4 відміна:
Множина	
Н. в.	1 відміна: <i>коровí, жабí, жунк'í, д'івк'í, гувечк'í, свíни</i> (Сильно Ківерц), <i>свín':а</i> 'свині' (Мар'янівка Костопіль), <i>рíби</i> (Залісся Шацьк), <i>рíби хód'ат'</i> (В 78), <i>штíри ноз'í столá</i> (Бужанка Іванич), <i>три конí</i> (Світязь Шацьк), <i>мáми</i> (В 96), <i>циганк'í</i> (В 226), <i>вечк'í</i> (В 296) 2 відміна: <i>горóди, дубí, придáтк'í, мишк'í</i> (Сильно Ківерц), <i>пóл'і</i> (Залісся Шацьк), <i>кóни</i> (В 14), <i>хлóпци</i> (В 100), <i>дидí</i> (В 226), <i>угрá</i> (В 72), <i>шоферá</i> (В 106), <i>плат':á</i> (В 164), <i>вчител'á</i> (В 190), <i>плат':í булі</i> (В 94), <i>злод'ійí</i> (В 102), <i>чолов'іки</i> (В 190), <i>просá, л'онí</i> (В 264), <i>два дн'a</i> (В 308), <i>крил'ц'í</i> (В 340), <i>картóпл'і</i> [Зінчук 2010б, 11], <i>вáнна</i> [Зінчук 2010б, 11] 3 відміна: <i>пéчи</i> (Сильно Ківерц), <i>мат'орí</i> (В 96) 4 відміна: <i>курчáта, порос'áта, собачáта, лошáта</i> (Сильно Ківерц) pl. t.: <i>двéри, с'íни, ворóта</i> (Городище Ківерц), <i>дóбрыйа л'уде</i> (Липно Ківерц)
Р. в.	1 відміна: <i>бáбей, головей, рукéй, ногéй, возу́</i> 'возів', <i>пирогу́</i> <i>пирогу́, столу́, грибу́</i> (Сильно Ківерц), <i>п'итнáцит' сóтеї</i> (В 392), <i>багáто нóреї</i> (Сварицевичі Дубровиць), <i>багáто кóзеї</i> (Нудиже Любомль), <i>кúча кóзиї</i> (Зачернеччя Любомль), <i>багáто купéї</i> (Велика Осниця Маневиць), <i>бáбей</i> (В 414), <i>ду хатéї</i> (В 404), <i>сóрок грíвн'ів</i> (В 70), <i>нема́ корóсти'у</i> (В 204), <i>риб бу́ло</i> (В 76); пор.: <i>побáйу до зóреї</i> (В 308) 2 відміна: <i>табу́н лос'ей</i> (Красноволя Маневиць), <i>багáто зв'ірéї</i> (Піща Шацьк), <i>кóс't'eї</i> (В 322), <i>ону́куў</i> (Замшани Ратн), <i>йайцéт</i> 'яець' (Білин Ковель), <i>з бруску́в</i> (Степань Сарн), <i>син'ів</i> (В 28); <i>рáк'ів</i> (В 98), <i>пйатнáцит' гектáру</i> (В 150), <i>в'іс'ім м'іс'ац'у</i> (В 158); пор.: <i>з'і сéл'ів</i> 'зі сіл' (Мар'янівка Горохів), <i>вошеї, блóхеї</i> < <i>вош, блох</i> (В 374) 3 відміна: <i>печéї</i> (Сильно Ківерц), <i>угрíв</i> (В 72) 4 відміна: <i>тил'áт, шчин'áт</i> (Сильно Ківерц) pl. t.: <i>од л'удéї</i> (Сильно Ківерц), <i>з грудíї</i> (Хотешів К-К), <i>с'íнеї, дверéї, вйíшниц</i> (Сильно Ківерц), <i>с Кортéлос</i> (В 36)

1	2
Д. в.	1 відміна: <i>д'івка́м, жунка́м, баба́м</i> (Сильно Ківерц) 2 відміна: <i>ко́н'ум</i> (Хотешів К-К, Кримно Старовиж) 3 відміна: <i>матирáм</i> (Сильно Ківерц) 4 відміна: <i>тил'áтам, гусин'áтам</i> (Сильно Ківерц) pl. t.: <i>са́н'ам, ворóт'ам, с'ін'ам</i> (Клубочин, Сильно Ківерц), <i>л'úд'ам</i> (Сильно Ківерц), <i>л'úд'ем</i> (В 296), <i>л'úд'ом</i> (Білин Ковель, В 286), <i>ку́рум</i> (Мельники Шацьк), <i>д'ít'ом</i> (В 62)
З. в.	1 відміна: <i>корові́, жину́ гúси</i> <i>жину́ гусе́ї</i> (Сильно Ківерц), <i>вибл'óвував гад'úги</i> (В 108), <i>во'зі'в ри́би</i> (В 116), <i>прижену́ корові́</i> (В 152), <i>вечкі́</i> (В 296), <i>навішу кита́йо́к</i> (В 68) 2 відміна: <i>ко́ни</i> <i>ко́неї</i> (Сильно Ківерц), <i>зобра́в го́сти</i> (В 30), <i>погодова́в сині́</i> (В 82) 3 відміна: <i>пе́чи</i> (Сильно Ківерц), <i>матеру́</i> (Сильно Ківерц) 4 відміна: <i>кошин'áта</i> (Сильно Ківерц), <i>нас тил'áта</i> pl. t.: <i>грóши, са́ни, с'іни, л'уде́ї</i> (Городище Ківерц), <i>дрова́ носі́ли</i> (В 100)
О. в.	1 відміна: <i>ног'і́ма, рук'і́ма</i> (Сильно Ківерц) 2 відміна: <i>миши́ма</i> (Уманці Горохів), <i>очи́ма</i> (Сильно Ківерц), <i>чувн'е́ми</i> (Білин Ковель) 3 відміна: 4 відміна: <i>порос'áтами, лоша́тами</i> (Сильно Ківерц) pl. t.: <i>са́н'ами</i> <i>сан'мі́, с'ін'ами, ворот'мі́</i> (Городище, Сильно Ківерц), <i>дрові́ма</i> (Омельно Ківерц)
М. в.	1 відміна: <i>сид'і́ти у гр'ед'ох</i> 'полоти грядки' (Кримно Старовиж), <i>по ву́лиц'ех</i> (В 266) 2 відміна: <i>в чобóт'ух</i> (Чорниж Маневиць), <i>в л'ít'ох, в чобóт'ох</i> (Самари Ратн), <i>по кол'ін'ах</i> (Ромашківка Ківерц), <i>в очóх</i> (Білин Ковель), <i>в постолáх</i> <i>в постóл'ах</i> (В 232), <i>пу кунц'ех</i> (В 158), <i>по дома́х</i> (В 254), <i>пóм'іж жи́ти</i> (В 216) 3 відміна: <i>по пе́чах</i> (Клубочин Ківерц), <i>по но́чах</i> (Сильно Ківерц) 4 відміна: pl. t.: <i>на двéрох</i> (Борзова Старовиж), <i>на двéрух</i> (Мельники Шацьк), <i>по л'úд'ох</i> (Сошично К-К), <i>на л'úд'ох</i> (Столинські Смолярі Любомль, Хотешів К-К), <i>в Кортéл'ісох</i> (Самари Ратн), <i>на д'ít'о'х</i> (Столенські Смолярі Любомль, Тоболи К-К), <i>в Чирві́шчох</i> (В 54), <i>на вичорні́ц'ох</i> (В 254)
Кл. в.	1 відміна: <i>жунк'і́, бабі́</i> (Сильно Ківерц) 2 відміна: <i>хло́пци</i> (Сильно Ківерц) 3 відміна: 4 відміна: pl. t.: <i>л'úди'е!</i> (В 332), <i>л'úде, д'і́ти</i> (Сильно Ківерц), <i>л'удко́ве</i> (Підманево Шацьк), <i>л'удко́вийки</i> (Світязькі Смолярі Шацьк)

Усю різноманітність словозміни західнополіських іменників проаналізувала Р. Зінчук, виділивши 27 словозмінних типів, 43 підтипи та 2 граматикалізовані парадигми [Зінчук 2010б]. Так, підтип війна об'єднує іменники з кінцевим твердим приголосним основи та наголошеною флексією: *бжолá* || *пчолá, боронá, вербá, веснá, в'їнá, головá, горá, зимá, копá, косá, осá, плитá, сестрá, сл'озá, соснá, ст'їнá, трунá*. Зафіксовані такі відмінкові закінчення цих іменників (табл. 4).

Таблиця 4

Число	Н.	Р.	Д.	З.	О.	М.	Кл.
однина	-а	-и, -и ^е , -е; -'і після губного	- ^(⁰) і, -и, - ^(⁰) е, - ^(⁰) іє	-у	-ойу, -ейу, -ої, -ойо, -о, -ойа	- ^(⁰) і, -и, - ^(⁰) е, - ^(⁰) іє	-о
множина	-и; -'і після губного	Ø, - ^(⁰) ів, -ив, -ув, -еї, -иї	-ам, -'ум	-и; -'і після губного; Ø, - ^(⁰) ів, -ив, -ув, -еї, -иї	-ами, -ам'і	-ах	-и; -'і після губного

(див.: [Зінчук 2010б, 7]).

До кожного відмінка Р. Зінчук подає коментар; пор., як проаналізовані закінчення орудного відмінка: “О. в. одн. субстантивів ж. р. в більшості західнополіських говірок представлений словоформами з історично закономірним закінченням твердої групи *-ойу*. Наслідки індуктивного впливу з боку іменників м'якої та мішаної груп спорадично простежені у відмінкових формах на зразок *гулув'ейу, вуїн'ейу*. Зрідка в окремих типово середньополіських говірках східної діалектної зони виявлено слформи з флексією *-ої*: *за сосн'ой, п'їд гор'ой*. Такі форми, очевидно, варто кваліфікувати як інновації фонетичного характеру, що постали внаслідок редукації кінцевого [у] в закінченнях *-ойу, -ейу*. Реалізацію аналізованої відмінкової позиції спостережено також у локально обмежених структурах із паралельно вживаними закінченнями *-о* та *-ойо*: *з м'ейо систр'о, важн'е борон'о походї'є, за стин'ойо, з д'овг'є кос'ойо*. Одним зі шляхів утворення форм на *-о* в західнополіських говірках вважаємо розвиток *-о < -ої < -ойу*. Можливості іншомовного впливу на появу аналізованого закінчення більш очевидні в окраїнних західнополіських говірках, зокрема підляських. Структури

із закінченням *-ойо*, за І. Г. Матвіясом, розглядаємо як результат контамінації форм на *-о* та *-ойу*. Тільки в говірці с. Велимче Ратнівського району фіксовано словоформи О. в. одн. на зразок *с:е''стрóйа, с тийó галавóйа, за плитóйа*, появу яких можна пов'язати з типовим для говірки розвитком [о] → [а] в ненаголошеній позиції” [Зінчук 2010б, 8].

Буває, що відмінкова парадигма одного іменника переходить на інший за якоюсь спільною ознакою. Так, у говірці с. Сильно Ківерц уживані такі два омоніми: *тук* (< токъ) ‘місце для молотьби зернових’ і *тук* ‘жир із печеного сала’, при цьому вони мають абсолютно однакове відмінювання: *тук, току, тóкови, тук, тóком* (леж^{ит} за тóком; полі^{ти} картóпл'у тóком), тóкови, в інших говірках другий іменник відмінюють інакше: *тук, ту́ку, ту́ков'і, тук, ту́ком, ту́ков'і*.

У цих же говірках представлена закономірна зміна *і в [и] (*землі, кóни, гóсени, тел'áти, бат'кови, сінні, л'ітні, трéтій*), що не відповідає сучасній літературній нормі.

Б. Іменник у берестейсько-пінських говірках

Як і у волинсько-поліських говірках, у берестейських трапляються теж іменники, що мають інший рід, ніж у літературній мові: *пáростка* ‘паросток’ (Черськ Брест), *у́ст'ілок* (в чобіт) (Жидче Пінськ), *ста́ток ходіло* (Мохро Іванів), *ше'ронг'* ‘шеренга’, *сош* ‘шосе’ (Б), *кажде* ^{р'}амко (Федьковичі Жабінк).

Відмінність у числі: *ме́трики* ‘метрика; свідоцтво про народження’ (Б).

Збереження двоїни: *дві руці, шті́рі хáті, три колісі, два се''лі* [Лизанець 1969, 189], *по_д'в'і в'ід'р'і* (Б).

П. Лизанець зауважує, що в пінських говірках іменники I та II групи поділяються на тверду, м'яку та мішану групи, “проте чіткої послідовності в цьому поділі немає” [Лизанець 1969, 188], про що і свідчить їхнє відмінювання (табл. 5).

Таблиця 5

Від-міннок	Відмінкові форми іменників у берестейсько-пінських говірках (відсутність прикладів свідчить про те, що у зв'язному мовленні діалектоносіїв чи в спеціальних працях таких форм не виявлено)
1	2
Однина	
Н. в.	1 відміна: <i>хáта, зимл'á, ни д'іл'а</i> 2 відміна: <i>кор'ін'н'е, кьл'л'е, шчáс'ц'е</i> [Климчук 1983, 52, 94], <i>х'лопец</i> [ГУМ, 527], <i>ди т'о, жи т':о</i> (Б) 3 відміна: <i>ма́ти</i> 4 відміна: <i>т'імн'е, с'імн'е, вы́мн'е</i> [ГУМ, 527]

1	2
Р. в.	1 відміна: <i>води́цы, тианы́цы, картóплы, во́дици</i> [Климчук 1983, 61, 72; ГУМ, 530], <i>з ни́д'іли</i> (Б) 2 відміна: <i>лну, з дуба</i> [ГУМ, 527, 529], <i>ў ца́ра</i> [ГУМ, 536], <i>до кова́л'е</i> [ГУМ, 544], <i>в дв'інацят' ча́сов дн'е</i>, <i>до дн'е</i>, <i>до в'ін'ц'у</i>, <i>с то́го йаг'н'атка, о́весу</i> (Б) 3 відміна: <i>пам'яти</i> <i>памит'і</i> (Б), <i>но́чи, со́ли, тіни, вісти, л'убо́ви</i> [Лизанець 1969, 188], <i>до пувсмерти</i> (Б) 4 відміна: <i>ві́мйа, сі́мйа, ті́мйа, і́мйа</i> і <i>ві́мені, ті́мені, сі́мені, і́мені</i> [Лизанець 1969, 188]
Д. в.	1 відміна: <i>му́зици</i> [ГУМ, 540], <i>землі́, на гру́шци, у ча́ши</i> [Лизанець 1969, 188] 2 відміна: <i>бат'кови, си́нови, чолов'і́кови, му́л'арови</i> [ГУМ, 527, 530], <i>си́ну</i> [ГУМ, 538] <i>си́нови</i> (Б) <i>бат'кови, бра́тови, сі́нови, коне́ви, зло́дійєви</i> <i>зло́дійови, това́ришеви</i> [Лизанець 1969, 188], <i>бат'ку да́ли</i> (Б) 3 відміна: <i>до с'вейі ма́тера</i> [ГУМ, 530], <i>до са́мийі но́чи</i> (Б) 4 відміна:
З. в.	1 відміна: <i>на во́ду, по во́ду</i> [ГУМ, 527, 533], <i>на земн'у, на дуб</i> [ГУМ, 529] 2 відміна: <i>при'воз'ат' коро́вайа</i> [ГУМ, 531], <i>на ве́ди'кодн'а</i> [ГУМ, 540], <i>на дере́во</i> (Б), <i>в'ходить' в авто́буса</i> (Б) 3 відміна: <i>ма́тера, п'іч розобра́ти</i> (Б) 4 відміна: <i>ди́т'а</i> [ГУМ, 539], <i>р'і́зали йаг'н'а, поро́с'а дер'жу</i> (Б)
О. в.	1 відміна: <i>над^m те́йу во́до́йу, під по́л'шо́йу</i> (Б), <i>ба́нкыйу, ві́шин'і́у, до́л'і́у, ку́рыц'і́у, рукав'і́у, зымне́йу, мыш'е́у, з зі́мна́йу</i> [Климчук 1983, 50, 63, 90], <i>о́нучо́йу, ру́ко́йу</i> [ГУМ, 529, 533], <i>ни́тк'і́у, до́шчички́у, со́ломи́у</i> [ГУМ, 531, 534, 535], <i>ло́пате́йу</i> [ГУМ, 533], <i>т'ри́цо́йу, за р'і́ч'к'е́у, ма́шини́у, му́зик'і́у, з ма́ми́у, до́йарк'і́у, за жи́нк'і́у, д'і́вчини́у, ха́лх'у́у, за гра́ниці́у, ни́тк'і́у, ни́точ'к'і́у, ру́салк'і́у, за р'і́ч'к'е́у, с кар'тошк'і́у, с ка́пустийу, с ко́билк'е́у</i> (Б), <i>земле́йу</i> <i>земл'о́йу, ду́ше́йу</i> <i>душо́йу, зм'і́е́йу</i> <i>зм'і́йо́йу</i> [Лизанець 1969, 188], <i>сі́зой зозу́л'о́й</i> [Лизанець 1969, 190] 2 відміна: <i>пла́т'т'ем, польі́з'з'ем, ко́ліс'с'ем, гу́ж'ем</i> [Климчук 1983, 63], <i>ко́н'ем, ру́бл'ем, хло́пц'ем, па́л'ц'ем</i> [ГУМ], <i>ко́н'ем, ру́бл'ем, но́ж'ом, яйцо́м</i> [Самуйлік 2009, к. 54], <i>ко́н'ем</i> <i>ко́н'ем, но́ж'эм</i> <i>но́ж'ом</i> [Босак 2005, к. 35], <i>пра́чем</i> <i>пра́ч'ом, до́лот'цем, ко́н'ом</i> (Б), <i>ко́н'ем</i> <i>ко́н'ом, га́й'ем</i> <i>га́й'ом, кушч'ем</i> <i>кушч'ом</i> [Лизанець 1969, 188], <i>при́пасич'ом, заму́ж'ом, ма́йстер'ом</i> (Б) 3 відміна: <i>з ма́теройу</i> [ГУМ, 538] <i>з ма́тиройу</i> (Б), <i>за п'е́ч'і́у</i> [ГУМ, 537], <i>сі́л'л'у, мо́лод'д'у, ті́н'н'у</i> <i>ті́н'ом, но́ч'і́у</i> <i>но́че́йу, п'е́ч'і́у</i> <i>п'е́ч'і́у</i> [Лизанець 1969, 189], <i>осин':у, нуч':у, с фа́сол':у</i> <i>с фа́сол'і́у, перед сме́рт'у</i> (Б) 4 відміна:

1	2
М. в.	1 відміна: на лавці, в кышэны, в клуны в клун'і, по дорозы [Климчук 1983, 51, 53, 58, 72], в хатэ [Самуйлік 2009, к. 57], ў тий хатци [ГУМ, 544], на во'д'і^е [ГУМ, 527], по ко'пици 'по копійці' [ГУМ, 539], у'терници [ГУМ, 540], на сте'н'і [ГУМ, 541], на до'р'іжки^е [ГУМ, 545], по до'рози (Б), у хаты, на лопаты [Босак 2005, к. 32], по тий б'лашици, в коменда'тури, на же'л'езнуї до'роги (Б), землі, на гру'шици, у чаши [Лизанець 1969, 188] 2 відміна: на морозы, на хутыры [Климчук 1983, 51, 117], в лісэ, в носу, в полю, в носовы, в носовэ [Самуйлік 2009, к. 57], по с'в'іти да'л'окум [ГУМ, 529], ў л'іс'і ў л'іси [ГУМ, 531, 544] по л'іси (Б), на йаво'рочкови [ГУМ, 544], на сто'зі на стогу на сто'гові [Босак 2005, к. 37], на по'рози, у л'іси в л'іси, по 'жити, в пол'у, на пол'ови, в Кобрин'і, у 'житови по 'житови, в тому са'дови, в пл'інови, по нашому сел'і, йа в'плакала / ну по тому си'нови, на тому об'риви, на та'кому шнур'кови^е, в тому попелови, у замк'еви, у'етом будинк'еви, на ка'меневи (Б), на л'оду, у лісу, при бра'ту, у конці, на коні, у гайі у гайу [Лизанець 1969, 189] 3 відміна: на пе'чи [ГУМ, 527] на пе'чи, при мо'йуї пам'іати (Б) 4 відміна:
Кл. в.	1 відміна: моя зозулька, моя лыбідочка, моя нышчымнычка [Климчук 1983, 118], ма 'мамо' [Климчук 1983, 121], 'матко, 'бабко [ГУМ, 529], 'дочко [ГУМ, 546], 'бабушка [ГУМ, 530], хриш'чонко [ГУМ, 543], М'анэ, Валэ, М'аня, Ва'ля, М'ане, Ва'ле [Самуйлік 2009, к. 58], 'Наст'очко [ГУМ, 543], 'Кол'а!, 'Ол'ко, 'М'ан'ка (Б), 'вербо зеле'нен'кайа, ко'рово мо'йа (Б) 2 відміна: браце, молодчэ, чоловічэ [Климчук 1983, 116, 117], 'синку, си'нок [ГУМ, 529, 530], 'сину [ГУМ, 546], м'й' си'нон'ку [ГУМ, 543], ко'вал'у / ко'вал'у; 'заїчику [ГУМ, 544], 'раку [ГУМ, 545], 'бат'ку (Б) 3 відміна: 4 відміна:
Множина	
Н. в.	1 відміна: коровы́ [Климчук 1983, 117], статоу'ки^{бі} [ГУМ, 541], коро'вайночки (Б), дв'і нед'іли (Б), ри́би (Б) 2 відміна: хло'пци [ГУМ, 527, 540], ан'г'л'ійци (Б), з'а'т'і (Б), ко'жушки [ГУМ, 541], ву'си, труді, вовкі, пастухі, голосі, сусіди, сваті, рукаві рукава́, поводі поводá, вечорі, дохторі [Лизанець 1969, 189], ко'ни (Б) 3 відміна: 4 відміна: вим'ін'á (мн.) 'вим'я у корови' (Б) рл. т.: людэ [Климчук 1983, 117]

1	2
Р. в.	1 відміна: <i>рышо́тей, ко́зей, р'ікей, му́хей, кры́гей, зборней, картоплюв, корэў</i> [Климчук 1983, 51, 117, 119, 124], <i>лапеі</i> (Б), <i>бабэй, бабей, бабоў, ба́баў, бабів, баб</i> [Самуйлік 2009, к. 59], <i>до баб</i> [ГУМ, 542], <i>з ове́чок, соро́чок, ши́шок</i> [ГУМ, 527, 529, 531], <i>хат</i> <i>хато́в</i> <i>хатэй</i> [Босак 2005, к. 38] <i>ха́теі</i> <i>ха́ти'в</i>, <i>дв'і не'д'іли, со́рок лі́тер</i> (Б), <i>сестёр, стріх</i> <i>стріхі́в, хат, душ, груш, баб</i> <i>бабів</i> <i>бабей, вербів</i> [Лизанець 1969, 189], <i>од'них бат'уш'к'ів</i> (Б) 2 відміна: <i>возів, носів, хло́пців, лі́сів</i> [Климчук 1983, 77], <i>з бежынцюв</i> [Климчук 1983, 117], <i>грыбэў, возэў</i> [Климчук 1983, 124], <i>воўко'ў</i> [ГУМ, 528], <i>чо'б'ит</i> [ГУМ, 541], <i>з йеблик</i> [ГУМ, 548], <i>до двох го'д'ов</i> [ГУМ, 527, 529], <i>назби'рала тих пе'н'очку⁶, к'ілометрув, работн'ікув, пудросткув, панув, хло́пц'ув, гек'тарув, т'у'киў, од'танцув^ф, з'у'с'іх сел, з'других сел, с'тих'селув, два'цит' р'ік</i> <i>м'ниго р'ік, к'іл'ка'ж було мн'і тих р'ік?, чигу'ней, па'цанчикеі, п'ят' метри'ї, без'ліф'ікеі</i> (Б) 3 відміна: 4 відміна: <i>до бусе'н'ат</i> (Б) рл. т.: <i>л'удеі, нага'виц</i> [ГУМ, 529], <i>шта'н'ов</i> [ГУМ, 529], <i>де'теі</i> [ГУМ, 539], <i>з'радошчи</i> [ГУМ, 530], <i>не було метрику'ї, бес'тру'сеі</i> (Б)
Д. в.	1 відміна: <i>ко́з'ум, свэнюм</i> [Климчук 1983, 52, 122], <i>муш'чинам</i> [ГУМ, 527] 2 відміна: <i>го́с'ц'ум</i> [Климчук 1983, 52], <i>ко́ням</i> <i>ко́ньюм</i> [Самуйлік 2009, к. 60] 3 відміна: 4 відміна: рл. т.: <i>л'уд'ум</i> (Б) <i>л'уд'ум</i> [Климчук 1983, 52] <i>лю́дям</i> <i>лю́дюм</i> [Самуйлік 2009, к. 60], <i>д'ит'ум</i> [ГУМ, 541]
З. в.	1 відміна: <i>забра́лі коро́вы</i> [Климчук 1983, 124], <i>ко́лошви</i> [ГУМ, 530], <i>нит'ки</i> [ГУМ, 541], <i>с'вини скаже по'пасти</i> (Б) 2 відміна: <i>забра́лі ко́ні</i> [Климчук 1983, 124], <i>ко́ни па́сти, по'кормл'ат' тийі ко́ни, ко́никеі запра'жут'</i> (Б), <i>су'с'іду поб'рали</i> [ГУМ, 531], <i>миш'кы'шили</i> [ГУМ, 541], <i>назби'рай там пи'н'очку</i> (Б) 3 відміна: <i>в це́рков</i> (Б) 4 відміна: рл. т.: <i>шил'і гана'вици</i> [ГУМ, 527]
О. в.	1 відміна: <i>рука́ми', сл'о'зима, заст'аж'ками</i> [ГУМ, 526, 529, 541] 2 відміна: <i>пра'ч'еми, вере'т'ун'ми, йаблока́м'і, з гост'ме</i> [ГУМ, 533, 534, 537, 544] 3 відміна: <i>з матэра́мі</i> [Климчук 1983, 124] 4 відміна: рл. т.: <i>грудьмы́, грудьмэ́, грудя́мы</i> [Самуйлік 2009, к. 61], <i>з д'ів'чат'ми, лейца́ми</i> (Б)

1	2
М. в.	1 відміна: в <i>кóс'ух</i> [Климчук 1983, 52], <i>по но́гах</i> [ГУМ, 543], <i>по хатах</i> <i>по хата́м</i> (Б) 2 відміна: у <i>чобóтях</i> , у <i>чо́ботах</i> , у <i>чобота́х</i> , у <i>чо́ботюх</i> , у <i>чобóтюх</i> [Самуйлік 2009, к. 61], <i>на плеча́х</i> [ГУМ, 540], <i>по городáм</i> , <i>на кон'о́х</i> (Б) 3 відміна: в <i>крóват'ух</i> [Климчук 1983, 59] 4 відміна: pl. t.: <i>ў нага́вицах</i> [ГУМ, 529], <i>на лю́дях</i> <i>на лю́дэх</i> [Босак 2005, к. 40], <i>в:о́рот'ах</i> (Б)
Кл. в.	1 відміна: <i>с'остри</i> (Б) 2 відміна: <i>су́с'іди</i> (Б) 3 відміна: 4 відміна: pl. t.: <i>д'ітки</i> (Б)

Безперечно, на вибір закінчення впливає й аналогія, пор.: *вже два́ годи* (Б) (вплив укр. *два ро́ки*), *по хата́м* (Б) (вплив рос. *по дома́м*). У спеціальному дослідженні про індукцію Ю. Громик указує на те, що “у Р. в. одн. ім. I відміни м'якого типу відмінювання мають флексію *-и*, яку можна кваліфікувати як наслідок вирівнювання за зразком форм твердої відміни” (*нэдiлы*), “у результаті аналогії до форм м'якої та мішаної груп іменники твердого типу відмінювання в родовому відмінку однини отримали флексію *-і*” (*з-за гори*), “в О. в. одн. ім. I відміни простежено випадки вирівнювання форм м'якої та мішаної груп за зразком твердого типу відмінювання” (*сэстрыцою*), а в кличному відмінку ім. I відміни м'якої групи “можуть набувати флексії *-о* за аналогією до твердої групи” (*донё, зэмлэ*) [Громик 2010а, 255–256].

В. Іменник у підляських говірках

Деякі відмінності в оформленні роду: *спор* ж.р., *ол'ї* ч. р., *то́йе свiн'е* с. р., *дин' вiрос* ч. р.; пор. ще такі приклади: *l'epex – lep'eça*, *p'olus – p'olozá*, *šr'ama – šram*, *byłk'o – był'ok*, *bahn'o – bah'on*, *тихот'or – тихарк'a* та ін. [Pastusiak 2004, 35].

Відмінювання іменника *maty* має багато спільного із волинсько-поліськими говірками (табл. 6).

Таблиця 6

	singularis	pluralis
Nom.	<i>m'aty</i> (<i>m'ater</i>)	<i>mater'ye</i>
Gen.	<i>m'atera</i> (!)	<i>mater'yv</i>
Dat.	<i>m'atery</i>	<i>mater'am</i>
Acc.	<i>m'atera</i>	<i>mater'ye</i>
Instr.	<i>m'ateroïu</i> <i>materuïu</i> (<i>m'atyryïu</i>)	<i>mater'ymy</i>
Loc.	<i>m'atery</i>	<i>mater'yex</i>

[Pastusiak 2004, 62]

Інші іменники зафіксовані з такими відмінковими закінченнями (див. табл. 7):

Таблиця 7

Від- мінок	Відмінкові форми іменників у підляських говірках (відсутність прикладів свідчить про те, що у зв'язному мовленні діалектоносіїв чи в спеціальних працях таких форм не виявлено)
1	2
Однина	
Н. в.	1 відміна: <i>r¹uba, hołov¹a, orgań¹ista, b¹at¹uška</i> [Dudek 2001, 161] 2 відміна: <i>Cyrym¹n¹ic¹m¹a</i> (П 164), <i>wóсок</i> 'віск' (П 246), <i>móйе свин¹é</i> (П 256), <i>t¹ato, d¹at¹ko, brat</i> [Dudek 2001, 160], <i>okn¹o, m¹ore, jaic¹e, nas¹eńńe</i> [Dudek 2001, 162], <i>весіле, сміте, ведіне, косіне, балáкане</i> [Ігнатюк 2010, 237] 3 відміна: <i>p¹aporot¹</i> [Dudek 2001, 161], <i>m¹aty</i> [Dudek 2001, 162], <i>йакáйас¹ спор</i> (П 238) 4 відміна: <i>тилí</i> [Ігнатюк 2010, 237]
Р. в.	1 відміна: <i>от полові́н¹i</i> (П 278), <i>дл'а баба́х</i> (П 284), <i>до цéркв'и</i> (П 388), <i>ол'йу́ б́утел'</i> (П 400), <i>до шосі́</i> (П 400), <i>vod¹u, ruk¹i, noh¹i, svyh¹ie, z¹ym¹e</i> [Dudek 2001, 161] 2 відміна: <i>с Кóўл'а</i> (П 56), <i>дúда</i> (П 416), <i>д'ім'ука́</i> (П 120), <i>л'іса</i> (П 180), <i>тóго лна́</i> (П 282), <i>лну</i> (П 284) <i>л'ну</i> (П 336), <i>з л^oну</i> (П 282), <i>зо л'ну́</i> <i>зи л'ну́</i> (П 338), <i>з винц'у́</i> (П 254), <i>ни бу́ло грошá</i> (П 284), <i>в одногó господарá</i> (П 352), <i>із лу́шка</i> (П 410), <i>до в'інц'у́</i> (П 424), <i>с К'йова</i> (П 430), <i>st¹oroža, koń¹a, v¹oza, mor¹ozu, h¹ołosu</i> [Dudek 2001, 160], <i>pr¹osa, s¹eń¹a, jaic¹a</i> [Dudek 2001, 162] 3 відміна: <i>мáтера</i> (П 90), <i>до свéйи мáтера</i> (П 188), <i>без мáтера</i> (П 392), <i>мáтера</i> [Ігнатюк 2010, 237], <i>сól'и</i> (П 178), <i>пáмити</i> (П 426) 4 відміна: <i>тилí</i> [Ігнатюк 2010, 237]
Д. в.	1 відміна: <i>korov¹u, sobac¹u, noz¹ie</i> [Dudek 2001, 161] 2 відміна: <i>бáт'ушкови</i> (П 188), <i>бáт'куви</i> (П 420), <i>мáтов'и</i> (П 368), <i>kovał¹ouy, br¹atouy, tyluk¹ouy, koń¹ouy</i> [Dudek 2001, 160], <i>б́ратови, коньóви, злóдійови</i> [Ігнатюк 2010, 236] 3 відміна: <i>m¹ateru</i> [Dudek 2001, 162] 4 відміна:
З. в.	1 відміна: <i>тúйу йéчн'у</i> (П 304), <i>сві́н'е закол'ут</i> (П 256), <i>дóму п'іл'новáв</i> (П 368), <i>hor¹u, n¹ohu, z¹emlu</i> [Dudek 2001, 161], <i>навáриши картóхл'у</i> (П 284) 2 відміна: <i>ол'éї б́іл'и</i> (П 284), 3 відміна: <i>тúйу мáтера</i> (П 204), <i>m¹ateru</i> [Dudek 2001, 162], <i>в цéрков</i> (П 254) 4 відміна: <i>тилí</i> [Ігнатюк 2010, 237]

1	2
О. в.	1 відміна: шосóйу (П 116) šos¹ei̯u [Dudek 2001, 162], сок'іроїу (П 124), земл'оїу (П 304), гран'іцеїу (П 132) граніцеїу (П 172), терницеїу (П 282), пом'іж Пáскоїа (П 164), фúрийу (П 268), лóшк'їйу (П 40), булá д'івку (П 38), з гармóн'їейу П (342), пуд кол'їйейу (П 404), шуфл'оїу (П 412) шуфл'ейу (П 416), жмэн'ейу (П 416), ruk¹o̯i, korov¹ei̯u [Dudek 2001, 162] 2 відміна: с товáришом (П 106), тés'ц'ом (П 268), кон'óm (П 142), прачóm (П 282), ол'їйóm (П 170), ножóm (П 42), квáсум (П 302), с чумаїдánч'ік'ім (П 400), перед В'ел'ікодн'ом (П 372), з огн'óm (П 372), t'atom, tylik¹om, kibelkom [Dudek 2001, 160], ножóm, сéрицьом, крáйом, квачóm, кліщóm [Ігнатюк 2010, 236] 3 відміна: сол'оїу (П 382), р'ес̯и, п'иош̯и, т'атер̯иу [Dudek 2001, 162], мáтирию мáтирою [Ігнатюк 2010, 237] 4 відміна: тéлятом [Ігнатюк 2010, 237]
М. в.	1 відміна: на робóти (П 232), в хáти (П 74), в голов'é (П 350), на кáрточк'і (П 248), на вичéри (П 254), на брáнс'куї шос'іе (П 316), в воді (П 320), на стріси (П 386), в шáхт'і (П 408), в с^н'ї хáти (П 214), на поз'іе, в k'uzn'i, fkr'уру [Dudek 2001, 162] 2 відміна: по перепóйов'і (П 428), на кун'цóви (П 52), на чóрному кон'óви (П 158), на кон'óв'і (П 306), в sóрок пéршом рокóви (П 114), в с'ум рокóви (П 246), в Пóзнан'у (П 154), в Б'ілум Стóц'і (= в Білостоці) (П 118), в К'їйов'і (П 322, 430), в кал'ендарóв'і (П 122), в нáшум л'іси (П 180), на пóл'у (П 344), у пóл'у (П 442), в тум л'нóви (П 282), по м'ес'ацев'і (П 400), по с'н'ігóви (П 410), на мостóв'і (П 418), пры с'упову, на hor'оду, в тlyñe, на реñк'и, на stol'іе, fkoz'иxову fkoz'us'и [Dudek 2001, 160], на tvar'ову [Dudek 2001, 162], в hnyzd'ову, на т'ору, на p'oli, в толос'іе [Dudek 2001, 163], на возóви, в мишкóви [Ігнатюк 2010, 236] 3 відміна: пекúт в пек'іе' (П 300), на мáтирі [Ігнатюк 2010, 237] 4 відміна: на тéляти на тéлятові [Ігнатюк 2010, 237]
Кл. в.	1 відміна: Нáс'т'о Нáс'т'а (П 188), Марýс'а (П 326) 2 відміна: ну што Кравчúк (П 136), дúду (П 418), пán'е М'іхáйло! (П 434) 3 відміна: 4 відміна:
Множина	
Н. в.	1 відміна: бúри (П 418), хатьí (П 420), дв'іе бáб'і (П 318), дв'іе корóв'і (П 422), k'odry, kor'ову, por'ушк'и, k'uz'ні, k'лонус'іе [Dudek 2001, 162] 2 відміна: дидú (П 286), нéмци (П 288), кóни (П 46, 392, 422), гóсти (П 252), дúби (П 276), пол'акú (П 54), ц'іні (П 242), кал'ісóни (П 70), ручн'ік'и (П 362), три вес'іл'і (П 220), морозá (П 242), циганú (П 370), так'їе шче зил':á (П П 272), три двор'іе (294), syn'у, hryb'у, byk'и, storoz'ьe, noz'ьe, pazur'ьe, dn'іе [Dudek 2001, 160] 3 відміна: mater'ьe [Dudek 2001, 162] 4 відміна: pl. t.: л'úде (П 270) l'ude [Dudek 2001, 163], n'ožyčk'и, vorot'a, dv'ery [Dudek 2001, 163]

1	2
Р. в.	1 відміна: хатів (П 76) хат'ів (П 94), п'ара хат'ов (П 442), із:а гран'іцив (П 128), од ба́нц'ув (П 166), бабіу́ (П 168), бабу́ов (П 296), п'ес'н'еу́ (П 214), іс ц'егол (П 294), з ну^ог (П 416), v^lerbu^f, ho^luo^f, ну^х, zap^lalok [Dudek 2001, 162] 2 відміна: бат'ку́ов (П 266), буди́нкув (П 56), не бу́ло о́кон (П 74), з чу́жих се́леї (П 86), і́них с'ол (П 262), за к'і́лка д'он (П 290), с'і́мнанци́т' руо́к (П 348), де́сет' сину́в (П 386), австр'е́йцув (П 116), к'у́мув (П 134), цук'е́рку (П 250), у́чн'у (П 360), молод'аку́ (П 394), к'і́л'о цук'е́рку (П 380), от дубо́у (П 276), і́йіеу́' (П 302), спуд кол'о́с (П 392), три ра́за (П 424), па́ру кон' (П 424), сухосто́йув (П 230), m^lesec'uf, host'у [Dudek 2001, 161], ^lozeru^f, ^lokon [Dudek 2001, 163] 3 відміна: p^les'uf [Dudek 2001, 162] 4 відміна: pl. t.: в л'уді́ї (П 44), л'уд'і́ї (П 148), дете́ї (П 270), не бу́ло ни д'вері́ї (П 74), до двирі́ї (П 242), до с'ін'ув (П 334), до с'і́н'її (П 382), д'ем'ї́ї ни́ма (П 134), диті́ї (П 238), картох'е́л' (П 242), грóши́ї (П 406) грóши́ї (П 410), ратк'о́м картох'е́л' (П 420)
Д. в.	1 відміна: v^luš'nat, hospod'uš'nat [Dudek 2001, 162] 2 відміна: brat'am, koval'am, kos'c'um [Dudek 2001, 161] 3 відміна: 4 відміна: pl. t.: л'уд'ум (П 46, 270), д'ет'ом, л'уд'ом (П 116), д'ит'ом (П 220)
З. в.	1 відміна: доп'ал'увал'і р'ешту хаті́ (П 292) 2 відміна: на к'урси (П 154), куп'ім'і пл'ат'ї́а (П 436) 3 відміна: 4 відміна: pl. t.: сколоті́в л'уде (П 48),
О. в.	1 відміна: гр'ушми (П 320), rik'ату, korov'ату, v^luš'нату [Dudek 2001, 162] 2 відміна: кос't'm'іма (П 184), с хл'о́нц'і́ма (П 352), з Й'у́рком (П 370), за пл'е́чї́ма (П 400), с к'у́н'ми (П 422), hryb'ату, kibelk'ату [Dudek 2001, 161], hnyzd'om [Dudek 2001, 162] 3 відміна: 4 відміна: s^lietot, wutn'om [Dudek 2001, 162] pl. t.: ме́жи л'уде (П 48), грóш'і́ма (П 384), нап'х'ане дит'о́їу те́їу (П 392), kur'tу [Dudek 2001, 162]
М. в.	1 відміна: 2 відміна: по ц'і́лих дн'ох (П 76), на п'ал'ц'у́х (П 178), в с'о́лах (П 296), у чо́ботах (П 316), при бат'ка́х (П 434), v sad'a^х, v lys'a^х, на k'ońo^х [Dudek 2001, 161], в Данц'о́х, у Вишинич'о́х, в кра́йох, в но́шох [Ігнатюк 2010, 236] 3 відміна: 4 відміна: pl. t.: на дв'еро́х (П 368), в дв'еру́х (П 382, 400), f s^lieńo^х [Dudek 2001, 162]

1	2
Кл. в.	1 відміна: 2 відміна: 3 відміна: 4 відміна: pl. t.: л'у ^л дочки! (Б)

Порівняйте зауваження І. Ігнатюка: “У підляських говірках у словах типу *коні, двері, люди, кури, гуси* у відмінюванні другого відмінка не виступає флексія *-ей*, а наступає тільки зміна наголосу, наприклад: *двѐри – двері́, лю́де – люди́, ку́ри – кури́, гу́си – гусі́*, натомість у слові *ко́ни* наголос не змінюється” [Ігнатюк 2010, 236–237].

Отже, відмінності у відмінюванні іменників виникли здебільшого в результаті індукції до інших форм.

21. Морфологічні особливості прикметника

Дослідниця західнополіських говірок Г. Козачук зауважує: вже давно помічено, що усне розмовне мовлення характеризується значно вищою експресивністю, ніж письмова форма його. “Експресія усного діалектного мовлення формує особливий фонд лексики, у якій емоційний заряд починає домінувати над логічним змістом. Такий фонд, зокрема прикметників, у надбузько-поліських говірках також значний, і він характерний тим, що в ньому порушена чіткість семантичних меж, які розмиваються експресією. У цей фонд легко потрапляють слова, що згодом здатні частково чи й повністю переосмислюватися, набувати нового значення чи відтінку у значенні. <...> Ці лексичні одиниці призначені для емоційної, неофіційної, невимушеної характеристики фізичних, психічних та соціальних станів людини, або інтенсивно-параметричних кваліфікацій ознак об’єктів навколишньої дійсності” [Козачук 2007, 124].

А. Прикметник у волинсько-поліських говірках

Форми прикметників. У сучасних говірках переважає повна стягнена форма: *ніс'ка, висо́ка, бли́с'ка, далéка, дереві́ана, малé, молодé, гáрне, весéл'і* || *весéли, зелéн'і* || *зелéни*. Повну нестягнену форму продовжує вживати старше і найстарше покоління мовців: *весéлайя, тéплайя, хорóшайя, фа́йнейе* || *хва́йнейе, здорóвейе, до́брейе, гáрнийі, далéк'ійі*; пор. таке вживання: *молоді́йя хло́пц'і, до́брийя л'у́де, далéк'ійя*

села (Липно Ківерц), *голейе* (Більська Воля Володимирець) || *голойе* (Бобли Турійськ, Зоря В-В, Собіщиці Володимирець). У ряді говірок східної частини Волинського Полісся у прикметниках чоловічого роду відпадає кінцевий *ї*: *добрі*, *висок'ї*, *зилéни*, *зал'їзни*, що призводить до омонімічних граматичних форм: *зилéни* ‘зелений’ – *зилéни* ‘зелені’, *глі́н'ани* ‘глиняний’ – *глі́н'ани* ‘глиняні’. Коротка форма прикметників у діалектному мовленні мало вживана, пор.: *не варт і рожна́ дат'* (Стрільськ Сарн), *пóвен* (В 342), де що частіше використовують її у т. зв. малих формах фольклору: *Брат соб'ї рад, а сестра́ соб'ї несла́; Їїж, пóк'ї рот св'їж, бо йак зов'яне, то ї совá не загл'яне; Хто скуп, тої собі́ не глуп; Пóвен пен' черешéн'; Пóвин пен' головéн'; Кост'án, берест'án через гóри сві́ни гнав* (інші приклади див.: [Аркушин 2003]).

Групи прикметників за кінцевим приголосним основи: як і в літературній мові, розрізняють тверду групу (*холóдний, твéрдий, здорóвий*) і м'яку (*л'їт'н'її, серéд'н'її, пúз'н'її*). Але у північних волинсько-поліських говірках кінцевий [н'] основи замінений його твердим відповідником, пор.: *да́вний* || *да́вне* (Білин, Доротище Ковель), *жї́тна солóма* (Щедрогір Ратн), *ні́жний ка́мин'* (Гірники Ратн), *сус'ї́дний* (Кримно Старовиж), *порóжний* (Сереховичі Старовиж), *порóжну мї́ску* (В 52), *тепéришний ден'* (В 174), *бúдний ден'* (В 100), *кра́йний, л'їтна кúхн'а* (Тоболи К-К), *вчорáшний* (Морочне Зарічн), *сі́не* (Хотешів К-К), *перéдний* (Ворокомле К-К), *лі́шнейе* (Велика Осниця Маневиць), пор. з говірки с. Велимче Ратн: *вчорáшний, да́вний, жї́тний, кра́йний, ра́ний, сі́ний*. Трапляються приклади аналогії до прикметників м'якої групи: *замóжн'її* (Заболоття Ратн), *ма́ти рї́дн'а* (В 32); пор.: *жит':é бу́ло му́ч:е* (В 186).

Групи прикметників за значенням. У мовленні досить часто відносний прикметник переходить у розряд якісних, що характерно і для літературної мови: *золотї́й пéрстен'* > *золотї́й чолов'їк*, *л'їтн'а спéка* > *л'їтн'а л'удї́на*. Але є прикметники, які тільки в діалектному мовленні з відносних переходять у якісні. Так сталося з прикметником *пóл'с'киї*, який, по суті, є відносним і стосується поляків чи Польщі. Однак у волинсько-поліських говірках, як і в деяких інших західноукраїнських, цей прикметник набуває особливої характеристики людини чи якогось виробу: *пóл'с'киї хаз'áйїн* – працюючий старанний господар, який працював на своєму полі “за Польщі” у протилежність колгоспникові, який робив *т'ап-л'ап*, тобто абияк, бо ж не на своєму господарстві; *пóл'с'ка ху́стка* – гарна квітчаста хусти-

на, виготовлена на кращих європейських чи американських фабриках у протилежність радянській мануфактурі, коли тканини швидко втрачали колір від сонця та від прання; *пól'с'ка д'івка* – стара дівка, яка давно діувала, може, це було ще “за Польщі”. Порівняйте скаргу-жарт літньої жінки: *от пól'с'к'і йустрá булі дóbри: гл'áneш, то така фáйна, така фáйна, а сав'е́цк'і не так'і – мóричат'.*

Своєрідне творення *відносних прикметників* у досліджуваних говірках: *собáка охóтч'її* (В 176), *чолов'ік [...] посус'ід'н'її* (В 188), *жир качін'ї* (П'ятидні В-В).

Присвійні прикметники мало вживані: *ліс'ув нис* (Вичівка Зарічн), *Л'онкува хáта* (Борохів Ківерц), *мáтирина хúска* (Сильно Ківерц), *до мáтеринойі хáти* (В 80), *сéнова* (В 264), *браті́шина д'івчинка* (В 104), *бráтув хлóпц'і* (В 106), *сестрín* (В 356), *Васі́л'кув* (В 138).

Відмінювання прикметників

Таблиця 8

Від-мінок	Відмінкові форми прикметників у волинсько-поліських говірках
1	2
Н. в.	ч. р. <i>гумóви чо́бут</i> (Сильно Ківерц), <i>пйáні</i> (Карпилівка Сарн), <i>складні́</i> (Клепачів Ківерц, Повурськ Ковель, Ружин Турійськ) <i>складні́й</i> (Зоря В-В, Красноволя Маневиць, Полиці К-К), <i>гар'е́чиї</i> (В 64), <i>сол'óниї</i> (В 130), <i>йї́де́н до́ви'ї</i> (В 158) ж. р. <i>Л'онкува хáта</i> (Борохів Ківерц), <i>дорóдна́я</i>, <i>га́рна́я</i> (В 18), <i>хорóшайа</i> (В 28), <i>до́бра́я</i> (В 38), <i>вр'е́дна́я</i> (В 82), <i>слис'ка́</i> (В 72), <i>пурóжна</i> (В 332), <i>глухувáта</i> (В 346) с. р. <i>гара́че со́нце</i>, <i>мале́йе дит'а́</i> (Сильно Ківерц), <i>велико́йе</i> (В 78), <i>с'вачо́не</i> (В 130), <i>кач'е́лко гумóве</i> (В 16) мн. <i>малі́ д'іти</i>, <i>вилі́к'ї свіни</i>, <i>те́пли рукаві́ци</i> (Сильно Ківерц), <i>ра́ди булі́</i> (В 80), <i>приду́рки дурні́я</i> (Липно Ківерц)
Р. в.	ч. р. <i>старо́го кавал'е́ра</i> (Сильно Ківерц), <i>старо́ д'і́да</i>, <i>до́бро хл'і́ба</i>, <i>глухо́ чолов'і́ка</i> (Липно Ківерц), <i>рі́жсо цв'е́ту</i> (Майдан-Липно Маневиць) ж. р. <i>да́ти б'іра́зув'ї ка́ши</i> (Руснів В-В), <i>од Бо́ж'ї́ї си́ли</i> (В 34), <i>до мáтеринойі хáти</i> (В 80), <i>з Арха́нг'ел'ск'ї́ї о́блас'т'і</i> (В 162), с. р. <i>мало́го тил'áти</i>, <i>без йї́дно́го курча́ти</i> (Сильно Ківерц) мн. <i>туте́шн'ї́ї ба́т'ка́ ї ма́тера</i>, <i>тамте́шн'ї́ї ба́т'ка́ ї ма́тера</i> (В 228), <i>мої́х старі́х</i>
Д. в.	ч. р. <i>старо́му ба́т'кови</i>, <i>ї з'а́т'ови</i>, <i>ї си́нови</i> (Сильно Ківерц) ж. р. <i>до́бруї жу́нци</i>, <i>мо́йуї ниві́йци</i> (Сильно Ківерц) с. р. <i>рабо́му порос'а́ткови</i> (Сильно Ківерц) мн. <i>бйі́дним л'у́д'ам</i> (Сильно Ківерц)

1	2
З. в.	ч. р. <i>крéпкого д'іда</i> (Сильно Ківерц) ж. р. <i>порóжну міску</i> (В 52) с. р. <i>малé тил'á</i> (Сильно Ківерц) мн. <i>бáчив дiких порос'áт</i> (Клубочин Ківерц)
О. в.	ч. р. <i>старім гополóником</i> (Сильно Ківерц) ж. р. <i>дóбрейу кáшойу, за дурнэйу головóйу</i> (Сильно Ківерц), <i>молодéйу</i> (В 14), <i>малéйу</i> (В 26), <i>малéн'к'йу</i> (В 66), <i>з бáбойу покóйнийу</i> (В 38), <i>св'íжйу</i> (В 128), с. р. <i>з малім тил'ám</i> (Сильно Ківерц), <i>кач'ёлком гумóвим</i> (В 16) мн. <i>з дурніми сус'ідами</i> (Сильно Ківерц)
М. в.	ч. р. <i>на дóвшому кунці</i> (Сильно Ківерц) ж. р. <i>по старуї дорóзи</i> (В 320), <i>на холóднуї пичі</i> (Сильно Ківерц) с. р. <i>на кухóн:ому гокн'і, на свáшиному вис'іл':і</i> (Сильно Ківерц), <i>на згорілому торхóвис'ку</i> (Домашів Ківерц) мн. <i>на дóбрих горóдах</i> (Городище Ківерц)

Ступенювання прикметників

а) проста форма вищого ступеня: *лúч:и, добріши, бліиши* || *блікиши, лéкиши, т'áиши* (Сильно Ківерц), *малóдчий, салóдчий* (Велимче Ратн), *тóнши^еї* (В 18), *дúич'а* (В 14), *старі'иш'і* (В 158) || *стар'ійших* (В 54), *стáрш'і* (В 242), *прот'івн'іша* (В 54), *хор'ішча* (В 90), *віиш':а* (В 142), *лéхша* (В 152), *йідén дóвш'і* (В 158), *кул'турн'іше* (В 292), *багáтча* (В 344), *мéнчи* (В 400), *булі^е красив'іш'і* (В 82);

б) проста форма найвищого ступеня: *найлúч:и, найлéкиши, найгарн'іши, надóвши* (Сильно Ківерц), *найстáршиї* (В 80), *наїл'іиш'і* (В 154), *наїмéнчий* (В 276) || *намéнчий* (В 274), *накрасн'іша* (В 284);

в) складена форма найвищого ступеня: *сáмиї стáршиї* (В 346), *сáмо мéни'її* (В 376).

Б. Прикметник у берестейсько-пінських говірках

Повна стягнена форма прикметників: *тоўсти* [ГУМ, 527], *сва¹точне* [ГУМ, 528], *молода́, старá* [Самуйлік 2009, к. 63], *моло¹да, стар¹и, сус'ід'н'і д'іти* (Б).

Повна нестягнена форма: *простыйі воды* [Климчук 1983, 118], *бо¹гатийе* [ГУМ, 527], *л'н'анайа* [ГУМ, 527], *дур¹найа* [ГУМ, 529], *темнийе* [ГУМ, 539], *молода́я, старáя* [Самуйлік 2009, к. 65]; пор. зауваження П. Лизанця: у пінських говірках “переважає членна форма над стягнутою: *багáтайа, кохáнайа, мéниайа, зел'óнойе, чужéйе*” [Лизанець 1969, 189].

Коротка форма у текстах трапилася лише двічі: *а шо ме^н'і доктор вино^ват?* (Б), *с^м'вит не ви^д'он* (Б).

За зразком твердої групи у деяких говірках відмінюють такі прикметники: *за^лмужна* || *за^лмужна^йа* (Б), *о^лс'ін:а^йа* || *го^лс'ін:а* (Б), *ран:а* (Б), *пузний, вычурная, сынэ* [Громик 2010а, 258]. Уплив аналогії простежуємо і у відмінюванні прикметників: “у формах Р. в. одн. прикметників ж. р. твердої групи в говірках представлено флексію *-ейі*, яка поширилася від колишніх форм м'якої групи” (*білэі, голэі*), “прикметники ж. р. в Д.-М. в. одн. виступають із флексією *-ей*, що поширилася від форм м'якого типу відмінювання” (*в правэі*), “відбулася уніфікація закінчень О. в. одн. прикметників ж. р. на основі м'якої відміни, у зв'язку з чим домінує флексія *-ейу*” (*чужэю*) [Громик 2010а, 258] (табл. 9).

Таблиця 9

Від- мінок	Відмінкові форми прикметників у берестейсько-пінських говірках (відсутність прикладів свідчить про те, що у зв'язному мовленні діалектоносіїв чи в спеціальних працях таких форм не виявлено)
1	2
Н. в.	ч. р. <i>лі^с ве^лі^ки</i> [ГУМ, 538], <i>молоды́</i> <i>молоды́й, малы́</i> <i>малы́й, стары́</i> <i>стары́й</i> [Самуйлік 2009, к. 63; Босак 2005, к. 42], <i>но́вы</i> <i>но́вый</i> [Самуйлік 2009, к. 64], <i>бойазліви, молоді, сосно́ви</i> [Лизанець 1969, 189]; ж. р. <i>тоўс^та</i> [ГУМ, 527], <i>молода́</i> <i>молода́я</i> [Самуйлік 2009, к. 65], <i>но́ва</i> <i>но́вая, добра́</i> <i>добра́я</i> [Босак 2005, к. 41], <i>багата́я</i> <i>багата́, кохана́я</i> <i>кохана́</i> [Лизанець 1969, 189]; с. р. <i>перка^л'ове</i> <i>б'ілейе</i> [ГУМ, 527], <i>старэе</i> <i>старэ́</i> [Самуйлік 2009, к. 67], <i>хоро́шэе</i> <i>хоро́шэ</i> [Самуйлік 2009, к. 69], <i>молодо́е, старо́йе</i> [Босак 2005, к. 44], <i>но́вэ</i> <i>но́вэе, білэ</i> <i>белэе</i> [Босак 2005, к. 45], <i>зел'о́нойе</i> <i>зел'о́не</i> [Лизанець 1969, 189]; мн. <i>х^л'ебни, картоп^л'ани, трох^л'іт^рови, ривни, бо́си</i> (Б), <i>добра́йі л'у́ди, чужы́й діти, до́вгійі ко́си</i> [Лизанець 1969, 189]
Р. в.	ч. р. <i>із ви^сокого</i> [ГУМ, 529], <i>добра́го</i> [Лизанець 1969, 189–190], <i>прекло^н:ого</i> (Б), <i>нема́ старо́го д'іда</i>; ж. р. <i>молоде́йі</i> [Климчук 1983, 53], <i>во^ди чистойі</i> [ГУМ, 529], <i>до укра́йінс'кійі (мови), му^ки ши^ничнійі</i> (Б), <i>білойі, до молодойі</i> <i>до молодейі, багатовой</i> <i>багатейі, чужойі</i> <i>чужейі</i> [Лизанець 1969, 190]; пор.: <i>пов'чайній</i> <i>лошки лі^мон:ої к'ісло^ти, соди^тейі п'іт'йе^вейі, із брес'к'ійі к'р'епос'т'і, коло^л пол'ск'ійі гра^ниц'і, біло^руск'ійі, ро^с'ійскийі (мови), до^л пол'ск'ійі, до^л руск'ійі, до^л не^мецк'ійі (школи)</i> (Б) с. р. мн. <i>моло^дих ку^рец'і</i> (Б), <i>бойазлівих</i> [Лизанець 1969, 190]

Закінчення таблиці 9

1	2
Д. в.	ч. р. молодóму ж. р. с. р. мн.
З. в.	ч. р. ба́чу молодóго (хлопця); ж. р. на трохл'іт'рову банку, т'реба суз'лин'іста нискайа чорноз'омнайа почва (Б); с. р. к'ісле моло́ко л'іли (Б); мн. нит'ки б'іли куп'л'али [ГУМ, 541], доўги [ГУМ, 541], спи'вали там п'іс'н'і коро'ваїни (Б)
О. в.	ч. р. синим [ГУМ, 534]; ж. р. че'рвонийу [ГУМ, 531], т'ыхыйу [Климчук 1983, 50], білойу білой, сізойу сізой [Лизанець 1969, 190], ма'лейу, полóманию (Б) с. р. мн. гуркими [ГУМ, 529], золо'тими [ГУМ, 537], чужіми [Лизанець 1969, 190], л':а'ними (Б)
М. в.	ч. р. по с'в'іти да'л'окум [ГУМ, 529], у но́вом у но́вум, у бе́лом у бе́лум [Босак 2005, к. 47]; ж. р. у́ чистуї [ГУМ, 529], у но́вой у но́вуй, у бе́лой у бе́луй [Босак 2005, к. 46], в но́вуй, в б'ілуй [Климчук 1983, 51], в та'к'іі со'ломйан'іі (Б); с. р. мн. на тих ка'пронових (Б)

Ступенювання прикметників:

а) проста форма вищого ступеня: ду́шч'а (14), | бул'ша [ГУМ, 539], чис'т'е'їшайа [ГУМ, 526], с | ху^{жс} шого [ГУМ, 527], | тоўшеї [ГУМ, 527], | л'іпших, розум'н'іших [ГУМ, 529], к'іс'л'ішиї, гост'р'ішиї, ба'гатийї, хо'р'ішчого, | менчий (Б);

б) проста форма найвищого ступеня: найс'тарша, найб'і'л'ішайа, найми'л'ішайа (Б);

в) складена форма найвищого ступеня: са́миї ха'рошиї [ГУМ, 526], | сама г'лавна [ГУМ, 527], | сама с'тарша, | самиї ше с'таршиї (Б).

Присвійні прикметники: ца'ровому (| сину) [ГУМ, 538], мн. ма'терини (рідше материні), ба'т'кови, бра'тови [Лизанець 1969, 189].

В. Прикметник у підляських говірках так, як і в інших українських, має повну стягнену (к'е́пс'ка, л'і́г'ен'ка, мал'е́н'ка), повну нестягнену (ста́ра́йа, ста́рі́йї || ста́рі́йе, мо́лоді́йе) та зрідка коротку (вже чу́йус' здо́ров) форми. Порівняйте зауваження І. Ігнатюка: “Прикметники в підляських говірках чоловічого роду, якщо на їх кінцевий

склад падає наголос, нестягнені, як і в літературній мові: *рабійї, мняжкій, святій, сирдитій* і тому подібні. Якщо наголос не падає на закінчення прикметника, то вони стягненої форми: *добрі, грішні, білі*” [Ігнатюк 2010, 237]. Такої ж думки М. Лесів: “Нестягнені староукраїнські закінчення збереглися у відміні прикметників, головним чином, тоді, коли на закінчення падає наголос, напр., *малая, малоє, малиї, малую*, коли ж бо наголос падає на основу, закінчення це має стягнену коротку форму: *велика, великі, велике, велику*” [Лесів 1997, 411].

Групи прикметників за кінцевим приголосним основи: тверда (старáйя, да́вна, старожи́тні) і м’яка (сі́ні) (табл. 10).

Таблиця 10

Від-мінок	Відмінкові форми прикметників у підляських говірках
1	2
Н. в.	ч. р. <i>тутéйшиї</i> (П 162), <i>гурка́виї</i> (П 170), <i>перу^ох спéканиї</i> (П 206), <i>но́виї руо́к</i> (П 372), <i>т’а́шк’і</i> ‘тяжкий’ (П 26), <i>здо́ров</i> (П 404); ж. р. <i>старáйя</i> (П 94), <i>молод’у́н’а</i> (П 46), <i>да́вна</i> (П 144), <i>ке́пс’ка</i> (П 160), <i>л’і́гэ́н’ка</i> (П 160), <i>двохрóжна</i> <i>дворóжна</i> (П 160), <i>не йе мал’э́н’ка</i> (П 354), <i>прóводнайя нед’іел’а</i> (П 374), <i>хурóша, мулудá, малáя, слипáя</i> [Ігнатюк 2010, 237]; с. р. <i>ба́йковáте жи́ц’е билó</i> (П 308), <i>то́йе ста́ро с’елó</i> (П 322), <i>малé, літне, старóе</i> <i>старéе, сі́ньоє</i> <i>сі́неє</i> [Ігнатюк 2010, 237]; мн. <i>сухі́йї</i> (П 44), <i>старі́йї</i> (П 50), <i>на́ми старі́йє</i> дво́х (П 362), <i>хло́пц’і молоді́йє</i> (П 370), <i>паху́шчи</i> (П 84), <i>ко́ни до́бри</i> (П 46), <i>старожи́тні</i> (П 176), <i>сі́ні</i> <i>сі́нії, до́бри</i> <i>до́бриї</i> [Ігнатюк 2010, 237]
Р. в.	ч. р. <i>с’орно́о, s’у́но́о, d’obро́о</i> [Pastusiak 2004, 73]; ж. р. <i>кривéїї вербу́ї</i> (П 58), <i>до украї́нц’киїї</i> (П 110), <i>до украї́нц’ку</i> (МОВИ) <i>похо́дит’</i> (П 178), <i>од молодéїї</i> (П 254), <i>дл’а ме́ртва ду́ш’і</i> (П 62), <i>криво́ї, старо́ї, сі́веї, бо́сеї</i> [Ігнатюк 2010, 237]; с. р. <i>p’osно́о, čy^erv’onóо</i> [Pastusiak 2004, 73]; мн. <i>tysn’у́х, d’obру́х, s’у́ні́х, су́хі́х</i> [Pastusiak 2004, 75]
Д. в.	ч. р. <i>horb’atomu, dub’ovomu, c’ornomu, ustat’nomu</i> [Pastusiak 2004, 73]; ж. р. <i>d’уку́ї, ž’oftúї, šf’atúї, prec’ystúї</i> [Pastusiak 2004, 73]; с. р. <i>horb’atomu, dub’ovomu, c’ornomu, ustat’nomu</i> [Pastusiak 2004, 73]; мн. <i>tferd’ym, horb’atym, s’ux’im</i>
З. в.	ч. р. <i>r’ydно́о, m’aie star’oho kuń’a</i> [Pastusiak 2004, 74]; ж. р. <i>d’уку, s’у́ну, d’obru</i> [Pastusiak 2004, 74]; с. р. <i>pust’avyv d’yrave vydr’o</i> [Pastusiak 2004, 74]; мн. <i>f’ай́ну, хор’о́шух</i> [Pastusiak 2004, 76]

Закінчення таблиці 10

1	2
О. в.	ч. р. <i>мал'ус'к'ім</i> (П 274), <i>tferd'ym</i> , <i>norm'alnym</i> , <i>s'ynim</i> , <i>tys'ovym</i> [Pastusiak 2004, 74]; ж. р. <i>дурне́йу голово́йу</i> (П 242), <i>з дру́шкою стáри'їю</i> (П 252), <i>с ну́шчо́йу</i> ‘з пустою, тобто порожньою’ (П 292), <i>p'olnoju dur'ohoju</i> , <i>d'obryju</i> , <i>molodeju</i> [Pastusiak 2004, 74]; с. р. <i>sol'onym</i> [Pastusiak 2004, 74]; мн. <i>mal'ymu</i> , <i>s'yńimyu</i> , <i>s'yzymu</i> [Pastusiak 2004, 76]
М. в.	ч. р. <i>na st'aromu</i> , <i>na molod'omu</i> , <i>molodom</i> , <i>sux'om</i> [Pastusiak 2004, 74]; ж. р. <i>в скл'ано́ї скр'їну'ї</i> (П 418), <i>sux'uj</i> , <i>č'ornuj</i> [Pastusiak 2004, 75]; с. р. <i>s'yńim</i> , <i>ust'atńim</i> [Pastusiak 2004, 74]; мн. <i>veš'otyx</i> , <i>d'užyx</i> , <i>hust'yx</i> [Pastusiak 2004, 76]

Отже, підляськими особливостями є те, що “у родовому відмінку однини прикметників жіночого роду виступає тут здебільшого закінчення *-eї* (*добреї, молодеї*), а в орудному однини *-ею* (*добрею, молодею*)” [Лесів 1997, 412], хоч таке закінчення фіксували і в інших західнополіських говірках.

Ступенювання прикметників:

а) проста форма вищого ступеня: *ду́шч'а* (П 14), *st'aršy*, *d'oušy*, *tepl'ejšy*, *dor'okšy*, *l'ekšy*, *b'ulšy*, *l'ipšy* [Pastusiak 2004, 77];

б) складена форма вищого ступеня: *buolš ospov'atyj*, *buolš χytry*, *buolš χv'ora*, *buolš akur'atnyj* [Pastusiak 2004, 78];

в) проста форма найвищого ступеня: *najm'enšyj*, *naist'arša*, *najtrf'alšyj* [Pastusiak 2004, 78];

г) складена форма найвищого ступеня: *naibuolš pravost'avna*, *naibuolš hľub'oka*, *najm'enš hrym'ušče* [Pastusiak 2004, 78].

22. Морфологічні особливості займенника

А. Займенник у волинсько-поліських говірках (поодинокі фіксації, а також приклади, вибрані зі збірника текстів “Голоси з Волинського Полісся” [Аркушин 2010а]).

Особові займенники:

1 ос. одн.: *їа* (Клубочин Ківерц) || *їе* (В 20), *мин'ї* (102) || *м'ін'ї* [Ліпич 2001, 155] || *мн'ї* (Липно Ківерц, Судче Любешів, В 118), *менé* (Сильно Ківерц) || *мéне* (В 104), *в мéне* (В 70), *передо мно́йу* (В 106); пор. зауваження В. Ліпич: “...Форми *мн'ї* і *м'ї* зафіксовано у піснях”

[Ліпич 2001, 155], у берестейських говірках звичайне вживання форми *мн'і*, що не залежить від темпу мовлення.

2 ос. одн.: *тиб'і* || *тибу́* (В 102; Ліпич 2001, 155) || *т'іб'і* || *на т'іб'і* (Ліпич 2001, 155) || *тобу́* (Сильно Ківерц) || *тубу́*.

3 ос. одн.: *вин* (В 18) || *вун* (Сильно Ківерц, В 202) || *вен* (Старий Чорторийськ Маневиць), *у не́го* (Коршів Луцьк), *ду не́го* (В 220) || *ду нигó* (В 274), *на йо́го* (В 58), *в йо́го* (В 100), *з його́* (В 130), *йо́го* (В 108) || *йуго́* (В 192), *в йо криві но́г'і* (Холоневичі Ківерц), *йо́му* (В 108), *за йім* (В 334), *з нем* (В 430), *вона́* (Сильно Ківерц) || *ванá* (Велимче Ратн) || *вна* (В 126), *скажѝ ййй* (Прохід Ратн), *скаже́ йй* (Руснів В-В), *налила́ йу* (В 104), *йй зничто́жити* (В 76), *йейй* (Сильно Ківерц, Світязь Шацьк), *й:е 'йй'* (Рокитне Рокитн), *йе згр'іб* (В 112), *ййй* (В 16), *ййй піше* (В 166), *у ййй* (В 54), *до нейй* (В 100), *за нейу* (В 108), *з йейу* (В 164), *йейй* (В 106), *на йе* (В 54), *йáйу* (Бірки Любешів).

1 ос. мн.: *ми* || *ме* (В 14) || *м'і* (В 102).

2 ос. мн.: *ви* (Городище Ківерц), *віте* (В 20) || *вите́* (В 190) || *ви'те́* (В 36) || *в'іте* (В 158).

3 ос. мн.: *вони́* (Сильно Ківерц) || *воне́* (В 194) || *вани^е* (Велимче Ратн), *на йіх* (В 56), *в йіх* (В 66); пор. пошанну форму: *ма́тира нима́ удо́ма*, *вони^е пушли^е на угоро́д* [Ліпич 2001, 155].

Зворотний займенник: *субі́* || *субйі́* (Сильно Ківерц) || *сиб'і́* (В 152; Ліпич 2001, 156) || *сибу́* (В 168).

Указівні займенники: *ц'ої́* (В 22) || *с'ої́* (В 18), *ц'а* || *ц'áйа*, *ц'е* || *ц'ейе* (Сильно Ківерц), *ц'е* (В 332) || *ц'о* (В 356), *на ц'у́ї* (В 338), *в ц'ей* *ц'еркви* (В 364), *на ц'ом кутку́* (Майдан-Липно Маневиць), *ц'ех* (В 234), *на ц'іх* (В 316), *ц'ім* (В 332), *с'ого́ дн'е* (В 172), *в с'у сто́рону* (В 144), *с'уйуво́* (В 290), *село́ с'ейе* (В 28), *в се вре́мн'е* (В 264), *с'йй-о* (В 22), *сто́йе* (В 34), *до того́* (В 20), *черес теї́ вугар* (В 60), *того́* (Борохів Ківерц), *таво́* (В 22), *то́йе* (В 426), *ту́йй кукуру́зи* (В 20), *ти качкі́* (В 58), *т'ййй* (В 366), *тййе буракі^е* (В 22), *тиййо́* (В 328) || *тиййго́* (В 392), *тййа ко́ни* (В 414), *те́йй* (В 50), *тої́ 'цей'* (В 84), *тамто́ї 'той'* (В 84), *такйй-о́* (В 220), *в таку́м* (В 436), *такейе* (В 54) || *такево́* (В 66), *так'ейй* (В 18), *так'ййй* (В 14), *так'ййой*, *такиво́й*, *такево́йе*, *тако́йево́йе* [Ліпич 2001, 157], *отаку́с'ін'ка* || *отаку́с'ййка* (В 26), *ге́то* (В 48) || *е́то* (В 58), *га́тиї* || *га́ти* (В 156), *за ге́тим* (В 48), *по ге́тому* (В 156); пор.: *то те*, *то с'е* (В 78); пор.: *ото́ с'о ц'ої́ син* (В 330), де вжиті і вказівні частки, і вказівний займенник. У говірці с. Черче К-К:

ц'ой, ц'ойо, ц'ойої, ц'ойово, ц'ойової, ц'ової, ц'аво, ц'айаво, ц'айавоїе; ц'ово, ц'оїе, ц'ейево, ц'ейевоїе, ц'евоїе; ц'іво, ц'ійіво, ц'ійівоїї; тойо, тойово, тойової; тайаво, таво, тайвоїа; тево, тевоїе, тейевоїе, тейево, тейво [Ліпич 2001, 156].

Присвійні займенники: *нэйіна* (Колодниця Ковель), *йогова хата* (Хоростів Любомль), *н'оговиі зошит* (Луків Турійськ), *нашиі, йейіна систра* (Радянське Млинів), *миі* (В 50) || *муі* (В 358), *в мему городи* (Костюхнівка Маневиць), *мейі* (В 194), *моїе мати* (В 36), *моїма бат'ками* (Борохів Ківерц), *суі* (В 308), *до свейі* (Світязь Шацьк), *мейі, твейі, свейі* (Сильно Ківерц), *твей* (В 280) || *твуі* (В 358), *сво* 'свого' (В 400) || *а сво ни бачит'* (Холоневичі Ківерц), *в їх хатах* (В 16), *йіхний, йіхного, йіхному, йіхним* [Ліпич 2001, 156], *вашиі* [Ліпич 2001, 156], *нашиі* (В 364), *в нашим л'іси* (В 256), *нашейі* (В 330), *в нашоїі церкви* (В 364); пор.: "У родовому відмінку говіркових займенників *моїа, твоїа, своїа* виступають стягнені форми *моїі, твоїі, своїі*" [Ліпич 2001, 156].

Питально-відносні займенники: *хто* (В 430), *шо, шо-шо?* (Сильно Ківерц), *шчо* (В 54), *йакó палца ни вр'іж* (Липно Ківерц), *йакейі* (В 16), *скіко* || *кіко* (В 274) || *к'іко* (В 160) || *к'іл'ко* (В 140), *котóre* (В 80), *котóрий, котóра* [Ліпич 2001, 156]; пор.: *а шо ви видéте?* 'кого ведете?' (В 66), *шо привелá твоїа нивійстка?* 'кого народила невістка?' (Сильно Ківерц); пор.: *л'існік, котóриі служів в пана* (В 368).

Заперечні займенники: *нихто, нишо, никóго* (Сильно Ківерц), *нихто* (В 16), *нечóго* (В 264) || *нич'ó* (В 26) || *ничó* (В 146) || *ниши'ó* (В 156), *никó* (Липно Ківерц), *ниійейі* [Ліпич 2001, 156], *ниійакóї* (В 80), *ниійакійі* (В 128) || *ниійак'ійі* (В 314), *ниійак'іх* (В 214); пор. *н'іц* (Гірники Ратн) || *ниц* (Дольськ Любешів).

Порівняйте прикметники, що будовою близькі до заперечних займенників: *ничóгий* (Кутин Зарічн) || *ничóг'і* (Суხოволя Володимирець) || *ничóїі* (Більська Воля Володимирець) 'поганий'; *ниійакій* || *ниійак'і* 1. 'неміцний': *тої стулэц' такій вже ниійакій* (Велимче Ратн), 2. 'який не відзначається якоюсь красою': *мин'і ц'ої рушнік ниійак'і – ни бóду вишивати* (Сильно Ківерц).

Означальні займенники: *вс'ак'і, кáжди, г'інчи* || *г'інши* (Сильно Ківерц), *йінши'е* (В 34) || *гé'нише* (В 88), *вс'ої* (В 34), *пáлит' ус'ó* (В 84), *кáжди* (В 150) || *кáжен* (В 198), *всéїк'іх* || *всén'ких* (В 272); з *г'інчо селá* (Майдан-Липно Маневиць), *кóжно вéчора* (Майдан-Липно Маневиць).

Неозначені займенники: *хтос'*, *шос'*, *чос'* 'чогось' (В 278), *ск'ікос'* [Ліпич 2001, 158], *нивід'-шо*, *нимавід'ома-шо* (Сильно Ківерц), *нивід'-шо* (В 296), *н'ешо* (Городище Дубровиць) || *н'ішчо* (Зарічне) 'хтось, щось', *н'іхто* 'хтось', *шос'* (В 54), *шото* (В 214), *чимс'* (В 268), *шо-ниб'ут'* (В 14) || *шо-неб'ут'* (В 402), *ви'урбайіц':а в чим-неб'ут'* (В 406), *йакé-ниб'ут'^о* (В 156), *йакійс'* (В 58), *йакійто* (В 58), *йукóгос'* (В 236), *йак'ус'а хату* (Заболоття Ратн), *котóрийс'* [Ліпич 2001, 156], *дéйак'і* (В 18), *дéшо* (В 236), *абій'ака* (В 188); пор.: *хто старé латáв [...]*, *а хто шив* 'дехто' (В 244), *рóк'ів ск'іл'ка* 'декілька' (В 342), *ск'іл'ка л'удéї перехóвувалос'* (В 372).

Порівняйте: а) перехід прикметника в займенник: *ц'іли жнивá* 'усі' (В 106); б) перехід займенника у частку: *їде мен'і с'удá* (В 58); пор. жартівливий наказ: *гл'аді мин'і : втóписа – додóму не прихóд'*.

Іноді формально вказівні займенники *тої* і зрідка *такій* своїми функціями, утративши вказівне значення, наближаються до означеного артикля, пор.:

В нас коліс' був кáштан / то знáйиш шчорóку пуднисé [зозуля яйце] // *там такé кублó намóшчане / веліка йакáс' там птáшка вивóдилас'а / да вона пук'іне своїé йайцé / і тéйе йайцé виліке / а тійі малéйкі'* // *то вони вівидуц':а рáзом // йайчин'áта тійі вже повивóд'ац':а // тéйе вилике зад'ушит тих маліх гет'* [Аркушин 1996в, 159].

Лексеми *тої*, *та* (*тáйа*), *те* (*тéйе*), що втратили вказівне значення, уживають у таких випадках: 1) при повторному називанні предмета; 2) у порівняннях (навіть при першому називанні): *чогó реvéш, йак тáйа корóва; ти кавáлок нéмтура тóго*; 3) при експресивному вживанні; 4) при називанні підмета як узагальненої особи (*йак тої пáрубок казáв, йак тáйа бáба говоріла*) (докладніше див.: § 21 **Б** цього видання та [Аркушин 1999а]).

Б. Займенник у берестейсько-пінських говірках має майже ті ж особливості, що й у волинсько-поліських.

Особові займенники:

1 ос. одн.: *йа* [ГУМ, 528], *ме¹не* [ГУМ, 544], *м'і¹н'і* [ГУМ, 528] || *мн'і* [ГУМ, 530; Б; Лизанець 1969, 190] || *мн'е* [ГУМ, 537], *до¹мене* || *до ме¹не* (Б) || *до ме¹на* [ГУМ, 543], *ў ме¹не^а* || *ў¹ мене^а* [ГУМ, 545], *на ме¹не* || *на¹ мене* (Б).

2 ос. одн.: *ти, в¹ тебе* (Б), *на те¹бе* [ГУМ, 529], *до¹ тебе* [ГУМ, 539], *то¹б'іе* [ГУМ, 536].

3 ос. одн.: *вин, вун* [ГУМ, 529] || *вун* [ГУМ, 538] || *вун'* (Б) || *ви^ін* [ГУМ, 536] || *й^уон* [ГУМ, 536] || *вон* || *він* || *вуон* [Босак 2005, к. 53], *во^іна* [ГУМ, 529] || *вунá* [Босак 2005, к. 54] || *йо^ена* [ГУМ, 536], *во^іно* [ГУМ, 528] || *вунó* [Босак 2005, к. 54], *йо^ого* [ГУМ, 527], *за йо^ого* [ГУМ, 538], *забрáли його* (Б), *до йо^ого* || *зрідка до н'óго* [Лизанець 1969, 190], *понравівс'а йóму, на йóму* (Б) || *на йóму* [Лизанець 1969, 190], *за йім* [ГУМ, 546], *йім* (Б), *йе^іму* [ГУМ, 537] || *йу^іму* || *йі^іму* (Б), *до йі^ійі* [ГУМ, 529], *кол'а йейі* [ГУМ, 531], *йе^ій^е о^ід'і^еу* [ГУМ, 538], *з^ійейу* (Б), *йе^ійе* (*прил'ічну о^ід'ожу ку^іп'іу*) [ГУМ, 538], *йі^ійе* (Б), *йі^івєгнати* [ГУМ, 545], *т'іко йі і бачили* [ГУМ, 545], *йуї* (Б), *з йейу*, *рідше з нейу* [Лизанець 1969, 190], *у^інейі* [ГУМ, 536], *йуї* [ГУМ, 535; Б].

1 ос. мн.: *ми* [ГУМ, 528; Б] || *ме* [ГУМ, 544] || *м'і* (Б), *нас* [ГУМ, 527], *у нас* [ГУМ, 538].

2 ос. мн.: *вы* || *в'и* || *ві* || *ву* || *вытэ* || *вита* || *вітэ* [Самуйлік 2009, к. 69], *в'іте* [ГУМ, 529] || *вите* || *вите* (Б), *вам* [ГУМ, 530].

3 ос. мн.: *воньі* || *вуньі* [Босак 2005, к. 54] || *йо^ени* || *йе^іни* [ГУМ, 536], *у^ійіх, йіх* [ГУМ, 529, 530], *за йіми* [ГУМ, 530], *зрідка до них, з німи* [Лизанець 1969, 190], *дал'і ним* (Б).

Зворотний займенник: *се^ібе, до себе* (Б), *к с'е^ібе* [ГУМ, 536], *со^іб'і* [ГУМ, 540; Б].

Указівні займенники: *ето* [ГУМ, 526, 529] || *ете* || *ет'е* (Б), *етайа* [ГУМ, 539; Б] || *йетайа* (Б), *в'етойі* [ГУМ, 540], *гети, ц'іі* (бат'ушка), *с'ої* (ден'), *на с'у, в с'айе місце, с'етого, с'іти* || *ц'іти* || *ц'іта, ста церква, ос'іво* (Б), *ото* [ГУМ, 530], *та^ікоіе, с'тейі, тійі* [ГУМ, 528], *тійі, з тейу* [Лизанець 1969, 190], *с^іта^ік'ейу, ти т'у^іки* (соломи), *тейі* (Б), *то^іго* [ГУМ, 540], *над^ітейу* (Б), *та^ікейу* [ГУМ, 531, 534], *та^ікоіе, та^іки* 'такі', *гетакиї* 'такий', *гетака* (Б), *той, тайа, тойе, тійі; гетой, гетайа, гетойе, гетійі* [Лизанець 1969, 190], *то^ій^ій^і* [ГУМ, 536], *ту^ійейі* [ГУМ, 537], *гето* [ГУМ, 529], *гета* [ГУМ, 539], *до с'іх пор* [ГУМ, 545; Б], *с цим, тил'ко п'ісен' в'с'аких знайут'* 'стільки' (Б); часто вказівні займенники мають уточнення *о*: *та^ікиї^о, та^ікейе^о* (Б); пор.: *ето гета баба шчо се^ід'іла* [ГУМ, 540], *ето у^іетойі баби* [ГУМ, 540], *то то кашанка* [ГУМ, 548], де перше підкреслене слово частка, а друге – вказівний займенник. Зрідка у мовленні займенники *той, тайа* втрачають указівне значення, пор.: *но гово^ір'ат шо ког^іда-то йе^іш'о йак той кашав до^інашої^іери* (Б).

Присвійні займенники: хо¹дил'і ў своі¹му ‘в одязі ручної роботи’ [ГУМ, 527], муї, мо¹їа [ГУМ, 529], муї [ГУМ, 539; Б], мої¹му (Б), мої¹ї [ГУМ, 538], ¹мейї [ГУМ, 541], при¹мо¹їуї (Б), моеї || моюї || моє [Босак 2005, к. 49], моєю, твоєю, своєю [Босак 2005, к. 50], моїого, твоїого [Лизанець 1969, 190], твуї (Б), до с¹вейї [ГУМ, 530], йї¹її сунду¹ка [ГУМ, 531], мойо¹му, своєю¹му, у мойо¹му [Лизанець 1969, 190], йо¹го дру¹жини [ГУМ, 531], по сво¹їу [ГУМ, 537], ў йе¹її с¹вукра, йо¹її с¹вукру [ГУМ, 540], в ¹нашейї, на ¹нашуї, ¹нашиїу, ¹їїхни (Б).

Питально-відносні займенники: ко¹торийе [ГУМ, 527], шо [ГУМ, 528] || што [ГУМ, 536], ко¹го [ГУМ, 531], ¹кул'ко, с¹к'іко (Б), де со¹бака заб¹реше в ¹їа¹куї сторо¹н'ї (Б).

Заперечні займенники: ни¹хто [ГУМ, 527, 539; Б], ни¹кого [ГУМ, 528] || до ¹н'їкого (Б), ни¹чо || н'ї¹чо, ни¹їакого (Б).

Означальні займенники: усé || все || усї || всі [Босак 2005, к. 48], усé || все || усé || всі || усї [Самуйлік 2009, к. 70] || у¹с'е || в¹сейе (Б), всéїї, всéїу [Лизанець 1969, 190], з усїма || зо всіма || з усїмі || з усéмі || зо всімі || зо всіма [Самуйлік 2009, к. 71], ўс'о [ГУМ, 527, 541] вс'о || ув'с'о (Б), у ¹кажного [ГУМ, 531], в ¹каждум || в ¹каждїї (Б), ¹гинчїї [ГУМ, 540] || ¹г'їнчи (Б), сам, ¹сами [ГУМ, 540] || ¹сам'ї (Б), до ¹самїїї (Б).

Неозначені займенники: нішчо || нішо || шось || шчось [Самуйлік 2009, к. 72] || н'éшо ‘щось’ || н'їшо || ¹дешо (Б), ¹коїе чо¹го, ¹коїе чим [ГУМ, 529], чо¹ло¹в'їк ¹кїл'ка ‘декілька’ [ГУМ, 531], ¹н'акї ‘якийсь’ [ГУМ, 539] || ¹н'акїї || ¹н'ак'її, ¹н'аке та¹ке ¹поле, ¹н'їк'é ‘якісь’ (Б), не¹ко¹торе [ГУМ, 539]; ¹н'екотори [ГБП], ко¹мус'а [ГБП], ¹їа¹комус', ¹їа¹к'їс'а || ¹їа¹кїї-то, ¹перед ¹їа¹кїмжес', ¹дейаку, ¹шó-то, ¹шо-не¹бут' || ¹шо-ни¹бут', ¹чим-ни¹бут', ¹їаку-не¹бут', ¹л'у¹буїу ¹банку ‘будь-яку’ (Б); пор. та¹ка ¹с'а¹ка ¹така (Б), н'їхто ‘хтось’ (Огово Іванів, Жидче Пінськ), х¹тоби, ¹пода¹рїти шо ‘щось’, ¹чос' ‘чомусь’ (Б).

Ще 1969 р. І. Ревзін звернув увагу на те, що в одній берестейській говірці вказівний займенник може набувати ознак означеного артикля [Ревзін 1969]. Автор виділяє п'ять типів ситуацій, у яких виступає, за його термінологією, займенник-артикль: пряма вказівка із супровідним жестом; вираження визначеності, коли предмет уже був названий; указівка на предмет, єдино можливий у цій ситуації; вказівка на клас; експресивне вживання. Ось як це відбувається в діалектному мовленні (текст записаний у с. Спорово Березівського району Брестської області):

от йа везла гну^ой // ви^езу той гну^ой / завезла на облóмишча // топ'іро диул'ус' / іде воук // йа стала / сказала тпру на туйу кобілу // стала та́йя кобіла <...> // топ'іро б'іжїт дру́гий той воук // топ'іро той трéт'їй б'іжїт' / четв'óртий б'іжїт' / той вовк // шо м'ін'ї робїти? чи м'ін'ї т'ікати к до́му / чи м'ін'ї той гну^ой скида́ти // [ГУМ, 528].

Як бачимо, перша згадка про гну^ой ‘гній’ не потребує ніякого уточнення, при другій згадці уже вживано той (той гну^ой); так само перша згадка – іде воук без артикля, а далі: топ'іро б'іжїт дру́гий той воук // топ'іро той трéт'їй б'іжїт' / четв'óртий б'іжїт' / той вовк. Отже, при першій згадці про гній чи вовка неозначений артикль не був потрібний, а вже далі вживані ці назви з означеним артиклем (докладніше див.: [Аркушин 1999а]).

Субстантивация займенників: *миї йак зобачив ме^{не}* (Б); уживання форми родового відмінка особового займенника *я* (мене), замість присвійного *мій*: *а то мене внук / внук / мо^{зо}лого сина син* (Б); *менé рет'кóва показував* (Б); *ме^{не} не^{ма} ко^{му} помох^{чи}* (Б); пор. перехід числівника у займенники: *то дру́гим порош^{ком}* ‘іншим’ (Б).

В. Займенник у підляських говірках (займенники вибрані зі спонтанного мовлення підляшуків, див. “Голоси з Підляшшя”).

Особові займенники:

1 ос. одн.: *в менé* (П 290) || *в ме́не* (П 144), *мн'ї* (П 144, 186) || *мни* (П 288) || *мн'е* (П 338) || *мн'е́* (П 346) || *мне* (П 412), *зо мнéйу* (П 290);

2 осв. одн.: *ту* [Pastusiak 2004, 79];

3 ос. одн.: *вун* || *вун* || *ун* || *von* || *он* [Pastusiak 2004, 79], *в його́* (П 200), *з йїм* (П 98, 154), *вун^а* || *ун^а* [Pastusiak 2004, 79] || *вна* (П 186), *йуї* (П 122, 252, 440), *при йуї* (П 188), *в йéї* (П 74), *до нéї* (П 246), *в йїї* (П 206), *йїї* (П 76), *йейé* (П 262), *привезл'ї йїйé* (П 384), *йе* ‘ї’ (П 244), *кóло йе* ‘коло неї’ (П 288), *йéйу* (П 160), *вун, до його́, з їм, на його́му, до єї, на їй* || *на юої, з єю, до їх, з їми* [Ігнатюк 2010, 237];

1 ос. мн.: *ту* [Pastusiak 2004, 79];

2 ос. мн.: *ви* [Ігнатюк 2010, 238], *в'їте* (П 136, 154) || *в'éте* (П 66) || *ві'те* (П 420) || *вїте́* (П 154, 408); пор.: “У підляських говірках поширений займенник *віте* замість *ви*, який є шанобливою формою стосовно старших людей. До дітей і тварин звертаються на *ви*” [Ігнатюк 2010, 238];

З ос. мн.: *von*¹*y* || *on*¹*y* || *vin*¹*y* || *un*¹*y* [Pastusiak 2004, 79], з *йїми* (П 56), до *йїх* (П 422).

Зворотний займенник: *se*^y*b*¹*e*, *sy*, *subi*, *sub*¹*o**i**u* [Pastusiak 2004, 80].

Указівні займенники: *той*, *тон*, *та* || *тáя*, *те* || *тóє* || *тéє* [Ігнатюк 2010, 237], *тóго* (П 50), *тáйа-о* (П 178), *с тéйу* (П 50), до *тéйї* (П 64), на *тиї земл'ї* (П 416), *тамтóй* ‘той’, *тамтóго* [Ігнатюк 2010, 237], до *тамтéйї* (П 294), *тíйє* (П 316), *такíйс'а* (П 200), *такóйє* (П 182), *такéйу* (П 156) || *отак'éйу* (П 322), *с'ої* (П 210) || *с'еї* (П 268) || *ос'ої* (П 356), *с'éти-о* ‘цей’ (П 294), *с'éтого* (П 360), *с с'éтого* (П 344), *с'éта* (П 344), *с'éтаї мóви* (П 346), *с ц'óго сé"лá* (П 158), *с'áйа* (П 200), *с'óйє* (П 208), до *с'їх пор* (П 162) || *по с'éтих нур* (П 306), в *с"її хáти* (П 214), в *с'ум рокóви* (П 246), в *с'ум сел'ї* (П 274), *ї тóйє с'тóйє* (П 420), *éта*, *éто*, *éт'ї* (П 442). К. Пастусяк звертає увагу на те, що вказівні займенники часто мають підсилювальну “партикулу” -о (-йо, -вој): *так'ї о*, *тої о*, *т'її о*, *так'ї йо*, *тої во* та ін. Займенник *т'оho* часто вживають у той момент, коли мовцеві не вистачає потрібного слова: *vže me'n'e t'oho* [pauza] *za furmana bral'y'i*, [cerkiew] *bul'a derev'nan'aia kol'is i t'oho i šo to ja še x'it' skaz'aty* [Pastusiak 2004, 88–89].

Присвійні займенники: у *могó* (П 368), до *мéйї хáти* (П 158), у *мéйї* (П 210), *бúдеш мойóї дóчкоюу* (П 126), *кол'ежáнк'ї мойé* (П 350), *свéйї* (П 136), *свойéї* (П 294), на *свойúї* (П 134), *при свойúї* (П 346), в *свойúм* (П 252), *кóло свогó пól'а* (П 346), в *нáшом сил'ї* (П 62), *нáшейї* (П 292).

Питально-відносні займенники: *шчо* || *што* (навіть у мовленні того самого оповідача) (П 136), *чо?* ‘чого’ (П 268).

Заперечні займенники: *ничó* (П 174), *ниц* (П 144), *н'їхт не вíдас'т'* (П 320), *ниц* || *ніц*, *ничóго*, *нищó* [Ігнатюк 2010, 238].

Означальні займенники: *вс'о* (П 144) || *вс'óйє* (П 316), *вс'їє* (П 296), *сáмейу* (П 132), *ін:их* (П 262), *йїни* (П 328), *інáкша* (П 194), *г'їнши* (П 232), в *кáждум сил'ї* (П 60), *ни жáд'ен но четвэр* (П 256); пор.: *ц'їле сé"лó* (П 154).

Неозначні займенники: *к'їл'ка* (П 136) || *кíл'ко* ‘декілька’ (П 80), *кúл'к'їс'* (П 320), *кúл'кос' там м'їнút* (П 396), *н'éкотори* (П 104), *йакáйас'* (П 134), *йакíйс'а* (П 158), *йакóйес'* (П 182), *бúдн'ї-йак'ї* ‘будьякий’ (П 416), *бил'-йакóго* (П 242), *штóто* ‘щось’ (П 136), *штос'* (П 320), *нивід'т-шчо* (П 170) || *нив'їт'-шчо* (П 248), в *двáцит' йакúм-то* (П 262), у *двáцит' йакóмс'* (П 262), *тúл'ко-то недíл'* (П 282), *дéйакуйу бл'узочку* ‘яку-небудь’ (П 350), *н'екоторá коб'éта* (П 384).

Отже, у словотворенні західнополіських займенників, на противагу літературним, найбільш поширена суфіксація, при цьому переважають зменшено-пестливі суфікси: *на́шен'киї*, *йі́хнейк'її*, *такéн'киї*, *самéн'киї* || *самéсен'киї*, *ї́ншен'киї*, *йакéїкиї*; пор. утворення з різними уточнювальними частками: *тої-о́*, *тайаво́*, *отакійго́*, *оу'айаво́*, *тамтайво́но* та ін. У говірках східної частини Західного Полісся збережений давній неозначений займенник *н'їхто* 'хтось', а до частини займенників не знаходимо паралелей в інших українських діалектах, пор.: *на́шиї* || *ва́шиї*, *не́йїн* (садок), *йо́гова* (хата), *н'а́киї* 'якийсь', *гéл'ка* || *гéл'ко* 'стільки'.

23. Західнополіські числівники

Найчастіше у мовленні жителів Західного Полісся числівники вжиті в називному відмінку, а якщо і змінюють закінчення, то воно "далеке" від літературних форм.

А. Числівники у волинсько-поліських говірках, як і в говірках узагалі, вживані нечасто, переважно в розповідях про вік людини чи у вказівках на рік народження та в повідомленнях про грошові суми.

Зафіксовано багато фонетичних варіантів кількісних числівників, насамперед *один* і *чотири*: *одін* (В 118) || *удін* || *годін* || *одén* (В 102) || *йедén* || *йедін* (В 356) || *йїдін* (В 168) || *йїдén* (В 16) || *йїд'о́н* (В 78) || *ўдин* || *дин* (В 166); пор.: *йін:а́* (В 188) || *дна* (В 256), *днэ́йка* (В 156), *йїднэ́йке* (В 418); *чотири* || *читіри* || *штіри* (В 76).

Інші числівники першого десятка: *три* (В 80), *пйат'* || *пйет'*, *с'ем* (В 308), *деўйет'* (В 184), *дэ́сет'* || *дэ́сит'* || *дэ́с'ит'* (В 78); числівники другого десятка: *дванáцат'* (В 50) || *двані́цит'* (В 80), *трíнц'ат'* (В 276), *штíрна́цит'* (В 442) || *штиринáйцит'*, *пйатнáйцит'* (В 150), *шиснáйцит'* (В 144) || *шишинáйцит'* (В 276) || *шишинáйцит'*. Назви десятків: *двáцит'* (В 122), *со́рок* (В 70), *ши́йіс'ат* (В 154) || *ше́йдис'ат* (В 172) || *шиздис'ат*, *с'émдис'ат*, *во́с'імдис'ат* (В 190) || *во́с'емдес'ат* (В 140); пор.: *пидис'этка* (В 274). Із назв сотень – *п'ітсóт*.

Збірні числівники: *ба́два* (В 158), *чэ́тви́ро* (В 122), *пйá'ти́ро сўто́к* (В 26) || *пйéти́ро* (В 114), *деўйáте́ро* (В 166), *дванáц'атеро* (В 166).

Складені кількісні числівники: *двáцит' одін* (В 118), *двáцит' пйет'* (В 50), *трíцит' ш'іс'т'* (В 118), *ше́йдис'ат пйат'* (В 292), *с'émдис'ат*

одін (В 292), с'їмдис'ат с'їм (В 122), в'ос'їмдис'ат три (В 116), сто три (В 292), деуїац'от с'їмдис'ат (В 154).

Позначення приблизної кількості: р'ок'їв с пїат' (В 126), р'ок'їв шис'т' (В 72), дв'ї-три од'їжнини (В 82), дівчин з д'їсит' (В 140).

Порядкові числівники: п'єрвиї (В 334), др'уг'ї (В 110), на тр'їт'ї р'їк (В 166), читв'єртиї (В 108), ш'остого (В 54), с'омого (В 54), [в] тр'їнц'ат' п'єришим (В 276), в пидис'атому (В 314), с'їмдис'ат читв'єртиї (В 154); пор.: деуїатїї мїс'ац' 'вересень' (В 56), мїс'ац' дис'атїї 'жовтень' (В 56), а то б'уде дис'атого дис'атого 'десятого жовтня' (В 56).

Відмінювання кількісних числівників:

Н. одін || годін || йїд'єн, годн'є (Сильно Ківерц), йїдн'а (В 110).

Р. одн'ого, йїдн'ого (Сильно Ківерц), удн'о хл'опца (Липно Ківерц), уд удн'о п'ана (Майдан-Липно Маневиць), до одн'її (В 100) || в йїдн'її (В 110), до двох (В 110), до с'їмдис'атї с'емї (В 122).

Д. закаж'у дис'ат'ом (Сильно Ківерц).

З. брав д'їсит' к'їл' (Сильно Ківерц), знав пїат'ох сист'єр (Сильно Ківерц).

О. годн'їу рук'ойу (Сильно Ківерц), дв'їмá рук'ами (Підріччя К-К), тримá (100).

М. в годн'її (Сильно Ківерц), в йїдн'її (В 188).

Відмінювання порядкових числівників: п'єришо б'ус'ла б'ачит' лит'учо (Майдан-Липно Маневиць), др'уг'ї (В 110), до др'уг'її (В 80), др'уг'їїу (В 296), тр'єте кол'їно 'троюрідні брати і сестри' (Тоболи К-К), на тр'їт'ї р'їк (В 166), читв'єрт'ого (Полиці К-К), закаж'у дис'атому (Сильно Ківерц), с тр'їци'т' читв'єрт'ого (Сереховичі Старовиж), на двац'атум пїатум (Сильно Ківерц), [в] тр'їнц'ат' п'єришим (В 276), в тїшча дев'атс'от пїтн'ац'атом год'ї (В 306).

Узгодження іменника з числівником: одн'їїа їдут' 'одні' (В 416), два дн'а (В 308), три братї (В 80), по штіри к'їл'а (В 76), пїатиро с'уток (В 26), д'їс'їт' з'апув'їд'ї вч'їв (В 78), дван'ацїт' брат'їв (В 80), мин'ї ш'їдис'ат р'їк (В 172), д'єуїет' дес'аток (В 184–186), три б'ратї і йїн'á сестрá (В 188).

У числівниковому значенні вживана лексема копá 'шістдесят штук однорідних предметів', пор.: Йа на коровáї їшлá, к'опу йай'єц нислá... (Весільна (коровайна) пісня); Прошлá копá – шукáї попá ('після шістдесяти років потрібно готуватися до смерті').

Б. Числівники у берестейсько-пінських говірках мають такі фонетичні варіанти: *од¹ін* || *од'о¹н* [Лизанець 1969, 190; Б] || *у¹д'он* || *д'ін* (Б), *од¹на*, *вод¹ну* [ГУМ, 529] || *дна* [ГУМ, 548], *три^е* [ГУМ, 544], *ш¹тири* [ГУМ, 528] || *шт¹ірі* || *че^ут¹ірі* [Лизанець 1969, 190], *вус'ум*, *дв'інац¹ит'*, *п¹ит'нац¹ит'* (Б), *восімнац¹ат'* [Лизанець 1969, 190], *деўйат'нац¹ит'*, *д¹вац¹ит'*, *т¹риц¹ит'*, *п'ійі'с'ат*, *с'емдис'ат*, *вос'емдис'ат* (Б), *деўйаносто*; пор. *деўйадіс'ат* [Лизанець 1969, 190].

Відмінювання кількісних числівників:

Н. *о¹дин* [ГУМ, 531] || *од¹ни* (Б), *два* (Б) || *д'в'е* [ГУМ, 536], *три*, *ш¹тири*, *п¹ят'* (Б), *ш¹тир'нац'ат'*, *п'іт'нац'ат'* [ГУМ, 542] || *п'іт'нац¹ит'* (Б), *д¹вац¹ит'*, *с'емдис'ат с'ім* (Б); пор. *рас* (Б).

Р. *ў однейі*, *коло однейі* [ГУМ, 529, 530], *до п¹ет'і л'е'т* [ГУМ, 527], *до ш'іс'т'і л'іт*, *до дв'інац¹ит'і* (Б), *п¹яті*, *семі*, *п¹ятисо¹т*, *деўйатисо¹т*, *деўйатисо¹т сорока¹ семі* [Лизанець 1969, 190].

Д.

З. *об'ійти три сто¹ли чи ш¹тири* [ГУМ, 531], *по т¹ри кубо¹метри на ко¹н'е* (Б).

О. *од¹нейу* [ГУМ, 531] || *од¹нейу ру¹коюу* (Б), *сімомá*, *двомá* || *двумá* [Лизанець 1969, 190] || *дв¹ма* (Б).

М.

Збірні числівники: *д¹воє*, *т¹роє*, *четверо*, *п¹ятеро* (Б) || *п¹їете^аро* [ГУМ, 542], *шестеро* (Б).

Дробові числівники: *с'ім с поло¹виноюу гек¹тарув*, *там три пувгек¹тара було* (Б).

Порядкові числівники: *п¹ершій* (Б), *д¹ругій*, *т¹рет'ій*, *чет¹в'ортій* [ГУМ, 528], *т¹реїт'у* [ГУМ, 536], *чет¹верт'ій* || *ч'іт'в'ортій*, *п¹ятій*, *т¹риц¹ит' п¹ятій*, *в т¹риц¹ит' п¹ятом го¹ду*, *сороко¹вій*, *сорок шес¹тій*, *в сорок с'омом ро¹ци*, *д'івйаносто шостій* (Б); пор. перехід у займенники: *зайшли в од¹ну хату там* (Б).

Відмінювання порядкових числівників: *до д¹ругейі*, *з д¹руг'ійі*, *д¹ругейу* (Б), *д¹руг'ійу* [Климчук 1983, 50], *д¹ругуї*, *в ч'іт'в'ортій*, *шостого*, *с'омого*, *дв'інац'атого* || *дв'інац¹итого* (Б), *з д¹вац¹ит' чит'в'ортого*, *в т¹риц'ат' п¹ятом го¹ду*, *в сороко¹вим го¹ду*, *до с'емдис'ат т¹ретого*, *вос'м'ід'іс'атому* (Б).

Позначення приблизної кількості: *чоло¹в'ік п¹ят'*, *чоло¹в'ік с п'ідіс'ат*, *од'їхали може к'ілометра ш¹тири*, *ро¹к'ів пара*, *ій'ійі*

л'іт |вус'ум, шис|нацит' р'ук (Б); пор. позначення більшої кількості, ніж названої числівником: |десит' (літ) то |добрих йе (Б).

Узгодження іменників з числівниками, їхнє наголошування: вже два |годи, д|ва бра|ти, два с|іна, д|воє ко|неї, два |кони, три си|ни, п|ят' к'|лометри, п|ят' к'|лометру, п|яди|с'ат к'|лометри, с|орок л'|тер, шис|т' с|ім бат'ушки бу|ває, |сорок с|ім роки, д|вацит' р'ік, п|ят' |метри^еї (Б).

Перехід числівника в займенник: в д|руг'іх |бачила (Б).

В. Числівники у підляських говірках теж “багаті” на фонетичні варіанти, пор. такі кількісні числівники: од'о́н (П 38) || йід'о́н (П 82) || ідо́н [Ігнатюк 2010, 237] || д'он (П 44) || дин (П 164), йідно́є (П 82), обáдва (П 426) || обéдва (П 102), шті́ри (П 38) || билó шті́ри братуов (П 368) || шті́р'і (П 348), дванáйцит' (П 68) || дванáнцит' (П 344), зо двáйцит' (П 64).

Відмінювання кількісних числівників:

Н. м'ієв шті́ри і пувро́ку (П 308), одун|аї́цеї, дв|аї́цеї [Pastusiak 2004, 92].

Р. з одне́йї (П 160, 412) || одне́йї нед'іл'ї (П 392), ідно́го, штиро́х [Ігнатюк 2010, 237], одун|аї́цеты, дв|аї́цеты [Pastusiak 2004, 92].

Д. одун|аї́цеты, дв|аї́цеты [Pastusiak 2004, 92].

З. одун|аї́цеї, дв|аї́цеї [Pastusiak 2004, 92].

О. тро́йом (П 400), одун|аї́цеїма || одун|аї́цеты, дв|аї́цеїма || дв|аї́цеты [Pastusiak 2004, 92].

М. одун|аї́цеїо́х, дв|аї́цеїо́х [Pastusiak 2004, 92].

Відмінювання порядкових числівників: в четв́ертум ро́ци (П 52), в дру́гейї (П 340), в трéт'уї (П 348), до трéт'її кл'áси (П 330), до п|я́тийї кл'áси (П 60), в сороко́вом (П 412), в сорок четв́ертум роко́ви (П 226), в сорок п|я́том годо́ви (П 168), в с'émдис'ат дру́гом годо́ви (П 166), в с'émдис'ат п|я́тому (П 90).

Словотворення числівників у підляських говірках не відрізняється від відповідних дериватів в інших українських діалектах; лише в окремих говірках збережені давні деривати пу́дрўга, п'івтрéт'а, штиридéс'ат || чотиридéс'ат ‘сорок’, деўйадéс'ат || див'ім'дéс'ат ‘дев'яносто’, пор. фонетичні варіанти див'ядисі́т || див'ядися́т [Ігнатюк 2010, 237].

Дробові і збірні числівники у південнопідляських говірках: пуv || пуї, пуftor|а || пуvtur|у, два і пуї, шт|уру s połov|уноїу; |оба, об|адва, об|оїе, дв|оїе, тр|оїе, ш|естеро [Pastusiak 2004, 89–90].

24. Морфологічні особливості дієслів у західнополіських говірках

Оскільки дієслова належать до найбільш поширених і вживаних частин мови, тому практично не трапляється повідомлень діалектоносіїв, у яких би вони були відсутні.

А. Дієслово у волинсько-поліських говірках

Неозначена форма дієслів. Інфінітив має такі фінали:

-*ти* – майже увесь західнополіський ареал: *бійхти* || *бійгати*, *возіти*, *косіти*, *пудійхати*, *л'агті* (Сильно Ківерц); пор. *стриіти* ‘стригти’ (Щедрогір Ратн), *приход'увати* ‘приходити’ (Ветли Любешів), *жн'ути* ‘жати’ (В 140);

-*т'і* – здебільшого у північній частині перехідного західно-середньополіського ареалу: *біішт'і* ‘бігти’ (Удрицьк Дубровиць);

-*т'* – окремими вкрапленнями у західнополіському ареалі: *каз'ат'*, *нос'ит'*, *роб'ит'*, *ход'ит'* (Карпилівка, Цумань Ківерц), *росказ'ат'* (В 200); таке оформлення інфінітива послідовне в цих говірках, пор. складанку-характеристику *Йак вз'ат'*, *то вз'ат'*, *а йак дат'*, *то дат'*;

-*чи* – лише після основи, що закінчується задньоязиковими приголосними: *б'ігчи* (Підманево Шацьк), *нат'егчі* (Піща Шацьк, Заболоття Ратн), *прит'егчі* (Жиричі Ратн), *пекчі*, з подальшим спрощенням – *печі* ‘пекти’ (Буцинь Старовиж, Штунь Любомль, Прип'ять Шацьк), *попечі* (Межисить Ратн), *товчі* ‘товкти’ (Піща Шацьк), *шоп не втечі* (В 240); пор. контамінаційну форму *т'агчіти* (*т'агчі* + *т'агті*) (Піща Шацьк) і вживання *-чи* в іншій позиції – *скубчи* (Перевали Турійськ).

“Розширені” форми інфінітива: *приход'увати* (Ветли Любешів), *складувати* ‘складати’ (Сильно Ківерц), *заг'ад'вати заг'атки* (Бучин Любешів), *нат'очувати* (Лудинь Дубровиць, Островськ Зарічн), *прор'езвуйец'а* ‘прорізується’, *росказвал'і* (Удрицьк Дубровиць), *нан'ухвайе*, *переород'вавайут* ‘перегороджують’, *указвал'і*, *обманва* || *обманвайе* ‘обманює’ (Колки Дубровиць), *пудстр'ел'вайе*, *оплат'вуйеца*, *соб'ака випр'ігвайе* (Вичівка Зарічн), *зад'імвайут* (Залужжя Дубровиць), *одр'ізвайут* (Стрільськ Сарн); зазначимо, що цей “розширювач” збережений і у віддієслівних утвореннях: *одр'ізванка* ‘вкорочена гвинтівка’ < *одр'ізвати* (Вичівка Зарічн).

Зворотні дієслова закінчуються частіше на *-с'а*: (*див'івс'а*, *свар'ілас'а*, *нагн'івалис'а*), зрідка в говірках перехідного типу до середньополісь-

ких на *-са*: (*набійгавса, напівса, питаласа, смийаласа, наробілиса, намучилиса*). Зазначимо, що в дієсловах минулого часу середнього роду в деяких говірках засвідчено *-со*: *дит'а находилосо, знемоглосо, сплакалосо* (Сильно Ківерц).

Теперішній час дієслів I дієвідміни:

1 ос. одн.: *могую* (В 200), *кажю* (В 84), *пику* (Велимче Ратн), *хочу*; пор. *давайю* (Хобултова В-В);

2 ос. одн.: *несеш, пішиши, кажши*;

3 ос. одн.: *везе, горе, с'їе, несє*;

1 ос. мн.: *несем, везем, кажим, бійгаймо, питаймо* (Сильно Ківерц), *кажи́м* (В 18), *знаймо* (В 54) || *не знаймо* (В 70), *биремо* (В 72), *засол'уйім* (В 72), *снуйемо́* (В 94), *см'їємос'а* (В 100);

2 ос. мн.: *бійгайте, скачите, несете*;

3 ос. мн.: *дають* (В 141), *ткуть* (Підманево і Положево Шацьк, Річиця Ратн), *пику́т'* (Велимче Ратн) || *пеку́т'* (В 90), *пол'ошчут'* (В 22), *краду́т'* (В 430), *могу́т'* (В 70), *захва́т'уйут'* (В 304), *лава́йут'* 'ловлять' (В 304), *ни мн'їют* (В 326); пор. за аналогією *ба́чут'* (В 66), *мене́ ко́рмут'* (В 274).

Теперішній час дієслів II дієвідміни:

1 ос. одн.: *хожю, сижю, ношю, кошю, робію* (Сильно Ківерц), *ход'ю* (Дольськ Любешів, В 168), *кос'ю, мос'т'ю* (Чорниж Маневиць), *блуд'ю* (В 328), *лаз'ю* (В 328), *сид'ю* (В 24), *христ'ус'а* (В 24), *дивл'уса* (В 176),

2 ос. одн.: *робиши, ходиши, носиши*; пор. *їісіи* || *зїісіи* (Сильно Ківерц, Перевали Турійськ);

3 ос. одн.: *їїздит'* || *їїздит, робит, служи вже р'ік* (В 122), *приходе* (В 430), *заходе* (В 428);

1 ос. мн.: *ходимо, сидимó* (Сильно Ківерц), *сид'імó* (В 216), *заход'ом* (В 260);

2 ос. мн.: *носите, вóзите*; пор. з дит. мовлення *спитете* (Сильно Ківерц);

3 ос. мн.: *сид'ат, спїат, ход'ат* (Сильно Ківерц), *бол'ет'* (В 26), *сид'ет'* (В 26), *сп'ет'* 'сплять' (В 256).

Порівняйте: *став гонїт'* (В 178), паралельно вживані *хочут'* і *хот'ат'*.

Майбутній час:

1 ос. одн.: *буду робити, буду збирати* (Сильно Ківерц), *робїтим, ходїтим* (Лучичі Ратн, Стобихівка К-К), *рубї^етим, брїтим* (Борзова

Старовиж, Воєгоща К-К, Гута Ратн), *ма́тим грóши*' (В 178), *пуїду́-но* (В 320), *запрагу́, прибиригу́* (Велимче Ратн), *пус'т'у́* 'пущу' (Судче Любешів), *купіу́* (Сильно Ківерц);

2 ос. одн.: *будиши зна́ти, будиши заробл'а́ти* (Сильно Ківерц), *дбудиши* (В 160);

3 ос. одн.: *вис'і́тима* (В 16), *гна́тима* (В 16), *і́тима* (В 282), *п'і́де* (В 24), *з'ме* 'візьме' (В 48), *гуз'ме́* 'т. с.' (Сильно Ківерц), *злі́йе* (В 126), *вші́йе* (В 112), *настрóйіт' вичéрати* (В 100);

1 ос. мн.: *буди́мо хот'і́ти, буди́мо ка́йатиса* (Сильно Ківерц), *робі́тимо* (Заболоття Ратн), *нали́йемо* (Пульмо Шацьк), *ми і́тимо* (В 16), *повичéрайім* (В 344);

2 ос. мн.: *бу́дете чу́ти, почу́йіте* (Сильно Ківерц), *бу́дете броді́ти* (В 80);

3 ос. мн.: *запрагу́т'* (Велимче Ратн), *з'мут'* (В 150), *облі́йу́т'* *водо́йу* (Пульмо Шацьк) || *облі́йут'* (В 92), *заспува́йут'* (В 284), *захóчут, ска́жут* (Сильно Ківерц).

У говірках перехідного типу до волинських засвідчене таке творення складеної форми дієслів майбутнього часу: *бу́де йшов* [Корзонюк 1987, 82], *бу́де лет'ів* 'буде бігти' (Бужанка Іванич), *буди́ши згурé і́хав, то ни забу́дь...* [Корзонюк 1987, 94], *бу́ду говорі́в* (Хобултова В-В), *бу́ду щикату́рив* [Корзонюк 1987, 197].

Минулий час: *гр'ану́в гр'ім* (В 30), *прийі́ж'е́у* (В 198), *пополи́жала* (В 342), *не хт'ів* (В 82), *ни хт'і́ла* (В 344), *хт'і́ли* (В 316), *говорі́л'і* (В 214) || *говорі́л'і* 'говорили' (Великі Озера Дубровиць), *б'і́л'і* 'бігли' (В 306), *набрива́ли* 'наобривали' (В 420), *ску́рали* 'отримали покарання' (В 314), *трима́л-и* (В 88), *прийі́хал'і* (В 88), *бул'і́* (В 16), *прі́л-и* (В 100), *прийі́али* (В 376), *полава́ли* 'половили' (В 304), *набра́вса* (В 58), *обозва́ласа* (В 60), *не верну́лос'а* (В 78), *гувури́лос'а так* (В 214), *натомі́лосо* (Сильно Ківерц).

У західній частині волинсько-поліських говірок, що неподалік Західного Буга, у дієсловах минулого часу збережені форми давнього перфекта, тобто до дієслів додані елементи форм дієслова **jesti* в теперішньому часі; так із *єсмь* (1 ос. одн.) залишився тільки елемент *м*, з *еси* (2 ос. одн.) – *с*, із *єсмо* (1 ос. мн.) – *смо*, *єсте* (2 ос. мн.) – *сте*; тепер ці збережені елементи указують на особу виконавця. Для поєднання дієслів чоловічого роду минулого часу з елементами *м*, *с'* вставляють голосний *и*, пор.: *пудрі́зав-ім* [Корзонюк 1987, 91, 178],

пляц *вѣбрав-ись пуд хату* [Корзонюк 1987, 87], *ни мугла-м рубѣте* [Корзонюк 1987, 77], *сказала-м шо пуїдимо* [Корзонюк 1987, 86], *ни давала-м раде* [Корзонюк 1987, 88], *загнала-м задризу* [Корзонюк 1987, 118], *хтіла-м* [Корзонюк 1987, 125], *зализала-сь* [Корзонюк 1987, 165], *визлѣ-сьмо на пудтоках* [Корзонюк 1987, 198], *пусадели-сьмо цілий мішок пусьпіхів* [Корзонюк 1987, 203], *худѣлис'те* (Руснів В-В), *вилѣку рубѣту напрелис'те?* [Корзонюк 1987, 209]; зрідка ці елементи можуть приєднуватися і не до дієслів, пор.: *тільки-м лішко застилѣла* [Корзонюк 1987, 82], *тільки-м налѣла мулукá* [Корзонюк 1987, 82], *тра, щоб-ись зрубáв* [Корзонюк 1987, 179], *трѣха-сьмо тех масьлюків налázиле* [Корзонюк 1987, 168], *вжа-сьте так хутко вѣпутрушилися* [Корзонюк 1987, 83]. В інших волинсько-поліських групах говірок це явище відсутнє, пор. відповіді респондента: *А ка́жут'* [у Радовичах Іванич. – Г. А.] *ході́лис'мо, робі́лис'те?* – *Ну йе так, шо ка́жут'.* – *А в Го́ловн'і?* [північний схід Любомльського району. – Г. А.]. – *Н'е, н'е* (див.: [Аркушин 2010а, 430]).

Давноминулий час лише зрідка вживаний: *вмер був* (В 216), *булі прилит'їли* (В 58).

Зафіксовані такі форми атематичних дієслів: дасі́ши || од:асі́ши (Сильно Ківерц, Перевали Турійськ); *йісі́ши* (Клубочин, Сильно Ківерц); пор. форми дієслова *бути* в теперішньому часі: *йест* (В 22) || *йес'т'* (В 76), *йес'т'а* (В 176) || *йѣс'а* (В 188).

Наказовий спосіб дієслів: би 'бий', ни 'пий', ли 'лий' (Сильно Ківерц), *худ'ом 'ходімо'* (Жуківець Горохів), *пуїд'ї, пуїд'їте* (В 140), *не їд'їте* (В 48), *хаї приїїдут'* (В 18), *хаз'айїїте* (В 80), *роб'їте* (В 80), *вівед'* (В 262). Для вираження наказу широко вживані такі слова: *на!* 'візьми' (В 134), *на пограї* (В 150), *нати* 'візьміть' (В 256); пор. описову форму наказу: *ану їдем подівимс'а* (В 424). Пом'якшення наказу здійснюється за допомогою частки *но* (бо не вживана): *даїте-но* (В 104), *покажі-но* (В 178), *чуїте-но* (В 296), у говірці с. Сильно Ківерц: *ході-но, скажі-но, гуз'мі-но, даї-но*, а також *на-но* 'візьми-но', *нате-но* 'візьміть-но'. Порівняйте вживання дієслів у наказовій формі не для наказу: *була така пор'ѣ, шо на ден' три влас'т'ї... і вот воз'м'їте жиї-пожїї, і знаї, ко'му шо казати* (В 190).

Умовний спосіб: ми^е п тоб'ї нак'їдали (В 24), *ви би вз'али* (В 66), *вѣче все забрали^е, гет усѣ забрали^е б* (В 84), *їшли би^е* (В 254); з говірки с. Сильно Ківерц: *зробів би ц'ѣйе, ди ї шов би собї...*; пор.: *к'еп ти*

пришів (к'еп < коб < коли б); приклади із перехідного західнополісько-волинського ареалу: *скусév-бись ту лáтку бирижéне* [Корзонюк 1987, 73], *прийнéв-бись те* [Корзонюк 1987, 94], *хоч би-сь дрóбку хліба вкусéла* [Корзонюк 1987, 111], *вéнисла-бись с хáте трóха бúтура* [Корзонюк 1987, 78].

Пасивні дієприкметники утворені за допомогою суфікса *-ан-*, що відповідає літературному *-ен-*: *рán'ана* (Суськ Ківерц, Красноволя Маневиць, Доротище Ковель, Лаврів Луцьк, Мукошин Любешів), *пудстрéл'ани* (Сильно Ківерц, Городище Дубровиць, Морочне Зарічн), *позíч'аній* (В 84), *віверн'ане* (В 112), *защéпл'ани* (В 256), *звáраній* (В 310), *оплét'ани* (В 370), *зрóbл'ано* (В 110); пор.: *запóвн'ени* (В 16), у якому суфіксальне *e* з'явилося, певно, як результат особливостей говіркової фонетики. Інші приклади (північ Волинського Полісся): *звихн'óни, замет'óни, низвид'óни, привез'óни, росплет'óна* (Громик).

Уживання *дієприслівника* надзвичайно обмежене, серед усіх текстів “Голосів з Волинського Полісся” лише один приклад, пор. з розповіді сліпої жінки: *він'ан'чила, ни бáчиви 'і* (В 122).

Б. Дієслово у берестейсько-пінських говірках

Неозначена форма дієслів має такі фінали:

-ти: *ро¹бити, п¹р'ести* [ГУМ, 531], *ба¹яти* [ГУМ, 539], *т'аг¹ти* [ГУМ, 542], *дой¹ти* [ГУМ, 542], *вичиш¹ч'ети* [ГУМ, 542], *ходь¹ты || ходэ́тэ, робы́ты || робэ́тэ, спáты || спáтэ* [Самуйлік 2009, к. 73], *лáтатэ* ‘літати’ [Самуйлік 2009, к. 77], *умыва́ты || умыва́ці, купáты || купáці* [Босак 2005, к. 55], *зайты́, пры(й)ты́* [Босак 2005, к. 56], *нести* (Б), *писáти, читáти* [Лизанець 1969, 190];

-т'і: *нес¹т'і* [ГУМ, 536], *ході¹ті, спáті* [Самуйлік 2009, к. 73], *ро¹б'ім'і, су¹д'ім'і* (Б), *гово¹р'ім'і і споми¹нат'і* (Б); П. Лизанець зауважує, що в пінських говірках “після основи на голосний інфінітив закінчується на *-ти*, після основи на приголосний – *-т'і*”: *ревт'і, цвист'і, одвезт'і, скубт'і* [Лизанець 1969, 190];

-т': *знат'* [ГУМ, 537];

-чи: *б'ігчи* (Дивин Кобрин), *пудт'агчі* (Черськ Брест), *печы́ || пычы́, сечы́ || сычы́* [Самуйлік 2009, к. 75].

“Розширені” форми дієслівної основи: *роскóл'увати* ‘розколювати’, *розвйáзвийіц:а, викáчвуйе* (Жидче Пінськ), *прицél'ватис* (Федори Столин), *обмо¹лочвайем* [ГУМ, 526], *за¹мазвали* [ГУМ, 534], *приу́йазвайут'* [ГУМ, 534], *роскáзваті* [Самуйлік 2009, к. 76],

о¹хотувалис'а, роз¹мотвал¹и, пороз¹ризвайеш, с¹писвал'а, от¹копвати, на¹казвайут' (Б), ви¹мочвали || на¹мочвайут', але: мо¹чили (Б). Частина таких форм, думається, виникла внаслідок втрати голосного у суфіксі -ува-, пор.: замáзували > за¹мазвали, спісувала > с¹писвал'а, вимóчували > ви¹мочвали та ін.

Зворотні дієслова: к¹лалиса [ГУМ, 534], с¹д'елалоса, по¹пралоса [ГУМ, 537], осмих¹нувса, поди¹вис (Б), ро¹б¹билос'а, оста¹йеца [ГУМ, 546], б¹ратыса || б¹ратыся || б¹ратысь, звáтыса || звáтыся || звáтысь [Самуйлік 2009, к. 74], умывáтыса || умывáтися || умывáтис || умывáтысь || умывáцца [Босак 2005, к. 57], остано¹вилиса (Б).

Як зазначає Ю. Громик, “виразні вияви індукції можна простежити в системі дієслівних форм”, а саме: “дієслова II дієвідміни у формі I особи одн. теперішнього-майбутнього часу не знають наслідків чергування приголосних [д], [т], [з], [с] із шиплячими у кінці основи, що пояснюється аналогією до форм решти осіб” (ходю. прося), а “в третій особі одн. теперішнього-майбутнього часу за аналогією до відповідних форм I дієвідміни мають флексію -е” (ловэ, скоэ), “одним випадком представлено зворотний процес – переоформлення дієслова I дієвідміни в 3 особі однини за зразком відповідних форм II дієвідміни” (клэдыть ‘кладе’), крім цього, “форми 2 особи одн. наказового способу засвідчують більшу <...> частотність нульової флексії, що є, очевидно, результатом аналогічного вирівнювання” (вынэсь, выкоть, вывэзь) [Громик 2010а, 259–260].

Докладніше розглянемо дієвідмінювання дієслів.

Теперішній час дієслів I дієвідміни:

1 ос. одн.: д'аку то¹б'і [ГУМ, 529], купáюс || купáюся || купáюсь [Самуйлік 2009, к. 79], не мо¹гу, по¹руса да по¹руса ‘пораюся та пораюся’, не¹в'ідайу || не¹в'едайу || не¹в'іду (Б);

2 ос. одн.: пра¹деш [ГУМ, 527];

3 ос. одн.: не¹может' [ГУМ, 545], прийіж¹д'айе [ГУМ, 546], ідé || ідé || ідá || ідэ́ть || ідáть, нэсэ́ || нысэ́ || нисá || нысэ́ть || нисáть [Самуйлік 2009, к. 81], смэ́эца || смьéэца || сміéэца [Босак 2005, к. 63];

1 ос. мн.: не¹пус¹кайем [ГУМ, 527], ве¹зем [ГУМ, 527], т¹реплемо, ійідим (Б), копáйем, ховáйем, ідém, накривáйем [Лизанець 1969, 191];

2 ос. мн.: ійідете (Б);

3 ос. мн.: ве¹зут' [ГУМ, 528], лáтають ‘літають’ [Самуйлік 2009, к. 77], стрыгúць || стрыжúць, пэку́ць || пэчу́ть [Самуйлік 2009, к. 83],

не¹чут' || не¹кут', не¹могут', ¹кажуть, на¹крут'уйут', ук¹в'іт'уйут' (Б); пор. за аналогією лет'ут' гуси (Радостів Дорогичин).

Теперішній час дієслів II дієвідміни:

1 ос. одн.: сид'у (Радостів Дорогичин), хо¹д'у (Б) || ходю || ходжу || хожу, носю || ношу [Самуйлік 2009, к. 78], боюс || боюся || боюсь [Самуйлік 2009, к. 79], роблю || роб'ю [Босак 2005, к. 58], нос'у, кос'у, ход'у, буд'у, верт'у, воз'у, тремт'у [Лизанець 1969, 191];

2 ос. одн.: говоріш;

3 ос. одн.: се¹дит [ГУМ, 527], б'і¹жит [ГУМ, 528], пуди¹ходить' [ГУМ, 529], ходіт || ходыть [Самуйлік 2009, к. 80], робіт || робыт || робыть [Босак 2005, к. 61];

1 ос. мн.: варим, солим || солимо [ГУМ, 533], просимо [ГУМ, 540], ставимо, приносимо), ц'ідим (Б), ходим, робим, сидимó, ходимо [Лизанець 1969, 191]; пор. паралельне вживання: з¹найем / не¹раз^с ходили / з¹найемо (Б);

2 ос. мн.: говорите;

3 ос. мн.: ход'ат [ГУМ, 527] || ход'ат' [ГУМ, 536] || ходят || ходять [Самуйлік 2009, к. 80], йі¹д'ет' [ГУМ, 533], с'а¹дайт' [ГУМ, 546], робят || робять, косят || косять [Босак 2005, к. 62], носет, ходет, робет, л'убет; хód'ат', сид'át', привód'ат' [Лизанець 1969, 191].

Форми бути у теперішньому часі: йе [ГУМ, 536], йест' [ГУМ, 530] йесц' [ГУМ, 534] || йесц'а || йес'ца [ГУМ, 534] || йес'т'а (Б) || йес'т'іка (Б); минулий час: бил'і [ГУМ, 536]; пор.: не мати: не¹маїеки [ГУМ, 540], не¹маїечка (Б).

Творення дієслів минулого часу: по¹муг [ГУМ, 530], прил'ет'еў [ГУМ, 536], по^ан'ос [ГУМ, 536], пришоў [ГУМ, 537], п¹рал'і, хвар'бил'і [ГУМ, 527], не нашли [ГУМ, 528], іс'кидала [ГУМ, 528], купáвся || купáвса || купáвсь [Босак 2005, к. 60], быў, была́, было́, былі і був, була́, було́, були [Босак 2005, к. 64], прийі¹ж'ев, ¹вийіхал'і (Б).

Хоч дієслова давноминулого часу трапляються нечасто, однак у текстах це не поодинокі приклади: була ¹в'ісила [ГУМ, 534], св'їй дом купив був, був робив, був прийі¹ж'ав, був забол'іў, був заса¹див, був вун ¹навит' зо¹мноу до ¹школи ходив (Б); пор.: вже стала по¹правилас'а, буракú то було́ дужо бра́ли, зробили ¹оз'де було́ клуба нам (Б).

У дієсловах майбутнього часу переважають прості форми доконаного виду – такий висновок зроблений на основі зв'язних текстів, пор.:

1 ос. одн.: пої¹ду [ГУМ, 529], куплю́ || куп'ю́ [Босак 2005, к. 58], поса¹д'у́ [Лизанець 1969, 191];

2 ос. одн.: п'іде¹ш || п'ідиш' (Б);

3 ос. одн.: с¹танит' ва¹бити 'стане (почне) вабити' (Б), п'іде || п'уїде (Б);

1 ос. мн.: збе¹рем, за¹платим, збе¹ремса [ГУМ, 540], пуговóримо, спо¹гл'áнимо [Лизанець 1969, 191], по¹сти¹вайемо, по¹гу¹л'айемо [ГУМ, 544], ви¹тче¹мо [ГУМ, 527];

2 ос. мн.: по¹йідете, п¹роїдете (Б);

3 ос. мн.: ви¹тчу¹т [ГУМ, 527], по¹су¹д'ет' [ГУМ, 546], пуговóрат' [Лизанець 1969, 191].

Складена форма майбутнього часу недоконаного виду вживана рідше: б¹ду бачит', б¹деш н'ест'і [ГУМ, 536], б¹ду при¹душ'увати (Б), б¹ду писáти, б¹ду гребт'і [Лизанець 1969, 191], б¹дим са¹дити (Б); складна форма теж уживана рідко: писáтиму, пект'іму, робітиму, читáтиму [Лизанець 1969, 191], бачитимете, поме¹татимете, не хо¹т'ітиме (Б); пор. зауваження: “Синтетична форма дієслів майбутнього часу в досліджуваних говірках трапляється здебільшого в 1-й ос. одн. Форми інших осіб переважно аналітичні: б¹деш писáти” [Лизанець 1969, 191].

Наказовий спосіб дієслів:

1 ос. одн.:

2 ос. одн.: ска¹чи [ГУМ, 530], роска¹жи [ГУМ, 540], іс¹куї [ГУМ, 544], да¹ваї [ГУМ, 530], да¹ваї-но [ГУМ, 542], хо¹ди-но [ГУМ, 543], ви¹ход' [ГУМ, 545], позби¹раї, поп¹робуї обл'ї, во¹рочаїс'а 'повертайся', д'ї 'іди', і¹ди-но (Б);

3 ос. одн.: хаї їде (Б);

1 ос. мн.: хо¹д'імо но [ГУМ, 544] || хо¹д'імо-но (Б), по¹йід'мо, по¹бачмо (Б), берімо, сидімо, ходімо, несімо, стáн'мо, біймо, рідше берім, несім, ходім [Лизанець 1969, 191], за¹йід'мо (Б);

2 ос. мн.: даїте [ГУМ, 530], пус¹т'іте [ГУМ, 540], пропус¹т'іте (Б), вистау¹л'ейте, л'ізте [ГУМ, 544], не жу¹ритес', приї¹д'іте і ска¹ж'іте, ска¹ж'іте-но, йід'те, пої¹д'іте, пудо¹ж'д'іте (Б), ідіте, ходіте, л'убітеса, сердітеса, рідше робіт', сидіт', ходіт' [Лизанець 1969, 191];

3 ос. мн.: хаї л'уде з¹найут' (Б).

Порівняйте контамінаційну форму наказового способу першої та другої осіб множини – под'її¹д'імде 'підійдіть + підійдімо' (Б).

Умовний спосіб дієслів: *вимила б* [ГУМ, 529]; *йак ваше добре, то ї там пошло п, а наше л'ітше, то ї тут нашл'о бⁿ*; *а тут би його задавили п; мн'ї б х'тоби говорив / йа б не могла* [повірити]; *йа б вас за'в'ів би; може в'ін би по'м'іг би вам; жеб йа чула / жеб йа бачила* (Б).

Дієприкметник: *р'ан'ана* (Мохро Іванів), *пойа'сами червоними запер'азани, зас'т'ажкойу зас'т'аганиї* [ГУМ, 541], *лупл'ана, купл'ана* [ГУМ, 544], *оп'сад'аниї, зарос'л'оне* (Б), *ск'ос'ене, прив'оз'ене, загр'уз'ене* [Лизанець 1969, 191], *з'робл'аниї, заго'ро'жаниї, за'копчани, пороз'бивати 'пороз'бивані', нак'рита, пос'тавл'ана, вивиз'ана, при'вез'ана, с'пал'ана, на'сел'ани* (Б); пор., уживання дієприкметника у значенні дієприкметника: *при'шов оп'ят' п'я / випивши* (Б).

Дієприслівник трапився лише двічі: *на'зад йїдучи* (Б), *до'мало'рити йїдучи* (Б).

В. Дієслово у підляських говірках

Неозначена форма дієслів у підляських говірках має фіналі:

-*ти*: *р'ізати* (П 300), *лапати*^і (П 416), *лам'ати, спів'ати* [Ігнатюк 2010, 238]; *роб'ути, сп'ату, прув'ату* [Pastusiak 2004, 99]; як виняток – *їты* (П 292);

-*т'ї*: *тк'ат'ї* (П 338), *куп'ім'ї* (П 436);

-*т'*: *шит'* (П 348);

-*т'іє*: *ім'іє, прит'іє*; О. Горбач: "...Закінчення інфінітива -іє (*ітіє, печіє*) на півн. зах. над Бугом є, може, слідом ятвязького субстрату" [Горбач 1993, 16];

-*чи*: *б'іхчи* (П 222), *т'ахчі* (П 82), *печі* (П 300) || *спечі* (П 302), *помогчі, бігчи* [Ігнатюк 2010, 238], *стр'ух'че, лах'че, іах'че, ритих'ту, струх'ту* [Pastusiak 2004, 99].

Зворотні дієслова: *з'валос'о* (П 294), *отправл'алос'о* (П 82), *побілос'о* (П 220), *пл'ацк'ї нек'лос'о* (П 332), *в'с'ог'о с'ійалос'о* (П 346), *н'є под'обалос'е* (П 316), *прохов'авс'е* (П 318), *уч'ім'іс'е* (П 348), *гр'атися, бітися, одяг'іся* [Ігнатюк 2010, 238].

Теперішній час дієслів І дієвідміни:

1 ос. одн.: *не^a могу* (П 154) || *ни могу* (П 178), *не в'іду* 'не знаю' (П 346);

2 ос. одн.: *нес'еš, плат'уš* [Pastusiak 2004, 100];

3 ос. одн.: *гор'ачка лапайє* (П 402), *достарч'айє* (П 442), *не спів'айє* (П 176), *вон'а к'аже* (П 188);

1 ос. мн.: *ідемо* (П 212), *б'їгаємо*, *живемо* (П 388);

2 ос. мн.: *неś|їете*, *р|а|тыте* [Pastusiak 2004, 100];

3 ос. мн.: *беж|ут* (П 290), *п'ек|ут* (П 380), *са|ж|ї|ут* (П 172), *воло|к|ут* (П 372).

Теперішній час дієслів II дієвідміни:

1 ос. одн.: *говор|у* (П 154), *сид|у* (П 394);

2 ос. одн.: *гов|о|риш*;

3 ос. одн.: *по|х|о|д|ит'* (П 178), *л'|ж|і|т* (П 170);

1 ос. мн.: *гов|о|р|имо*;

2 ос. мн.: *х|о|д|ите*;

3 ос. мн.: *р|о|б|ї|ят* (П 274, 302), *х|о|д'|а|т* (П 372).

Форми *бути* в теперішньому часі: *ї|є|с'|а* (П 228), *ї|є|ст* (П 352).

Творення дієслів *минулого часу*: *бу|л|а|м* (П 56), *ро|д|ї|в|им|с'|а* (П 62), *за|пи|сал|є|а|м|с'|а* (П 62), *ж|ив|ї|в* 'жив' (П 94), *ж|ив|ї|ли* 'жили' (П 86), *л'|у|х* (П 410), *за|ш|о|в* (П 420), *за|к|ри|ч|а|в* (П 392), *по|ш|о|в* (П 416), *н'|є| бил|а* (П 106), *не| сказ|а|ла* (П 188), *за|ї|ї|ї|х|ал'|х|ми* (П 66), *ми| м|а|л'|х|мо* (П 68), *хо|д|ї|л'|х|мо* (П 70), *зи|мо|в|а|л'|х|мо* (П 70), *ни| м'|в* (П 168), *ни|ц| н'| м'|ли* (П 90) || *ни| м'|ли* (П 94), *на|ка|з|а|л'|ї* (П 316). І. Ігнатюк невелику групу південнопідляських говірок іменує *хмацькою говіркою* за вживання "енклітики -хмо: *ход|ї|лі-хмо*, *роб|ї|лі-хмо* без попереджуючого займенника *ми*", пор. ще такі форми: *роб|ї|в-ем*, *ход|ї|в-ем*, *гов|ор|ї|ла-м*, *бр|а|ла-м*, *ка|з|а|лі-сь|мо*, *бу|лі-сь|те*, *на|пек|ї-сь|те* [Ігнатюк 2010, 233].

Лише один раз засвідчена форма *давноминулого часу*: *бу|в| о|ж|ен|ї|в|с'|а* (П 56).

Майбутній час (проста форма доконаного виду):

1 ос. одн.: *ві|ї|к|ину* (П 188), *з|ї|ї|м* (П 222), *зr|o|b|ї|u* || *zr|ub|l|u* [Pastusiak 2004, 100];

2 ос. одн.: *пa|p|y|š|e|š*, *zr|o|b|y|š* [Pastusiak 2004, 100];

3 ос. одн.: *на|л'|ї|є* (П 230), *да|с'|м'* (П 184);

1 ос. мн.: *по|п|оч|:им|о* (П 284), *пa|p|y|š|e|тo* || *пa|p|y|š|e|т*, *zr|o|b|y|тo* || *zr|o|b|y|т* [Pastusiak 2004, 100];

2 ос. мн.: *пa|p|y|š|e|тe*, *zr|o|b|y|тe* [Pastusiak 2004, 100];

3 ос. мн.: *вл'|ї|ут* (П 170), *ві|ї|м|ут* (П 170), *по|то|в|к|ут* (П 172), *по|с|ва|в|о|л'|а|т* (П 230), *по|р|о|б|ї|ят* (П 288), *ві|ї|с|ип|ї|ут* (П 372).

У луговицькій говірці засвідчено творення майбутнього часу такого зразка: *му| ї|сти*, *ме|те| пі|ти*, *ме| сп|ати*, *му|ть| см|ї|ятися*, що відповідає складній формі літературної мови *ї|стиму*, *пі|тимете*, *сп|атиме* і т. д. [Ігнатюк 2010, 232].

Складена форма майбутнього часу: я *бúду рубіти*, я *бúду худіти*, я *бúду худів*, я *бúду гувурів*, я *бúду рубіла* [Ігнатюк 2010, 238], *b^ludu burun^lyła*, *b^ludu rob^lyŭ*, *b^lude star^lai še*, *b^ludem iš^lŭ vže* [Pastusiak 2004, 110]; пор. *бúде втечі* (П 406).

Наказовий спосіб дієслів.

1 ос. одн.: *нех по іа руз^lадиі* [Pastusiak 2004, 112];

2 ос. одн.: *надаі* (П 290), *п^lач*, *суд^lу* [Pastusiak 2004, 100];

3 ос. одн.: *нех вин пр^lуіде* [Pastusiak 2004, 112];

1 ос. мн.: *п^lачто*, *суд^lіето* || *суд^lім* [Pastusiak 2004, 100]; пор.: *отак йак ми даїми* ‘отак як ми, наприклад’ (П 444);

2 ос. мн.: *ід'іте*, *бир'іте* (П 50), *заїд'іте*, *вуз'м'іте* (П 136), *плат'іте* (П 370), *ход'іте* (П 406), *приход'ім'е* (П 408), *п^lачте*, *суд^lіет* [Pastusiak 2004, 100]; пор. *бачте* (П 410);

3 ос. мн.: *нех вин^lу vže іїедут* [Pastusiak 2004, 112].

Дієслівні форми лексеми *хотіти* [Pastusiak 2004, 117] (табл. 11):

Таблиця 11

Особа	Теперішній час	Минулий час
1 одн.	<i>х^lоци</i> <i>хси</i>	<i>х^lіев</i> , <i>х^lів</i> , <i>х^lів іет</i> <i>х^lіла</i> <i>х^lіло</i>
2 одн.	<i>х^lоцеš</i> <i>хсеš</i>	<i>х^lіев</i> <i>х^lілеš</i> <i>х^lіла</i> <i>х^lілаš</i>
3 одн.	<i>х^lоце</i> <i>хсе</i>	<i>х^lіев</i> <i>х^lіла</i>
1 мн.	<i>х^lоцето</i> <i>х^lоцет</i> <i>хс^lето</i>	<i>х^lііу</i> <i>х^lііуsмо</i>
2 мн.	<i>х^lоцете</i> <i>хс^lете</i>	<i>х^lііу</i> <i>х^lііуsте</i>
3 мн.	<i>х^lоціт</i> <i>хс^lіт</i>	<i>х^lііу</i>

Умовний спосіб дієслів: *х^lіев бум пуїіехату*, *іаг бум тав то бум дав*, *буs пуш^lа*, *б^lуsмо спув^lали*, *х^lіілі буsте куп^lути* [Pastusiak 2004, 111].

Уживані такі форми дієприкметників: *ми привіки і* (П 140), *ношони*, *дробльони*, *виходжони*, *пичони*, *варони*, *ранняни*, *плетяни*, *дробляни* [Ігнатюк 2010, 238], *рош^lіана*, *зр^lоблену*, *вм^lута*, *кр^lуті*, *пр^lошану*, *леж^lушчу* [Pastusiak 2004, 116–117]. Дієприкметники минулого часу доконаного виду вживані зрідка: *рож^lовкле*, *так^lаја сп^lухла* [Pastusiak 2004, 117].

Дієприслівник: *тутó йак ідучіі* (П 316), *шче одна капл'ічка*, *на Р'єпн'ік'і ієдучи* (П 440), *пришєдши говорат* (П 396), *пос'л'а вже р'ізати*, *схот'івши* (П 300), *закричав*, *йідучи додóму* (П 392), *пошóв йа рібу ланати*^і, *кóшиком вз'авши* (П 416).

25. Прислівники в західнополіських говірках

Найбільший вклад у вивчення західнополіських прислівників зробив кандидат філологічних наук Ю. Громик, який не тільки захистив дисертацію з цього питання та має ряд цінних публікацій, а й створив рукописний атлас.

А. Прислівники у волинсько-поліських говірках

Уживання деяких прислівників може свідчити про територію проживання діалектоносія, напр., використання форм *скул'* 'звідкіль', *стул'* 'звідти' свідчить про говірки перехідного типу – західно-середньополіські (територія східної частини Волинської області та західної Рівненської), а прислівник *стам'іц'і(л')* – на говірки іншого перехідного типу волинсько-західнополіські (територія Локачинського та Іваничівського районів Волинської області). У діалектних прислівниках збережені деякі давні фонемі, утрачені центральними говірками та літературною мовою: *где, óгде* 'ось тут', *де-где* і *де-не-где* 'подекуди' [Громик 1997, 183], *вс'ігди* || *вс'агда́, завс'ігди* || *завс'ігда́* [Громик 1997, 185], *тогда́* (В 268) || *тагда́* (В 136).

Словотвір прислівників можна проілюструвати такими прикладами: *тип'ер – отип'ер – туп'іру – тип'іро – тип'іра – тип'ерка – топ'іро – топ'ірко – тип'ірика, там – тамо́ – тамки* || *тамка – тамики – тамички* || *тамичк'і – тамичка – тамичку – тамен'ка – тамге́ – тамкаге́ – тамкаво́*. Серед прислівників найбільш поширені такі способи словотвору: а) суфіксація (*в'есело* || *вес'ело – весел'ен'ко* || *вис'еліко*), префіксація (*поку́да*), конфіксація (префіксально-суфіксальне словотворення) (*по-на́шому, по-сус'ідс'ки*), перехід в прислівники різних частин мови (*висно́йу, л'ітом, зимо́йу, б'ігом, раздва́*).

Розряди прислівників за значенням:

а) місця: *тут* || *ту́тка* (В 76) || *ту́тека* (В 264) || *ту́т'іка* (В 78) || *ту́тич'ка* (В 314), *втир'іт* (В 270), *там* || *тамо́* (В 158) || *тамичк'і* (В 328) || *тамичка* (В 404), *с'уда́* (В 58) || *с'удиво́* (В 144), *с'уда́ і туда́* (В 112), *туди́* || *туди́^е* (В 68) || *туда́* (В 14), *одниси́ туди́ і туди́* (В 132), *о́де* (В 56) || *во́де* (В 188) || *го́де* (В 324) || *одево́* (В 106) || *водево́* (В 184) || *о́нде* (В 22) || *онде́-о* (В 18), *кудо́йу* (В 260), *с'удо́йу* (В 314), *вс'уда́* (В 366) || *вс'удо́* (В 366), *дас'* 'десь' (В 54), *сид'ів да́л'ше* (В 58), *надвори́* (В 70), *де́то* (В 82), *зв'іт'іл'а́* (В 218), *стам'іц'і* (В 426), *стам'г'іти* || *стам'г'ітил'* || *стам'г'ітил'а* [Громик 2002, 122], *ондека́*,

ондекаго́, го́ндечка, ондечкаго́, ондеге́, ондекаге́, ге́нде, гендо́, у́нде, во́зде, оз'д'о́, о́н'д'е, гу́н'д'очки, ан'д'о́ [Громик 1997, 183], *доку́да, доку́дова, доту́да, дос'у́да, ску́да, ску́дова, зводку́да, зводту́да, оту́ду, ос'у́ду* [Громик 1997, 184], *зге́тил' || зету́л' || зетил'о́* [Громик 1997, 189], *дес'а, н'іде* ‘десь’ [Громик 1997, 191], *г'ет || г'іт || гат* ‘там, далеко’ [Громик 2002, 122]; пор.: *то брат робі́в <...> стумо́, в за́кси* (В 166).

Ю. Громик підкреслює, що “численну групу прислівникової лексики західнополіського говору складають деривати, що реалізують значення ‘тут, у цьому місці’”, і наводить такі приклади: *тут || туд, ту́та, тутаво́, туто́, тутго́, отутаво́, оту́таго, ту́тай, ту́тки || ту́дки || ту́тк'і || ту́тк'е, ту́тка || ту́дка, ту́ткай, ту́дека || ту́дика, ту́теки || ту́тек'і || ту́таки || ту́так'і, ту́тичка || ту́дичка || ту́дечка, ту́тичку, ту́тен'ка || ту́тийка, тутге́, ту́таге, ту́тикаге, ту́тичкаге, туткайвово́; гет:а, гет:ичк'і; еге, егел' || гегел'; аге || агé, агел', агел'а; аво || аво́ || га́во || ге́во, йаво, йано; ге́де || гі́де, ге́дево, едеге́, гедеге́в; о́де || го́де || во́де, одо́ || водо́ || од'о́, одево́ || одаво́, одеге́, о́дека || во́дека, водекаво́; о́зде || во́зде || во́зде, о́здечк'і, о́здечка; оз'до́, о́з'дека, воз'декаво́, гоз'д'іка́; он', он'о́, он'ого́ || ан'ого́; он'де, он'д'ево́, он'дечки, гу́н'д'у та багато інших [Громик 2011];*

б) прислівники часу: *типéр* (В 16) || *отипéр* (В 80) || *туп'іру* (В 20) || *тип'іро* (В 62) || *тип'іра* (В 64) || *типéрка* (В 100) || *топ'іро* (В 264) || *топ'ірко* (В 128) || *тип'ірика* (В 312), *с'о* ‘тепер’ (В 152), *ц'о* (Сильно Ківерц), *за́ра* (Сильно Ківерц) || *за́ри* (В 392) || *за́рика* (Сильно Ківерц) || *за́разк'е* (Доманово Ратн) || *за́раски* (Видраниця Ратн), *ба́ло* (В 130), *впо́с'л'е* (В 22) || *впо́с'л'а* (В 204), *знов* || *зно́ви* (В 254) || *зно́вка* (Піщане К-К) || *зно́вичка* (Забужжя Любомль) || *зно́вичку* (Велимче Ратн) || *зно́вл'а* (Вилиця Шацьк), *с'іго́дн'а* (В 214) || *с'о́д'н'і* (В 50) || *до с'ого́дн'а* (В 386), *д'іс'* (В 214), *вечором* (В 58) || *вечора* (В 264), *за́втра* || *вза́втра* (Сильно Ківерц) || *вза́втр'і* (В 306), *шчосубо́ти* (В 198), *ден' у ден'* (В 390), *часáми* ‘ніколи’ (В 422), *л'ітом* (В 70), *вгосин'і* (В 318), *зимо́йу* (В 70) || *взим'і* (Пульмо Шацьк), *до́си* (В 76), *тоді́* (В 80) || *тагді́* (В 136), *н'ітди* ‘ніколи’ (Світязь Шацьк), *вс'іда* (В 28), *завш* (В 198), *зро́ду* (В 76), *хаї-но* (В 296) || *ха́но* (В 106), *ше́но* (В 158), *к'е́ди, вте́ди* [Громик 1997, 185], *поку́да, поку́дова* ‘поки’ [Громик 1997, 184], *п'іки* ‘поки’, *п'іти* ‘доти’, *пока́м'іс'* || *пока́мис'* || *пока́мус'* || *пока́мус'т'* || *пока́мисц'* [Громик 1997, 189], *ке́дис', колі́с'а, н'іколи* ‘колись’, *куді́с'а* [Громик 1997, 191]; пор.: *то було́ осен'і* (В 424), *ше трима́йцец':а пукá* (В 432);

в) способу дії: *ва́жко* || *ва́шко* (Сильно Ківерц) || *ва́жно* (В 140), *напра́вду* (В 332), *нішчечком* (В 328), *так* || *тако́* (В 56) || *отаково́* (В 34), *насме́рт'* (В 18), *зус'ім бл'ízeйко* (В 38), *хороше́* (В 80), *тепл'о* (В 92), *не тре́ бістро* (В 130), *раздва́* (В 442), *весело́* (В 268), *пріс'ватно* 'по-святковому', *наре́шту* (В 68), *йакра́с* (В 106), *нийа́к* (В 112), *по-іна́чому* (В 124), *на́чеї* (В 58) || *тро́шк'і на́чеї* (В 338), *по-гу́л'ічному* (В 324), *по-кні́жному* (В 338), *по-чийо́му?* 'якою мовою?' (В 356), *кул'ту́рно* (В 378), *йакос'* (В 236), *мусо́во* (В 346), *вседно́* (В 312), *йідно́* 'постійно' (В 390), *вс'ако* (В 390), *вс'ак*, *вс'аково*, *вс'іл'єк* [Громик 1997, 189], *таково́* || *такогó*, *гэтак*, *о́н'ц'йак* [Громик 1997, 190]; пор.: *ба́ба посус'ідн'у* 'по-сусідськи' (В 64), *пово́ч'її* (В 306), *ж'єли сирде́ч'но* (В 140), *шч'у́ро жне* (В 140), *за хато́у дра́зу* (В 162), *н'ак*, *н'акос'* [Громик 1997, 191]; *ото́то перел'ака́лас'* (В 202);

г) міри і ступеня: *бил'ш-мени* (В 236), *вє́л'ми* (В 14) || *вє́л'мо* (В 342), *тро́ха* (В 64) || *тро́шк'і* (В 50) || *кро́шка* (В 188) || *путро́шку* (В 402) || *путро́шичку* (В 402) || *потро́ш'ічк'і* (В 218), *тро́шк'і на́чеї* (В 338), *чут'* (В 358) || *чут'-чут'* (В 126), *цима́ло* (В 166), *мн'іго* (В 50), *зус'ім* (В 314);

г) мети (лише одна фіксація): *ро́бит' на зло́* (В 384); прислівників причини не виявлено.

Порівняйте такі форми: *ни мо́на* (В 14), *тре* (В 50) || *тра* (В 80), *тре́було* (В 236) || *тра́було* (В 140), *імен:о* (В 176).

Ступенювання прислівників

Проста форма вищого ступеня має багато відмінностей супроти літературної мови: *блікше* (В 132), *бага́ч':е* (В 158), *да́л'ше* (В 58), *крє́пше* (В 414), *ху́же* (В 20), *ра́нше* || *ра́ншеї* (В 76) || *ра́нч'еї* (В 156), *гарн'ішеї* (В 376), *лє́кшеї* (В 356) || *лє́кишї* (В 386) || *лекшї* (Сильно Ківерц), *викшї* (В 350), *дал'шї* (В 422), *кул'турн'ішї* (В 378), *да́лиї* (В 142), *хуч'її* (В 202), *бага́то висил'її* (В 326), *хор'ішче*; пор.: "Давній прислівник *инако* у говірках Західного Полісся витіснений формами вищого ступеня порівняння: *іна́чи*, *іна́чеї*, *г'іна́кши*, *на́ч:и*, *на́че*, *на́чий*, *г'і́ншеї*, *гє́нче*, *гї́н'її* 'інакше', фіксуємо також форму *гї́н':ак* 'т. с.'. У частині володимерецьких говірок збережено ще одну реліктову лексему – форму вищого ступеня порівняння давнього прислівника *онако* – *она́кшеї* 'інакше'" [Громик 1997, 190].

Ю. Громик подав такі основні моделі простої форми вищого ступеня:

а) твірна основа на сонорний + наголошений суфікс *-ій* (варіанти: *-ей, -и'ї, -і*): *ра'н'її, дав'н'її, поз'н'її*;

б) непохідна твірна основа на несонорний приголосний + *-ше* (варіанти: *-ши, -шей, -шиї, -ш*): *сухше, тихше, дорогше, п'лохше*;

в) ускладнена непродуктивними суфіксами *-ок-, -ек-, -к-* твірна основа + ненаголошені суфікси *-е, -ше* (ці непродуктивні суфікси не беруть участі у формотворчому процесі): *б'лижше, л'ехше, н'ижше, в'ише* [Громик 2006, 27].

Проста форма найвищого ступеня: *найлу́ч* (В 442), *найлі́тше* || *найлі́ти* (Сильно Ківерц), *найху́же* (Топільно Рожищ).

Суплетивна форма вищого ступеня прислівника *бага́то* в надбузьких говірках – *в'їенциї* || *в'їенци* (полонізм) [Громик 2006, 38].

“У досліджуваних говірках виявлено форми найвищого ступеня із чотирма префіксальними морфемами: *най-, на-, нав-, над-*”: *найра'н'її, на'гири, навб'ликиши, надху'ч'її* [Громик 2006, 39].

Зафіксовано таке творення складеної форми найвищого ступеня:

а) аналітична морфема *саме* + прислівник у простій формі найвищого ступеня: *саме на'хуж, саме нара'н'її*;

б) аналітична морфема *на'саме* + прислівник простої форми вищого ступеня: *на'саме далий, на'саме гар'н'її* [Громик 2006, 40].

Порівняйте своєрідні редуplikовані форми ступенів порівняння прислівників: *так а та́к (р'обит)* ‘добре виконує роботу, приглядаючись та приміряючи’, *до́бре а до́бре, ва́шко а ва́шко, кр'є́нко а кр'є́нко* та ін.

Б. Прислівники в берестейсько-пінських говірках. Приклади вибрані зі спонтанного мовлення корінних жителів, зокрема зі збірників “Говори української мови” (ГУМ), рукописного “Голоси з Берестейщини” (Б), а також із праць різних дослідників цих говірок.

Збереження давніх фонем у прислівниках: *тогда* [ГУМ, 528] || *тогда* [Б; ГУМ, 529], *нігда́* [Босак 2005, к. 22]; пор. *нігда* || *нигда* (Б) < *нікьду*.

Розряди прислівників за значенням:

а) місця: *поїду ж йа дал'ше* [ГУМ, 529], *недал'око* (Б), *с'уда* [ГУМ, 530], *туда* [ГУМ, 536; Б] || *отуда* (Б), *тудима* ‘тудою’ (Б), *у'с'уди* [ГУМ, 530] || *в'с'уди^e* || *в'с'уду^{йу}* (Б), *посередини* (Б) ||

посередину [ГУМ, 531], *тута* || *тутика* || *тутака* || *тудека* (Б), *тутечки* [ГУМ, 531] || *тутечк'і* (Б), *там* [ГУМ, 532], *тама* (Б), *тамички* (Б), *принисла до́доми* [ГУМ, 533], *ниде* [ГУМ, 539] || *нідэ* [Босак 2005, к. 22] || *нігдэ* [Босак 2005, к. 22], *н'іде* 'десь', *никуда*, *оде* || *гонде* || *одо* || *гондо* || *ондито* || *о́зде*, *ос'іво*, *дес'а*, *ск'іл'* 'звідки', *с':іл'* 'звідси', *од'с'іл'* || *от'с'іл'* || *от'с'ул'* || *одо'с'ул'*, *от:ул'а*, *дес'нибут'* (Б), *г'ет:а* || *ет:а* 'тут, на цьому місці' [Громик 2002, 123];

б) часу: *зараз* || *зара* || *взара*, *с'он'і*, *сперша* (Б), *тод'і* [ГУМ, 532] || *тоїд'і* (Б) || *тоди* [ГУМ, 526; Б] || *тода* [ГУМ, 531], *тепера* [ГУМ, 534] || *топ'іро* [ГУМ, 528] || *дон'іра* (Б) || *топ'іричка* (Б), *шено* 'щойно' (Б), *урано* [ГУМ, 531], *завс'ігда* (Б), *коли* *неколи* (Б), *колис'* [ГУМ, 533] || *колис'а* [ГУМ, 532; Б] || *колис'а* *колис'* 'досить давно' (Б), *н'іколи* 'колись' (Б), *ніколи'* [ГУМ, 539], *н'ігди* || *нігди* 'ніколи' (Б), *бало* [ГУМ, 533, 543; Б], *навес'н'е'* [ГУМ, 526], *вис'нойу*, *госин':у* [ГУМ, 533], *зі'мойу* [ГУМ, 539], *з'нові'йка* [ГУМ, 540], *зави* || *завше* || *завшеї*, *раніи* 'давніше', *часом*, *потом* (Б), *ге* 'уже' [Громик 2002, 119]; іменники в Н. або О. в.: *вечор* *забираймо* (Б), *дн'ом* (Б); пор.: *спершуйу*, *дн'ом* 'удень' (Б); пор. уживання прийменника з іменником у значенні прислівника: *ходили туйу солому внич красти* (Б);

в) способу дії: *хорошо*, *тонко* [ГУМ, 527], *и'накшеї* (Б), *йакос'*, *ни'йак*, *хороше* [ГУМ, 529], *ко'нечо* [ГУМ, 530] || *ко'нечне* (Б), *так* *робили* [ГУМ, 533], *гетак* || *гетаки* (Б), *по* *гинчому* [ГУМ, 534], *по'* *дру'гому* [ГУМ, 546], *так* *саме* [ГУМ, 541], *було* *у'с'ек* [ГУМ, 542], *л'ітше*, *б'іш* 'більше', *с'разу*, *далеку'вато*, *по-слов'янс'ку* 'старослов'янською мовою', *по-укра'їнс'ку* || *по-укра'їнс'кому*, *по-сво'йому*, *по-пол'ску*, *ни'йак*, *на* *п'ешо*, *ручно* (Б); пор.: *побачили так туди-с'уди* 'як-небудь перевірили' (Б);

г) міри і ступеня: *дорого* *вал'ми* || *вел'ме* || *вел'мо* (Б), *м'ного* [ГУМ, 530] || *м'нега* [ГУМ, 532] || *мн'уго* [Босак 2005, к. 12] || *мн'іго* [Босак 2005, к. 12] || *мніго* [Босак 2005, к. 12] || *мніга* (Б), *зу'с'ім* (Б) || *соу'с'ом* [ГУМ, 534], *крохи* [ГУМ, 539] || *крóха* || *трóха* (Б), *оч'ін'* [ГУМ, 548; Б], *чут'* *чут'* (Б), *гел'ки* || *гел'ко* 'скільки' [Громик 2002, 126];

г) причини (лише одна фіксація): *чо'го-то* (Б).

Особливістю берестейсько-пінських неозначених прислівників часу і місця, як і неозначених займенників, є наявність фіналі *-а*: *колис'а*, *дес'а*, пор. займенники *ко'мус'а*, *х'тос'а*.

Ступенювання прислівників. Проста форма вищого ступеня: *ста¹риших* (Б), *лучеї* [ГУМ, 527] || *луч:е*, *хуже* (Б), *л'іни* [ГУМ, 530] || *л'інише* (Б), *ранч'її* || *ранче* || *ранч'ї* || *ранич'її* [ГУМ, 534, 535] || *раншеї* || *ранчеї* || *ра¹ниї* (Б), *дал'шеї*, *висил'її*, *гуш'ч'її* 'густіше' (Б). Проста форма найвищого ступеня *най¹б'іл'и*, *навпéри* (Б), пор. *найп'ерот* || *нап'ерод^m* (Б).

Складених форм вищого та найвищого ступенів у збірнику текстів не виявлено.

У прислівниковому значенні можуть бути вжиті й інші частини мови, пор.: *хто не може дн'ом приїхати* // *йак прац'ує / то приїжайут' вечером* (Б), *проїїду капел'ку* (Б).

В. Прислівники в підляських говірках

Збереження давніх фонем у прислівниках. Як відомо, окраїнні говірки часто зберігають форми, давно втрачені центральними говірками. Такими є сучасні фонетичні варіанти *тогдаї* (П 92), *нігде* (П 152).

Найбільш уживані такі групи прислівників за значенням:

місця: *оде* 'тут' (П 148, 238, 422), *онде-о* (П 200), *тамо* (П 138), *туда* (П 78), *гд'е-то* (П 200), *стил'* 'звідти' (П 92), *стамтіл'* (П 88), *сц'іл'* 'звідси' (П 94) || *сц'ул'* (П 174) || *стул'* (П 264), *скól'a* 'звідки' (П 128), *с'уда* (П 292), *до с'ул'* (П 294), *нікуді* (П 374);

часу: *завше* (П 134), *кол'іс'a* (П 182), *некол'іс'* (П 222), *к'едис'* (П 136), *тогда* [ГУМ, 534] || *тогдаї* (Б), *кагдас'* (П 140) || *когдас'-то* *когдас'* (П 200), *д'іс'a* (П 248), *нігди* 'ніколи' (П 144), *шчéно* (П 218), *пос'л'ї* (П 292) || *пос'л'á* (П 356), *ц'о* 'тепер' (П 298), *вноч'їе* (П 318), *завтр'ї* (П 320), *штон'ід'ел'ї* (П 442); пор.: "У підляських говірках простежено утворення із префіксами *с-*, *од-*, *по-*, *до-*, дериваційною базою яких були давні прислівники міри часу **коль*, **толь*, **сель*. Первісно такі структури мали винятково часове значення; просторова семантика для них вторинна. На сучасному етапі деривати із префіксом *с-* в окресленому ареалі реалізують значення вихідного пункту руху, із префіксом *от-* – тільки значення початкового часового моменту, із префіксами *по-*, *до-* – семантику часової та просторової лімітативності" [Громик 2003, 143]. У цій статті, з якої наведена цитата, Ю. Громик навів ще такі прислівники: *стул'* || *іс'тул'* || *с'тул'о*, *іс'кул'*, *с':ул'* || *с'ц'ул'*, *стам'тул'*, *пос'ул'о*, *зу'с'ул'*, *бил'е-скул'*, *л'ада-скул'*, *дес'кул'*, *с'кул'с'a*, *од'с'ул'*, *до'тул'*, *до'с'ул'ка*, *дотам'тул'ї*, *кул'у* 'якою дорогою', *с'ул'у* 'цією дорогою' та ін.;

способу дії: *вес'елó* (П 216), *к'эпс'ко* (П 39), *пу-українс'ку* (П 96), *по-пóл'ску* (П 104), *по-свóйому* (П 322), *по-йакóмус'* (П 438), *нив'ід'-йак* (П 166), *гéншої 'інакше'* (П 176), *инáчеї* (П 194) || *нáчеї* (П 240), *крийо́ма 'покрадьки'* (П 190), *вс'о рúвно* (П 350);

міри і ступеня: *вél'ми* (П 168), *дúжо* (П 178), *мн'іго* (П 94) || *мні́го* (П 154) || *мно́го* (П 292), *чут'-чúт'* (П 138), *серéдн'о* (П 160), *менш-бул'ш* (П 426);

інші групи вживані рідко – *на шчодéн'* (П 210).

Словотвір підляських прислівників відповідає загальноукраїнській тенденції (із значними вкрапленнями “полонізмів”): *знóвика* (П 400), *знóвичка* (П 78); *отúт-о* (П 92), *тúта* (П 62, 142), *тутó* (П 316), *тúтака* (П 294) || *тúтаки* (П 356) || *тúтика* (П 78), *тúтаї* (П 80); *такó* (П 144), *о́таковó* (П 200); *трóха* (П 78, 230) || *крóха* (П 436), *трóху* (П 124, 174) || *крóху* (П 96, 190, 282), *потрóху* (П 190), *трóшк'і* (П 138); *тип'ір* (П 144) || *топ'ір* (П 196), *туп'іру* (П 80) || *топ'іру* (П 94), *топ'ірка* (П 166), *типéречка* (П 82) || *тепéричка ш* (П 230) || *тип'іричка* (П 142) || *топ'іричка* (П 196). Порівняйте такі утворення: *с пра́да д'ід* (П 86), *од в'éку в'ек* (П 200), *ос'удивó* (П 156), *кругá булі 'навкруги'* (П 156), *чут'-чúт' трóшк'і вперéт* (П 138).

Ступенювання прислівників:

Проста форма вищого ступеня: *лéкше* || *л'éкше* (П 50), *хутн'її* (П 82) || *хуч'її* (П 382), *дáл'її* (П 120), *хору́ї 'краще'* (П 346), *гуриш*, ¹*л'ен'і* || ¹*л'ене* [Громик 2006, 37]; пор. *хороше́: а хороше́* (П 204).

Проста форма найвищого ступеня: *наїгóр'її* (П 120), *наїл'én'її* (П 162), *напéрше кут'á* (П 342), *наїпéрч* (П 408) || *наїпéруч* (П 416), *наї¹вижсей*, *наїу¹перуч* || *наї¹перуч* [Громик 2006, 39]. Складених форм вищого й найвищого ступенів порівняння прислівників у збірнику текстів не виявлено.

26. Службові частини мови

Західнополіські говірки навіть серед неповнозначних слів виявляють певні локальні особливості.

А. Волинсько-поліські говірки

Прийменник. Зафіксовані такі фонетичні видозміни прийменників: *пу* (В 158), *про^у* (В 240), *пуд^м* (В 138) || *пуд* (В 104), *пóпуд* (В 130), *п'ірид* (В 108), *пóс'л'а* (В 404), *мéжду* (В 146), *от* (В 274) || *вод дошчú*

(В 188), *оп* ‘об’ (В 392), *ду* (В 274), *іс коп’иці* (В 188), *бис* (В 350), *біл’а* (В 408), *ч’ірис* (В 274) || *ч’у’рис т’идин’* (В 214), *ка́ла* (В 304) || *ка́л’а* (В 290) || *ка́л’а* (В 304) || *ко́л’а* (В 412), *о́пруч то́го* (В 312). Не вживані в літературній мові такі прийменники: *ко́рос (полу́)* ‘через’ (В 150), *прус* (В 294) || *пруз (р’ік)* ‘через’ (В 164); пор. інші приклади: *порошо́к т се́рці’а* ‘таблетки від серцевого болю’ (Ветли Любешів), *порошо́к д голові́* ‘таблетки від головного болю’ (Пнівню К-К); зауважимо, що в усіх говірках прийменник *од* уживаний без приставного *в*.

Деякі прийменники набули іншого “значення”, пор.: *дл’а (дл’а хати росц’вів без)* ‘коло, біля’ (Сильно Ківерц), *без (ско́чив без рив)* ‘через’ (Губин Локач); пор.: *без трох рок’ів му́чус’а* ‘три роки’ (Бубнів Локач), *б’іс два ро́к’і* ‘два роки тому’ (В 384).

Сполучник. Сурядні сполучники здебільшого такі ж, як і в літературній мові, відрізняються від них хіба фонетикою. У живому мовленні частовживані такі сполучники:

а) єднальні: *і* || *и* (В 14), *ї* (В 14), *да* (В 58) || *да ї* (В 166) || *де ї* (В 198) || *ди ї* (В 156);

б) протиставні: *а* (В 58), *але ж* (В 84) || *а́ли ш* (В 54), *та де ж* (Сильно Ківерц);

в) розділові: *чи* || *ч’і* (В 70) || *ци* (В 296), *або́*; пор.: *ни сло́ва, ни пувсло́ва* (В 394).

Значно менше підрядних сполучників: *шо* (В 54), *шчо* (В 54), *шоб* (В 14) || *шоп* (В 134), *бо* (В 58) || *бо то́го шо* (В 74), *йакшо́* (В 128), *йеслі* (В 306); порівняльні: *з’ет’акде, з’ет’чиде* ‘як, мов’ [Громик 2002, 123], *гет’ чи (гет’ чи пра́вда)* (Сильно Ківерц).

Не вживані в літературній мові: *би* ‘якби’ (*би вмерті...*) (Залісся Шацьк), *коб* (Великі Селища Березн, В 110) || *кеп* (Більська Воля Володимирець) || *к’еб* (Світязь Шацьк) || *к’іб* (Черемошна Воля Любомль) || *к’ін* (Головно Любомль) || *к’е́б’і* (Столинські Смолярі Любомль) ‘коли б, якби’, *но* ‘але’ (Сильно Ківерц). Різноманітністю відзначаються сполучники, що їх використовують при порівняннях: *би* ‘ніби’ (*за́йец би ба́ра́н*) (Вичівка Зарічн, Собіщиці Володимирець), *н’ібито* (В 216), *так йак* (В 84) || *та́кйак* (В 338) || *та́йак* (В 148) || *та́йатби* (В 368) ‘ніби’, *гет йак* (В 128), *врод’ібито* (В 214), *бу́т’то* (В 264).

(Див. також § 30 “Особливості побудови речень”).

Частка. “Частки, уживані в українських говорах, – це лексично і структурно специфічна група слів, які характеризуються багатьма

архаїчними ознаками, але мають переважно затемнену етимологію. Деякі з цих часток, що виявлені і в західнополіському говорі, мають відповідники в інших слов'янських діалектах і відповідно етимологічно можуть бути трактовані як континуати праслов'янських часток, які внаслідок своєї лексичної незалежності та невідмінюваності збереглися у давній, первісній формі” [Громик 2002, 119].

У західнополіських говірках найбільш уживані заперечні частки *не* та *н'і*. Крім частотності вживання, вони ще відзначаються і багатьма фонетичними варіантами: *не* || *не^u* || *ни^e* || *ни* (В 58) та *н'і* (В 378) || *н'е* (В 34) || *н'е^a* || *ни* (В 378). Не підтримуємо думки С. Бевзенка, що форма *н'е* запозичена з польської мови. Чи не є ці дві форми – *н'і* та *н'е* – результатом різної рефлексії **ě*?

Найбільш поширені такі види часток:

а) стверджувальні: *так, ну* (Сильно Ківерц) || *ну-ну* (В 142), *айа́гже* (В 94), *да!* (В 76), *ал'е* (В 148), *угу́* (В 154), *еге́* (В 350) || *егу́* (В 166), *ну во-во́* (В 188) || *о! овово́! овово́* (В 290), *бодáй* (В 268); (про стверджувальні та заперечні частки див. також у § 30 “Слова-речення”);

б) підсилювальні: *то ї́ голóдни* (В 14), *ну і́ так* (В 16) || *ну йа́кій то зв'ір?* (В 58), *а: йа́ каж'у́* (В 16), *ж* (В 22) || *ш* (В 20), *робéли а́ робéли* (В 184);

в) обмежувальні: *тіл'к'і* (В 104) || *тіл'ко* (В 52) || *ті́ко* (В 78) || *т'і́ко* (В 26) || *ті́ки* (В 100) || *т'і́ки* (В 450), *оді́н но́* (В 28), *тоно́* (В 404);

г) питальні: *чи* || *ци, х'іба́*; пор. *шо?*, *шо-шо́?*;

г) указівні: *геге, еге, гегел', г'егел'а, 'егел', 'егел'а* [Громик 2002, 120], *'аге* || *а'ге, 'агел', 'агел'а, г'ево, г'ено, г'еноно, генег'е* [Громик 2002, 121];

д) заперечні: *н'і* || *ни, н'е* || *н'е^a* (Сильно Ківерц), *н'е́ка* (Руснів В-В);

е) інші частки: *шче* (В 132) || *шч'е ї́* (В 14) || *ша 'ще'* (В 138), *ужа́ 'уже'* (В 272), *нат' 'навіть'* (В 404); пор.: *по́ле вже пири... пири ц'о́го... пириро́және* (В 338).

Б. Берестейсько-пінські говірки

Прийменники: *'коло* [ГУМ, 530] || *'кол'а* [ГУМ, 531] || *ко́ла* || *'кал'а* (Б), *кири́з'* || *кири́з* || *'кирис* ‘через’ [ГУМ, 531, 546] || *кере́з^c* (Б), *про́з 'крізь'* (Б), *л'а йо́го* [ГУМ, 531], *к с'е́бе* [ГУМ, 536], *п'і́т* [ГУМ, 544] || *по́д* [ГУМ, 534] || *по́д^m* (Б) || *по́т* (Б) || *пу́т* [ГУМ, 545] || *пу́д* [Босак 2005, к. 10] || *пы́д* [Босак 2005, к. 10], *к* [ГУМ, 528], *уд* [ГУМ, 548], *бе^uс* [ГУМ, 534], *'нос'л'е* (Б).

Сполучники:

– сурядності: *да* (Б), *да ї* [ГУМ, 529] || *ди_ї* || *де_ї* (Б) || *та ї* [ГУМ, 531], *чи* [ГУМ, 531] || *чы* || *ч'и* [Самуйлік 2009, к. 885] || *ц^м'і* [ГУМ, 537] || *ці* [Самуйлік 2009, к. 85], *но* (Б), *не скрин'а да бодна* ‘але’ [ГУМ, 534], *але* [ГУМ, 540];

– підрядності: *што* [ГУМ, 537], *коб* [ГУМ, 526, 536], *покул'* [ГУМ, 527], *йесл'і* [ГУМ, 529], *шоб* [ГУМ, 530, 537] || *штоб* [ГУМ, 537], *йек* [ГУМ, 531], *жэб* ‘якби’ (Б), *бито* ‘ніби’ || *йак_бито* || *би ї ми* ‘як ми’; пор.: *гетакіх л'удей би в_мотол'і то_ї не_було* (Б); *з'еби* || *з'еб'і* ‘як, мов’, *би* || *б'і* [Громик 2002, 124].

Зауважимо, що в пінських говірках сполучник *да* виступає і з єднальним значенням (*ти да вона*), і з протиставним (*ої ми не з куста, да з:ел'оного кл'она*).

Частки:

а) стверджувальні: *а_йак_же* (Б), *так, да*;

б) підсилювальні: *а* (Б), *ну* [ГУМ, 529], *да* [ГУМ, 539]; пор.: *то шчи пережила ї воїну* [ГУМ, 539], *ж* [ГУМ, 529];

в) обмежувальні: *тіл'ко* || *тико* (Б) || *т'іко* [ГУМ, 542], *о_но* || *у_но* || *но* ‘тільки’ (Б);

г) питальні: *шчо* || *шо* [Босак 2005, к. 69], *чы* || *цы* [Босак 2005, к. 70];

г) указівні: *ге* ‘ось, он, оце’ [Громик 2002, 119], *о_йак_було* (Б), *го_йак_йї* (Б), *гэто* [Б; ГУМ, 539];

д) заперечні: *н'е* [ГУМ, 528, 537], *а_н'е!* (Б), *не_їс'і* [ГУМ, 531] || *ни_з_можу* [ГУМ, 529], *ни_соро_чок* [ГУМ, 529];

е) інші частки: *шче* [ГУМ, 538] || *шчи* [ГУМ, 539] || *шче_ж* [ГУМ, 529] || *іш_че* [ГУМ, 530], *тоже* [ГУМ, 530], *от* || *от'* (Б); пор.: *да_ў_же_гето_не_да_ўно_умер_ла* [ГУМ, 539].

В. Підляські говірки

При́йменник серед службових частин мови має найменше відмінностей, переважно це загальноновживані слова, що відомі і в літературній мові: *в* (П 204) || *у* (П 440), *до* (П 176), *дл'а* (П 220), *за* (П 96), *з* (П 282), *по* (П 100), *про* (П 354), *на* (П 342) та ін., а також фонетичні видозміни: *кроз* (П 400), *пос'л'а* (П 300), *пут* (П 340) || *пуд* (П 356) ‘під’, *с* (П 352) || *іс* (П 294) || *зи* (П 338) || *зо* (П 338), *от* (П 278), *бис* (П 50). Серед інших особливостей – прийменники, що наявні в діалектній і літературній мові, але різні за семантикою (якщо така є у неповнозначних словах), пор.: *без л'іто бідло пасла* (П 74), *за*

Немётчини (П 96), *із-за то́го Крул'ёвска* [назва] (П 116), *по во́йс'кови* (П 94), *па́сли с кол'ё́к'і* (П 102), *при бат'ка́х жилá* (П 434), *не сказа́ла дл'а йéйі* (П 188).

Сполучник. Здебільшого наявні загальноживані сполучники: *а* (П 300), *абó* (П 372), *і* (П 188), *чи* (П 372). Порівняйте різні фонетичні та акцентні видозміни: *áл'і* (П 144) || *áл'* (П 200), *да* 'та' (П 186), *нибу́* (П 92), *шо* (П) || *шчо* (П) || *што* (П 136), *штóби* (П 308) || *штобі́* (П 374). Серед оригінальних, тобто не вживаних у літературній мові, назвемо такі: *áл'бо* (П 136), *жеб* (П 120) || *жеп* (П 186) || *же́би* (П 68), *коб* (П 160), *но* (П 416), *та́йак* (П 180) || *та́йак така́йа* (П 68) || *так йáт би* (П 180), *йак б'ут'то* (П 186).

Частка. Як і інші службові частини мови, підляські частки відрізняються від їхніх літературних відповідників переважно звуковим складом: *тіл'ко* (П 76) || *ту́л'ко* (П 230) || *ті́ко* (П 74, 162), *гет* (П 66), *на́вет* (П 240) || *нат'* (П 162), *тож* (П 374), *чо* 'чому; чого' (П 416); пор. словотвірний варіант *знáчитка* (П 250). Найбільше фонетичних варіантів зафіксовано для заперечної частки *н'і*, пор.: *ни* (П 144, 168, 230), *н'і́^е-н'і́^е* (П 142), *н'е* (П 140), *н'е-н'е* (П 340), *н'е^а*. Часто заперечення виражають описово: [*А де краще говорять?*] – *Ну йа знáйу?* 'я не знаю'. Засвідчено випадки, коли заперечна частка не передає заперечення, пор.: *Котóри хлóпец' до д'івчини хóд'ат, то ві́сип'ют дорóгу абó солóмоу, чим не по́пáло, чи по́пелом* (П 372).

Порівняйте ствердження: *так-так* (П 338), *ага́* (П 340), *егé* (П 380), *игі́* (П 338, 386), *угу́* (П 340, 400), *ну айáк'ж'е* (П 144); [*Ви молодю виходили заму́ж?*] – *Хи! Ой Бóже му́!* (П 124).

Відсутні в літературній мові такі частки: *ано́* (П 104) || *оно́* (П 62) || *то́но* (П 302) || *но* (П 324) 'тільки; лише', підсилювальна *ну* (П 144), стверджувальні *игі́* (П 386) та *угу́* (П 340).

Вставні слова: *му́сит'* || ¹*мусит'ка* (Б).

27. Вигук у західнополіських говірках

“Вигукова лексика, – зазначає Н. Гуйванюк, – один з найяскравіших засобів вираження емоційного світу людини. Вона є важливим компонентом процесу спілкування завдяки своєрідному функціональному навантаженню, що полягає в безпосередньому вираженні емоцій, волевиявлення та передавання звуків навколишнього середовища. У системі мови ця група слів помітно відрізняється від інших лек-

сико-граматичних класів своїми лексичними особливостями, зокрема нечіткістю семантики, незакріпленістю значення за звуковим комплексом, своїми граматичними ознаками та функцією в реченні, суто суб'єктивними, емоційно-вольовими виявленнями. <...> Вигуки, як відомо, належать до найдавніших за походженням утворень слів і водночас, як показує наше спостереження, відзначаються передусім певними локальними особливостями” [Гуйванюк 2011, 100–101].

У цій окремій частині мови наявні незмінювані слова різного походження, що виражають: емоції (*ої! уї! гон!*), спонукання (*аг'ов! гет'! тс!*), етикет (*здоров! д'акуйу! бувайте!*) (зауважимо, що ці слова не всі дослідники відносять до вигуків); існують також вокативні вигуки (*бир-бир! киш!*) та звуконаслідування (*ку'-ку, му-у-у, гав*). Інші мовознавці поділяють вигуки на *емотивні, імперативні та звуконаслідування* (див.: [Гуйванюк 2011, 101]).

А. Серед *волинсько-поліських вигуків* переважають емоційні та звуконаслідувальні:

– емоційні: *аї!* (В 238), *аї! аї!* (В 184), *айайаї! айайаї!* (В 16), *е!* (В 18), *е: еї!* (В 22), *ех!* (В 16), *ну ех!* (В 20), *о!* (В 24), *о:* (В 18), *о:!* (В 16), *о'* (В 18), *ої!* (В 18), *о':ї* (В 268), *ої! ої! ої* (В 104), *у:* (В 18), *у:!* (В 116), *у^е* (В 18), *уї* (В 84), *гм!* (В 292), *хе!* (В 30); пор. також: *ої мойа мат'інко!* (В 116), *ох! мамоїко зореїко* (В 36), *л'уде мойї!* (В 372), *а:! то слава Б'огу!* (В 50), *Б'оже! Б'оже!* (В 190), *Г'осподи^е Б'оже!* (В 184), *Б'оже с'ватї^еї!* (В 188), *Б'оже м'її! Г'осподи!* (В 184), *о Б'оже миї с'ватї^еї уєдїнеї, Г'осподи Б'оже миї мєлїї!* (В 186), *ої мойа гол'овон'ко!* (В 132), *в т'ому... вої!-вої!* – в *Довгошїях* (В 412), *вс'о!* (В 104), *й'олки-п'алки* (В 58); у вигуках наявні також протетичні приголосні – *ої || вої || гої*; останній фонетичний варіант уживаний навіть зі зменшено-пестливим суфіксом *гоїко* (Сильно Ківерц) у відповідях на дитяче звертання;

– спонукальні (для людей): *цїт'ти^е* (В 256), *еї || геї!, вон!, гет', марш!, пош'ов!, стоп!, тс-с-с, цит'* та ін.; зауважимо, що в говірці с. Сильно Ківерц уживаний вигук для присоромлення дитини *к'ів-к'ів!*, при цьому вказівний палець декілька разів згинають і розгинають, в інших говірках – *айайаї!*;

– етикетні: *прих'одит тої д'їт.* – *Д'обри ден'.* – *Д'обри ден'* (В 332); інші приклади з говірки с. Сильно Ківерц: *д'обри в'ечур!, здорови булі!, здоров!, оставайтеся здорови!, їд'їте з Б'огом!, бувай || бувайте, Христ'ос воскрес! – Воїстину воскрес!, спас'їбо, спас'їбо за ж'алобнїї гобїїд* та ін.;

– вокативні (команди тваринам): *бáс'у! бáс'у!* (для прикликання оленів) (В 379), *киш'! у́йу:!* (В 22), *тp:* (спиняти коней) (В 426) – *вйó!, кос'-кóс' || ц'ос'-ц'ос' – а-кóс'а!, пац'-пац' – а-пац'а!, киц'-кіц' – а-казу́ц!, ц'у-ц'у-ц'у – а-пушо́в!, т'у-т'у-т'у – а-кіш!, ц'ур-ц'ур-ц'ур – а-ц'у́ра!, мин'-мін' – а-лу́ча!;*

– звуконаслідувальні: *бл'-бл'-бл'* (В 362) || *чи':, чи:* (голос тетеруків) (В 146), *ц'ип-ц'ип-ц'ип!* (В 294), *ої: ої:* (голос лося) (В 58), *у: по-вóвч'її* (В 306), *бву:! фву:!* (В 312); пор. замкe *лоп-лóp! лоп-лóp!* (В 24), *тарáх! тарáх! побйé* (гладишки) (В 392), *бах! тóго Симéна в:óду* (В 48), в макарóни *бабáх!* (висипав цукор) (В 430), *бах! <...> у йїйї тра́хнув гр'ім* (В 54), *бах! бах!* (стріляння) (В 310), за рúку *хап!* (В 52), по болóто грúско *бро:! бро:к! брок!* (В 58), так йа на йóго *л'ап!*, а вин до менé лáпоу *рух!* (В 58), *гу-гу-гу!* (В 132), *стук-стук!* д'іт'ол – ни д'іт'ол (В 132), *го^л:áчка трис'!* (В 332), *вже так тої тик!* (показує, як під час сватання перебивають руку, закріплюючи згоду) (В 150).

Очевидно, до емоційних вигуків належить і т. зв. божіння, тобто присягання у справедливості власних слів чи дій. Зокрема, у волинсько-поліських говірках зафіксовано: *Б'ігме! || Б'ігма! || Б'угма! || Буїме!, Бóже упасі!, Вот-бо || Вот Бóжу! || Вуд Бóже!, Дал'іб'ї! || Дал'б'ї! || Дал'ї Б'іг!, Йї-бо! || Йїй-бо! || Йїй-бо, йїй-бо, йїй-бó! || Йїй-бó мойéму! || Йїй Бóгу!, Криї Бóже!, Кри́ж-бо! || Криж Бóже! || Криж Бóжїй! || Криж с'в'атїй!, От Бóжїй!, Прис'аї-бó! || Пр'ис'аї Бóгу! || Пр'ис'аши Бóгу!, Хаї Б'іг криїе!, Хрéсто с'ватїй, шо так!* [Аркушин 2003, 9–10].

Дорослі часто супроводжують вигуками ігри з дітьми, зокрема й з немовлятами, пор.: *тóс'ї-тóс'ї* (плескання в долоні), *шит'-шит'* (підкидання дитини вгору), *г'іл'-г'іл'* (лоскотання дитини), *бруч-бруч* (мір'яння лобами сили дитини) та ін. (Сильно Ківерц).

Порівняйте оноματοпоетичні наслідування:

а) голос жаб: *Кум, кумá, позіч полотна. – Було, а нема;*

б) курка, що знесла яйце: *кудкудак! кудкудак! знесла йайце, йак кулак;*

в) скрипка (тоненько): *Хл'ї:ба, хл'ї:ба до Кол'ад... бубон (товсто): Абó бóде, абó н'е... Абó бóде, абó н'е...*

(Докладніше про звуконаслідувальну лексику див.: [Юсип-Якимович 2007]).

Б. Берестейсько-пінські вигуки:

– емоційні: *ах* [ГУМ, 530], *ох* [ГУМ, 539], *ех* [ГУМ, 544; Б], *ей* [ГУМ, 545], *уї!* (Б), *т'ху / т'ху / т'ху* [ГУМ, 543], *пфу* (Б), *ої* ¹*Боже муї!* / *ойойої* ¹*л'у* ¹*дочки* ¹*мил'ї* (Б);

– спонукальні: *стиї!*;

– етикетні: *дрáс'ц'і*; зауважимо, що на Берестейщині, на відміну від Волинського Полісся, для привітання використовують запозичення (з)*дрáс'ц'е*, яким вітається не лише молодь між собою, а й внуки до бабусі, старі жінки одна до одної. У с. Мохро Іванів навіть знайшли виправдання цьому: за словами дячихи, коли розпинали Ісуса, то присутні свою радість висловлювали вигуками *дóбриї ден'!*; ось тому, за її словами, для привітання вони не вживають цей вигук, а лише *здрáс'ц'е*;

– вокативні (команди тваринам): *тпру* [ГУМ, 528], *гет'*;

– звуконаслідувальні: *а во|на бато|гом све"с' по но|гах* [ГУМ, 543], *трах / трах / ско|ваў* [ГУМ, 544], *стук стук стук / Наст'очко / оче|ни^е* [ГУМ, 544], *тупу|тупу|ножками^е* [ГУМ, 545], *граб|л'і йо|му храб|!* *по_голо|в'і* (Б), *шл'оп! те видро ме|н'і в_хату* (Б), *а_в'ін хлоп|!* *д'в'єри* (Б), *бах по / по_сни|гу по|падали* (Б), *з_з_з_з / зу_зу_зу / коро|ви поздро|чилис' і по|б'ігли до|дом* (Б), *а_в'же чо|го-то зуб на_зуб пом'і (нерозбірливо) ва_ва_ва_ва* (Б).

Божіння: *Б'ігма! || Буїма!, Бóже допóму!, Карáї менé, Бóже!, Трóйц'у с'ватуї!* [Аркушин 2003, 9–10].

В. Підляські вигуки. Зауважимо, що у зв'язному мовленні не так уже й багато вживано вигуків:

– емоційні: *а!* (П 160), *а:!* (П 170), *аї!* (П 418), *айайай!* (П 188), *е!* (П 426), *у:* (П 124), *у!* (П 406), *у:!* (П 184), *у:йé!* (П 124), *о! о!* (П 136), *охó:* (П 362), *ої* (П 136), *ойойóї!* (П 124), *ої шчó ти!* (П 218), *а чорт' йїх знаїе!* (П 438), *ха-ха-ха!* (П 124); пор. також божіння: *Бóгме! || Бугмé прáвда!, Гóсподи прáвда!, Дал'ібу́г! || Дáл'і Буг прáвда!, Йїї Бóгу! || Йеї Бóгу!* [Аркушин 2003, 9–10];

– етикетні: *спас'ібо* (П 186), до етикетних відносимо і такі: *борóн' Бóже* (П 142), *ої Бóже муї!* (П 126), *о Бóже м'її! Бóже!* (П 146);

– звуконаслідувальні: *воні йóго цук! ... вдавїл'і* (П 50), *бах! бах! в окно́* (П 64);

– вокативні: *а_сї_а_сї* ‘вигук для проганяння свиней і поросят’, *а_hula* ‘проганяти гусей’, *а_рїла_рїла* ‘проганяти гусят’, *а_с'о* ‘проганяти курей’, *а_сїу* ‘проганяти качок’, *а_по – а_по* ‘проганяти корів’ [Czyżewski, Sajewicz 1997, 47].

Отже, вигуки “засвідчують особливості менталітету українців, що проживають у різних регіонах, вироблені віками стереотипи спілкування, які належать до вербального поля української етнокультури загалом та актуалізують національні особливості мовної картини світу” [Гуйванюк 2011, 106].

V. ЗАХІДНОПОЛІСЬКА ДЕРИВАЦІЯ

28. Особливості словотвору західнополіських говірок

С. Бевзенко виділяє три групи найбільш поширених відмінностей у словотворі діалектної мови: 1) велика група словотворчих афіксів, відмінних від літературної мови як наслідок фонетичних особливостей говірок; 2) різна продуктивність словотворчих афіксів та словотвірних моделей; 3) наявність словотвірних структур, що характерні лише окремим діалектам чи говірковим групам [Бевзенко 1980, 88].

Зрозуміло, що кожна з названих груп має певну кількість репрезентантів, так само зрозуміло, що їх найбільша кількість у першій групі. Ось деякі фонетичні варіанти суфіксів, уживаних у західнополіському говорі:

-атк-(о) > -'атк-(о) || -'етк-(о) || -'ітк-(о): *д'івча́тко, д'ім'а́тко, собач'е́тко, д'ім'і́тко*;

-ец' > -ец || -иц' || -'іц' || -'іц || -ац': *украї́нец', н'імец, волéниц' 'житель Волині', кита́йиц', шу́л'иц 'стовп у стіні будівлі', рувáц' 'рівчак'*;

-ечк-(а) > -ичк-(а) || -'ічк-(а) || -очк-(а): *донечка, ка́чичка, до́ч'ічка, ні́жочка*;

-ен'к-(о) > -еїк-(о) || -ин'к-(о) || -'ін'к-(о) || -'їк-(о) || -иїк-(о) || -ик-(о): *ба́тенько, ба́теїко, з'і́тин'ко́, за́йін'ко, з'а́т'ї́ко, со́ниїко, со́нико* [Аркушин 2004, 35].

Ілюстрацією до другої групи – різної продуктивності словотворчих афіксів – можуть бути такі деривати, виявлені у любешівсько-зарічненських говірках: *дит'у́к, заї́чу́к, лис'у́к, гус'у́к, качу́к, порос'у́к, тел'у́к* та ін.; у цуманських говірках: *коробéта, мисéта, сумéта, торбéта* і т. д.

Як приклад третьої групи – наявність словотвірних структур, невідомих у літературній мові, – можуть бути деривати *бат'у́хно, мат'у́хна, сестру́хна, брат'у́хна* та ін.; пор. ківерцівсько-маневицько-любешівські варіанти власних особових імен: *Га́н'ба, Кла́д'ба, Ко́л'ба, На́тал'ба* і т. д.

Іменний словотвір західнополіського говору описаний у нашій монографії [Аркушин 2004]. Зокрема, виділено такі різновиди морфологічного творення:

– суфіксація: *головіна, грудіна, куфайчіна, пал'тіна, серн'ажіна, свитіна, сорочіна, спідничіна, хвартушіна, шматена* та ін. (подаємо деривати лише із суфіксом **-ин-а₂**, що творять продуктивний тип назв конкретних предметів); докладніше див. [Аркушин 2004, 35–481, 612–668]; пор. назви осіб жіночої статі: *мо^уло^удуха* ‘молода на весіллі’ [ГУМ, 546], *чисту́ха, тоу́сту́ха, худу́ха, хорошу́ха, чудну́ха, рабу́ту́ха* та ін. [Аркушин 2004, 319];

– нульсуфіксальні утворення: *за́сув < засувати, недосо́л < недосолити, проко́с < прокосіти, р'із ‘тирса’ < р'ізати, прохóд, прогóн, про́пуск, потóп; була́н, гнил', каламу́т, куц, низ', по́ган'* та ін. (див.: [Аркушин 2004, 482–496]);

– префіксація: *завелі́кий || завилі́к'і, задóвгий, замалі́й, задорогі́й, зависо́кий, заширо́к'і, загру́бий, зат'існий, зате́мний, зайа́сний, замóкрий, засухі́й; по́малий ‘малуватий’, по́великий || повелі́к'і ‘великуватий’, по́старий ‘старуватий’, по́зилиний ‘незрілий’* та ін. (докладніше див.: [Аркушин 2004, 516–534, 669–672]);

– конфіксація (префіксально-суфіксальне творення): *задво́рок, зала́вок, за́м'іжок, зат'інок, за́п'ічок; наші́йник, намóрдник, нахра́пник, над'іжник, настóлник* та ін. (докладніше див.: [Аркушин 2004, 534–565, 673–677]);

– постфіксація: *йі́стис'а || зйіда́тис'а ‘сваритися’, годувáтис'а ‘виростати’, не гр'іші́тис'а ‘ще нічого від самого ранку не їсти’;*

– флексійне словотворення: *гону́ка < гону́к, кума́ < кум, Богда́на < Богда́н, т'ігра < тигр; га́ва < гав, кі́ця'а < киця', мі́н'а < мин'; малá ‘менша сестра’ < малі́й ‘менший брат’; золоті́й < зо́лото, парубо́чий < па́рубок* та ін. (докладніше див. [Аркушин 2004, 572–573, 678–679]);

– універбація, коли словосполучення “прикметник + іменник” за допомогою суфіксації згортається в одне слово, при цьому твірною основою стає прикметник: *маршру́тка < маршрутне таксі, м'інерáлка < мінеральна вода, моб'і́лка < мобільний телефон, Варша́вка < т. зв. Варшавський ринок у Луцьку, плет'і́нка < плетена булка; здебільшого такі деривати виникають у розмовному стилі жителів міста, переходячи у мовлення мешканців села (див.: [Аркушин 2004, 573–574]);*

– словоскладання: *л'ул'ка-черепушка, чудо-бидá, концá-крайу, гоп-компán'йя, д'ід-бород'іт, ба́ба-жа́ба, оте́ц'-ма́ти, хл'і́ба-со́л'і, ме́д-вино́, фартушо́к-мере́жка* та ін. (див.: [Аркушин 2004, 574–575]);

– основоскладання: *великду́ра, виликда́н, мал'і́нуд* ‘низькорослий’, *криволáпа, страхо́уд, костопра́в, самос'ів, сл'і́покішка* ‘апендикс’, *свинобо́ї, свинорі́ї, сухосто́ї, хвалоду́п* та ін. (див.: [Аркушин 2004, 575–579]);

– суфіксально-складні утворення: *голодрáнец', голопу́зик* || *голопу́чик, жовторо́тик, сухоре́брик, похото́чина, верхол'о́диц'а, саморо́бка, самого́нка, стограмо́вец'* та ін. (див.: [Аркушин 2004, 579–581]);

– контамінація: *ра́копитиц'а* (ра́тиц'а + ко́пiто), *драбри́на* (драбі́на + рабри́на), *шалабу́да* (шалаш + буда), *безда́рма* (без грошей + задарма), *бутил'áшка, рушитéнце, шка́фа* та ін. (див.: [Аркушин 2004, 582–584]), *шофері́ст* (Сильно Ківерц), *стрéмпал'* ‘загострений кілок’ (Берестяни Ківерц), *гетаки́ї* (*гето* + *таки́ї*) (Огово Іванів);

– редеривація (зворотне словотворення): *шка́рпéта* < *шка́рпéтка, поду́ха* < *поду́шка*, прізвисько *Марти́н* < прізвище *Мартинюк*, прізвисько *Л'ах* < прізвище *Л'ашу́к* (див.: [Аркушин 2004, 496–498]);

– редуплікація: *шо-шо́?, йак-йак?*, *колоко́ло* ‘велике кільце’ (Сильно Ківерц); це явище характерне для “дитячих” лексем: *ва́ва* ‘рана’, *ко́ко* ‘яйце’, *па́па* ‘хліб’, а також *куп-ку́п, тук-ту́к, чес'-чэ́с'* та ін. (див.: [Аркушин 2004, 582]).

У діалектному словотворенні відсутня аббревіація, а такі деривати, як *медпу́нкт, продма́г, с'іл'ра́да* та ін., запозичені з літературної мови.

Інвентар словотворчих афіксів свідчить про добре розвинуту дериваційну систему західнополіського діалекту, насамперед іменника та прикметника.

Неморфологічне словотворення, тобто поява у слові нового значення без зміни фонетичного складу, – досить поширене явище:

– лексико-семантичне словотворення, або семантичне: *бри́тва* ‘гостра на язик жінка’, *івані́ха* ‘самка лелеки’, *по́шита* ‘жінка, яка любить ходити до сусідів попліткувати’, *текл'у́н'а* ‘айстра’, *в'ід'ма* ‘нічний метелик’; пор. назви комахи сонечко: *пéтрик, бе́дрик, бо́брик, коло́да, пого́да, петро́, се́рдин'ко, сі́дорко, коро́вка, жиді́вка, зозу́лка, хве́дур, федо́ра* || *федо́рко* та ін. (див.: [Аркушин 2004, 596–602, 685–686]);

– морфолого-синтаксичне словотворення, або конверсія: а) субстантивація (перехід в іменники): *старі́ї* ‘батько; свекор’, *старá* ‘мати;

свекруха', *домáшн'і*, *ста́рши* 'старший син', *се́редн'і*, *ме́ншиї*, *мала́*, *хре́сний*, *хре́сна*, *хришичо́ни*, *хришичо́на*, *ле́гке* 'легені', *та́шка* 'печінка', *важні́* 'т. с.' та ін.; б) ад'ективація (перехід дієприкметників, числівників та займенників у прикметники): *кв́ашана* (*капу́ста*), *вид'у́шчий*, *блиску́чий*, *смерд'у́чий*, *вон'у́чий*; *пе́ршиї* (*хаз'а́йен*), *брат* у *пе́рших* 'двоюрідний', *дру́г'і* (*сорт*); *ни́якії* 'не дуже гарний, але й не дуже поганий', *ничо́гий* 'недобрий' та ін. (див.: [Аркушин 2004, 589–596, 687–688]);

– прикладів лексико-синтаксичного словотворення, або зрощення, виявлено небагато: *добри́ден'*, *с'огóдн'а*, *спас'і́бо*, *Очи́наш* 'молитва Отче наш'; пор. прізвиська, що виникли як характеристики часто повторюваних слів: *Йомойо́*, *Ма́т'чесна́*, *Нашива́н'а*, *Воли́н'мойа́*, *Чорт'йогозна́йе*, а також *Ко́л'а-Ва́с'а* 'вдома звать Колею, а охрестили Василем', *Мака́рва́рка* 'нерозлучне подружжя Макар і Варка', *Ал'екса́ша* та деякі ін. (див.: [Аркушин 2004, 603–604]).

Оригінальна діалектна лексика. Зауважимо, що встановити ендемічну, тобто оригінальну лексику, не так і просто, оскільки потрібно перевірити всі наявні друковані фіксації, та й це ще не буде свідченням того, що в жодній іншій говірці цього слова немає. Отже, подаємо деякі деривати, які гіпотетично вважаємо ендемічними, що вживані в окремих західнополіських регіонах.

А. Оригінальні волинсько-поліські деривати (за "Голосами з Волинського Полісся" [Аркушин 2010а] та монографією "Іменний словотвір західнополіського говору" [Аркушин 2004], а також з принагідних записів): *бул'бо́вці* 'воїни Поліської Січі, тобто армії Т. Боровця (Бульби)' (В 314), *бул'баш'і* 'т. с.', *ве́д'мество* 'відьмарство' (В 108), *годува́лас'а* (в *Кол'о́д'ажни*) 'виростала' (В 274), *живу́ха* (В 28), *з'уба́н* 'дзьоб' (В 292), *кв́ашална* 'холодець' [Аркушин 2004, 49], *лі́чки* 'ліки' [Аркушин 2004, 159], *нашива́ла* 'вишивала' (В 94), *нипо́тр'іпство* (В 66), *нудно́та* (В 122), *обра́зкі^е* 'ікони' [Аркушин 2004, 159], *по-сус'і́дниках* 'по-сусідськи' (В 106), *посус'і́дн'її* (чоловік) 'сусідський' (В 188), *св'атк'е́* 'свято' [Аркушин 2004, 159], *те́с'т'о* (В 108), *тилу́шки* (В 64), *убо́ра* 'одяг' (В 226), *хлі́вн'ічок* 'хлівчик' (В 328) та ін.; пор. з присвітязьких говірок: *л'удке́* [Аркушин 2004, 159], *л'удко́ве* [Аркушин 2004, 183], *л'удко́вічки*; з інших говірок: *назві́шче* (Великі Озера Дубровиць) || *назві́с'ко* (Дольськ Любешів) 'назва (будь-чого)', *насторо́гувати* 'застерігати' (Верхи К-К), *холодні́к* (Де-

ревок Любешів) || *холо́дниця* (Сильно Ківерц) ‘холодець’, *покра́тки* ‘крадькома’ (Ружин Турійськ), *завма́жixa* ‘дружина завідувача магазину’ (Оконськ Маневиць), *коли́ш'ишн'її* (Городок Маневиць), *ро́дик* ‘родич’ (Заболоття Ратн), *дожї́нк'ї* ‘обжинки’ (Куснище Любомль), *п'їдпéн'ки* ‘опеньки’ (Деревок Любешів), *пукóпишче* ‘поле з-під картоплі’ (Гірки Любешів).

У любешівсько-зарічненських говірках, як зазначали вище, назви малих щодо віку істот утворюють за допомогою продуктивного суфікса *-ук*: *вовчу́к*, *гус'у́к*, *дит'у́к*, *д'ївчу́к*, *їагн'у́к*, *їежу́к*, *заїчу́к*, *лис'у́к*, *качу́к*, *собачу́к* та ін. Порівняйте ще такі деривати з говірок північної та західної частини Волинської області: *гусен'это*, *курен'это* (Добре К-К), *тил'это*, *порос'это* (Заставне Іванич), *їгн'это*, *п'їс'это* ‘собаченя’, *курчин'это*, *котен'это* [Аркушин 2004, 67].

У говірках Волинського Полісся збережені давні безсуфіксні лексеми, до яких відповідниками виступають літературні суфіксальні деривати, пор.: *ку́ра*, *кво́ка*, *оса́* ‘осика’, *нев'їста* ‘невістка’, *пол'їха* ‘полішка; жителька Полісся’, *пел'у́ха* ‘пелюшка’, *ті́ка* ‘тичка’, а також *пл'аха́* ‘пляшка’ (Кримно Старовиж), *стега́* ‘стежка’ (Литовеж Іванич), *носу́ли* ‘носилки’ (Берестівка Володимирець) та ін. Зауважимо, що в деяких словах із суфіксальним *-к-а* відбулися семантичні зміни у порівнянні з безсуфіксальними твірними відповідниками: *мату́с'а* ‘рідна мати’ – *мату́с'ка* ‘хресна мати’, так само *ма́ма* і *ма́мка*; *гли́на* ‘всяка глина’ – *гли́нка* ‘тільки білого кольору глина’, *кропи́ва* ‘звичайна кропива’ – *кропи́вка* ‘кропива жалка’.

У північній частині волинсько-поліських говірок зафіксований польсько-білорусько-український суфікс *-ухн-а*: *бра́тухна*, *дочу́хна*, *ма́тухна* || *ма́мухна*, *молоду́хна* ‘весільна молода’, *нев'їстухна*, *зову́хна* ‘чоловікова сестра’, *свикру́хна*, *сестру́хна*. Хоча цей словотвірний тип уже “затухає”, очевидно, тому, що не підтримується літературною мовою, однак іноді подає про себе “вістку” у варіантах власних особових імен – *Вал'у́хна*, *Ол'у́хна* і т. д.

Б. *Оригінальні берестейські деривати* виявлені серед різних частин мови, але найбільше серед іменників: *бэ́блаx* ‘ребенок’ [Климчук 1968, 21], *вда́л'ук* [ГУМ, 529], *дівля* ‘пагард. дзяўчына’ [ДСБ, 56], *домáш* ‘той, хто знаходзіцца дома’ [Клімчук 1992, 40], *жы́жавка* ‘чиряк’ [Климчук 1968, 33], *о́гн'авка* ‘т. с.’ [Климчук 1968, 52], *скул'а́чка* ‘т. с.’ [ДСБ, 207; Климчук 1968, 67], *жонóчына* [ДСБ, 66], *жы́жу́нка*

‘пякучая крапіва’ [ДСБ, 67], *забајда* ‘помеха’ [Климчук 1968, 76], *курочно* ‘курица’ [Климчук 1968, 44], *куре^uн’атка* [ГУМ, 530], *мохнявка* ‘гриб маховик’ [ДСБ, 135], *мучаньця* ‘кривянка’ (ковбаса, начинена кров’ю та борошном) [ДСБ, 137], *прыданкі* ‘удзельнікі вяселля’ [ДСБ, 184], *рабрэй* ‘аер’ [ДСБ, 192], *саламайда* ‘узвар з каліны’ [ДСБ, 198], *сінянка* ‘матрас, натоптаний сіном’ [ДСБ, 203], *солоп’яка* ‘тот, хто высовывае язык’ [Климчук 1968, 68], *стовп’ан* ‘кветканоснае сцябло’ [ДСБ, 216; Климчук 1968, 69], *трап’ач* ‘невялікі льняны ручнік’ [ДСБ, 230], *скар’ач* ‘т. с.’ [ДСБ, 204], *смугун* ‘особый вид ковра, выткан полосами’ [ДСБ, 210], *чашч’віч* ‘падбязозавік’ [ДСБ, 254], *нап’удач* ‘опудало на городі’ (Мокрани Малорит), *у’рано* ‘уранці’ [ГУМ, 531], *учител’іха* [ГУМ, 539], *деу’ки... пуд:еўчу’ки* [ГУМ, 539], *пудкобрыч’ани* ‘жителі сіл неподалік Кобрин’ (Забужки Кобрин), *плишнік* ‘лепеха’, *хар’іі* ‘лепеха; аір’ (Федьклвич Жабінк), *ч’осонки* ‘зимове саморобне суконне взуття’ (Остромичі Кобрин), *т’убелница* ‘корінна жителька’ (Піски-1 Кобрин), *гушчакі* ‘гушчавина’ (Жидче Пінськ) та ін.

Подальші докладні дослідження виявлять ще не один оригінальний дериват.

В. Оригінальні підляські деривати (за збірником текстів “Голоси з Підляшшя” [Аркушин 2007б] та іншими фіксаціями): *боже д’ревко* ‘звіробій’, *бз’д’урка* ‘примітивний світильник’, *бужіс’ко* ‘старе русло Буга’, *вискочн’і* ‘різновид грибів’, *г’етачки* ‘жителі Підляшшя, які вживають займенник *г’ето*’, *Гогот’уха* ‘Багата вечеря’, *дивос’нуби* ‘заручини’, *дивчин’ета*, *дровн’а* ‘дровітня’, *hruš’ewnyk* ‘dżem z gruszek’ [Аркушин 2004, 76], *з’берн’ава* ‘зібрання молоді для відпочинку’, *зел’енки* ‘гриби зелениці’, *картох’л’анка* ‘вода, у якій варили картоплю’, *клопу’вати* ‘мати клопіт’, *копан’ка* ‘дерев’яні ночви’, *кунч’анэ* ‘живущіє на окраин’ї села’ [Бессараба 1903, 307], *ман’т’ук* ‘лівша’, *молод’а’ки* ‘молодь’, *новуц’к’і* ‘новенький’, *обумершчина* ‘велика смертність’, *пэрэзв’янки* [Бессараба 1903, 255], *прис’н’ак* ‘корж із вареної картоплі та борошна’, *пухн’а’ки* ‘різновид грибів’, *св’ан’ка* ‘пісня-веснянка’ [Аркушин 2004, 57], *ст’р’итити* ‘зустріти’, *у’нис’а* ‘різновид бур’яну’, *хил’ошні* [Czyżewski, Warchoł 1998, 310], *кот’е’ніх* ‘сажотрус’ [Atlas Białostoczczyzny VII, m. 243], *штокма’ни* ‘жителі Підляшшя, які вимовляють *што* ‘що’ ’ та ін.

Як бачимо, в західнополіських говірках збережені давні деривати: *л'удкóве*, *нагаві́ці* 'штани', *ратáї* 'орач', *св'іс'т'* 'сестра дружини', *чел'ад'* 'череда корів' та ін.; деякі з них можуть бути джерелом реконструкції втрачених у досліджуваних говірках твірних основ, пор.: *гúторка* 'мовлення; базікання' (утрачене *гутóрити*), *загумі́нки* 'городи за клунями' (утрачене *гумно́*), *ржі́с'ко* || *ржі́шче* 'поле з-під жита', *сúржок* || *сúржи́ця* 'суміш жита з ячменем' (отже, давніше була вживана лексема *рож* 'жито'), *топорі́с'ко* || *топорі́шче* 'ручка сокири' (давніше існували два окремі знаряддя праці – *сокі́ра* і *топо́р*), *настрáмок* 'кількість сіна поверх драбин воза' || *страмі́на* 'драбина' || пор. фразеологізм *ла́зити по стрóмах* 'ходити (лізти) по високих небезпечних місцях' (була вживана лексема *стром* || *страм* 'дерево'), *пúжално* 'ручка батога' (утрачене *пúга* 'батіг'), *ра́лець* 'подарунок хрещеникам на Великдень' (утрачені *ра́ло* 'примітивний плуг' і *ра́лити* 'орати'), *стринéшній* || *першострі́дн'її* 'двоюрідний' (у говірках Західного Полісся лексема *стри́ї* 'батьків брат; дядько' не вживана) та ін.

VI. ЗАХІДНОПОЛІСЬКИЙ СИНТАКСИС

Діалектний синтаксис узагалі, як і західнополіський зокрема, ще мало вивчений. “Це пояснюють тим, що з усіх рівнів мовної системи синтаксичний найменше диференціює говори, а також відносною складністю фіксації синтаксичного діалектного матеріалу” [Бідношія 2007, 32].

І хоч І. Нечуй-Левицький писав, що “для літератури взірцем книжного языка повинен бути іменно язык сільської баби з її синтаксисом”, тобто “«мужичий язык» <...> повинен всисатись у літературний, книжний язык, увійти в нього з м'ясом, з кістками, з жилами і зовсім переформувати його на інший, живий, народний лад”, однак навіть приклади, наведені нижче, свідчать, що народний синтаксис у порівнянні з літературним має значні відмінності. Тому не можемо погодитися з таким твердженням: “Синтаксис говірки <...> спільний із синтаксисом літературної мови, хоч має незначні відмінності” [Лесюк 2008, 73].

Зрозуміло, аналіз побудови словосполучень і речень потрібно робити на основі зв'язного мовлення діалектоносіїв, відкидаючи при цьому усі помилкові конструкції, що трапляються під час спонтанного мовлення.

29. Особливості побудови словосполучень

А. Словосполучення у волинсько-поліських говірках проаналізовані на основі принагідних записів та збірника діалектних текстів “Голоси з Волинського Полісся”.

Спершу проаналізуємо відмінності на рівні словосполучень та сполучень слів.

У словосполученнях зі зв'язком узгодження відмінностей супроти літературної мови майже немає, за винятком окремих говірок перехідного типу від західно- до середньополіських; порівняйте з говірки с. Липно Ківерц (Н. в. мн.): *дóбрыйа л'ўди, зелéнийа сóсни*, а також (Н. в. одн.) *мойé мáти* (Ветли Любешів).

Більшість відмінностей у словосполученнях зі зв'язком керування.

Таблиця 12

Діалектні безприйменникові словосполучення	Літературні відповідники
1	2
<i>а йа чолов'їка вз'ала (В 80)</i> <i>погодовав синї (В 82)</i> <i>менé óч'ї бол'їли (В 334)</i> <i>мук'ї, бо минé нимá (В 50)</i> <i>побáчив окнóм</i> <i>заслаб'їла мен'ї ж'їнка</i>	<i>одружилася з чоловіком</i> <i>вигодував синів</i> <i>у мене очі були хворі</i> <i>бо у мене нема муки (борошна)</i> <i>побачив через вікно</i> <i>моя дружина захворїла</i>
Діалектні прийменникові словосполучення	Безприйменникові літературні відповідники
<i>міти з мїлом</i> <i>їїсти з лóжкойу</i> <i>пуд замкóм булé (В 16)</i> <i>на тїїї кáж'е (В 20)</i> <i>скажі дл'а нéїї скажі дл'а йїї</i> <i>булі^е красив'їш'ї дл'а нас (В 82)</i> <i>за Пóл'шчи (В 196)</i> <i>у мéне ї самéїї рóжа мáла (В 342)</i> <i>пойїхала на буракé (В 428)</i> <i>без трох рóк'їв мучус'а</i> <i>сижú на укóлах</i> <i>ни журиц':а по мн'ї</i>	<i>міти мїлом</i> <i>їсти ложкою</i> <i>булі зámкнені</i> <i>тим каже</i> <i>скажи їй</i> <i>нам були красивіші</i> <i>були у складі Польщі</i> <i>я хворїла рожєю (почервоніння шкіри)</i> <i>поїхала обробляти буряки</i> <i>три роки мучуся</i> <i>приймаю уколи (уводять ліки в судини)</i> <i>не турбується мною</i>
Діалектні прийменникові словосполучення	Прийменникові літературні відповідники
<i>до ч'áсу нóч'ї (В 100)</i> <i>ві'стр'їлит' до йóго (В 368)</i> <i>пóза силó (В 218)</i> <i>за пїат' л'їт приїду</i> <i>перелет'їв без дорóгу</i> <i>ростé дл'а хáти</i> <i>на великуї хáти</i> <i>п'їтáтис'а за брáта</i> <i>п'їті на клуб</i> <i>на Б'їлорус'її живе</i> <i>живé при бат'кови</i>	<i>до першої години ночі</i> <i>вистрілить у нього</i> <i>поза селом</i> <i>через п'ять років приїду</i> <i>перебіг через дорогу</i> <i>росте біля (коло) хати</i> <i>у великій кімнаті у світлиці</i> <i>розпитувати про брата</i> <i>піти в клуб</i> <i>живе в Білорусії</i> <i>живе з батьком</i>

1	2
Діалектні словосполучення, що постали внаслідок мовленнєвої ощадності	Літературні відповідники
<i>держіт' його сестру́</i> <i>пошла́ на д'іти</i> <i>пошла́ на хати́</i> <i>сид'іти в телевізори</i> <i>сид'іти на конц'і села́</i> <i>сизжу́ на груп'і</i> <i>запали́ хати́</i> <i>порошо́к од голови́</i> <i>їду з ного́йу</i> <i>їду з зубáми</i> <i>пити́ в гриби́</i> <i>пути́ по ри́бу</i> <i>зл'із' з голови́</i> <i>зйісти міску́</i> <i>за пєрших сав'єту́</i> <i>за друг'іх сав'єту́</i> <i>набáчити за товáром</i> <i>постáв во́ду на го́лову</i>	<i>одружений з його сестрою</i> <i>вийшла заміж за вдівця, у якого є діти</i> <i>пішла до сусідів</i> <i>дивитися телепередачі</i> <i>хата у кінці села</i> <i>отримувати пенсію як інвалід</i> <i>затопити грубки в усіх кімнатах</i> <i>таблетки від головного болю</i> <i>їду в лікарню лікувати ногу</i> <i>їду лікувати зуби</i> <i>піти збирати гриби</i> <i>піти ловити рибу</i> <i>не морочи голови забаганками; відчепись</i> <i>з'їсти порцію (борщу)</i> <i>у період з вересня 1939 року по червень 1941</i> <i>у період з 1944 по 1991 рік</i> <i>помітити, пасучи корів</i> <i>нагріти воду, щоб помити волосся</i>

Варто звернути увагу на словосполучення, у яких давальний безприйменниковий замінений родовим прийменниковим (*на тійі́ кáж'е, скажі́ дл'а не́йі, булі́є красив'іш'і дл'а нас*) з явною перевагою прийменника *дл'а*. За спостереженнями Ю. Бідношії, такі конструкції характерні для всього поліського ареалу, вони властиві не тільки українським говіркам, а й польським, зокрема тим, що на Підляшші. “На наш погляд, певну роль у виникненні цього явища в слов’янських говірках Підляшшя могла відіграти мова ідиш. <...> Для ідиш, як і інших германських мов, характерна більша аналітичність порівняно зі слов’янськими мовами, зокрема багатьом східно- і західнослов’янським безприйменниковим конструкціям відповідають в ідиш прийменникові” [Бідношия 2007, 39–40]. І далі автор підкреслює, що проаналізовані ним приклади “ще не дають підстав стверджувати про занепад у розглянутих говірках давального відмінка, але свідчать про певну тенденцію, про поступову заміну окремих безприйменникових конструкцій прийменниковими, а отже – про тенденції аналітичні” [Бідношия 2007, 43].

Б. Словосполучення у берестейсько-пінських говірках (за ГУМ та рукописним зібранням текстів “Голоси з Берестейщини”).

Відмінності у словосполученнях зі зв’язком узгодження: *ста^рийе л’уде, ста^рийе ба^би* (Б), *ти^йе доч’к’і* (Б), *за^ри^койу ту* (Б), *на^тийі хур^лманци* (Б), *а^тойе ди^тина* (Б), *д’ет’і мо^йа* (Б), *л’уде не^добре* (Б). Зв’язок прилягання: *бура^ку^б б^рала м^ногойе* (Б).

Відмінності у словосполученнях зі зв’язком керування (табл. 13):

Таблиця 13

Діалектні безприйменникові словосполучення	Літературні відповідники
во^но [пальто] поста^р’і^ейе, ўже йо^го на ро^боту ход’ат [ГУМ, 528] йа йо^го попохо^ддила (Б) то нас ни^хто ни^ка^зав шо ми б’ело^руси (Б) ко^ни па^сти (Б) с^вини с^каже по^пасти мене рет’к^ова пока^зував ме^не не^ма ко^му помох^чи і^мене внук^тутака и^сестри ни^ема вже йі^розуму ни^має та^кого йі^літ віс^ім у^же ну^нейі знахурка ка^зали (Б)	...у ньому на роботу ходять я у ньому попоходіла то на нас ніхто... ко^ней па^сти сви^ней скаже па^сти мені Рет’кова показував мені нема кому помохчи і^мій внук тут і^сестер нема вже у неї розуму немає такого йі^літ вісім у^же казали на неї, що вона знахорка
Діалектні прийменникові словосполучення	Літературні відповідники
в Кол’ад’ух винча^лис (Мотоль Іванів) біга^йімо в грибі (Огово Іванів) т’і^кати к^дому [ГУМ, 528] пуд укра^йінс’киї пуд^ходит’ (Б) при н’і^мц’ах (Б) н’ан’ку дл’а моло^дих (Б) во^на та^ка добра дл’а нас (Б) помо^жу дл’а йейі (Б) не^ма ро^ду ми^лішого через ба^тен’ка (з пісні) (Б) був ареш^тований^черес по^л’акув^ф (Б) в^ходит’ в ав^тобуса (Б) йі^здили в за^роботки (Б) про йо^го се^ло назва^ли (Б) йа в^плакала / ну по^тому си^нови (Б) ро^сказувала про тийі знахо^р’і (Б) за йа^киїс’ ден’ (Б) в^д’ецких лі^т’ах ос^тавс’а од^бат’ка (Б)	вінчалися під час Різдяних свят ходимо збирати гриби втікати до хати подібний до української мови в роки німецької окупації няньку молодим вона нам така добра поможу їй ...за батенька, ...як батенько арештований поляками входить в автобус їздили на заробітки в його честь село назвали за тим сином розказувала про тих знахорів через декілька днів з дитячих літ (років) залишився без батька

1	2
Діалектні словосполучення, що постали внаслідок мовленнєвої ощадності	Літературні відповідники
хо ¹ дил'і у ¹ свої ¹ му [ГУМ, 527]	ходили в одязі своєї роботи ходили в домотканному одязі
с сво ¹ го сук ¹ на [ГУМ, 531]	з домотканого сукна

Безперечно, існують значні відмінності між мовою фольклору та усним мовленням (див. [Аркушин 2010e]), пор. з народної пісні: *не¹ма¹ роду хо¹р'ішчого через ма¹т'онку* ‘за матінку; як матінка’ (Б); в усному мовленні берестейців таких конструкцій нам не трапилося.

В. Словосполучення у підляських говірках (за текстами “Голоси з Підляшшя”, після цитат з цього видання позначка П і номер сторінки) (табл. 14).

Таблиця 14

Діалектні безприйменникові словосполучення	Літературні відповідники
йо ¹ му ¹ вм'іра ¹ л'і (П 114) на ¹ ми старі ¹ йє дво ¹ х (П 362) сві ¹ н'є за ¹ ко ¹ л'ут' (П 256)	у нього вмирали нас двоє старих свиню заколють
Діалектні прийменникові словосполучення	Літературні безприйменникові відповідники
в с'ум ро ¹ ко ¹ ви (П 246) говору ¹ до йо ¹ го (П 324) дл'а сі ¹ на зу ¹ ста ¹ вив (П 94) дл'а ка ¹ ждо ¹ го в до ¹ лон'у (П 164) дл'а па ¹ н'і на ¹ ка ¹ за ¹ л'і (П 316) не ска ¹ за ¹ ла дл'а йе ¹ йі (П 188) ска ¹ жі дл'а Мико ¹ ла ¹ йа (П 128) дл'а мо ¹ го чо ¹ лов'є ¹ ка (П 316) до ро ¹ ку не спи ¹ ва ¹ йє (П 176) за Не ¹ ме ¹ тчи ¹ ни (П 96) за сав'є ¹ ту ¹ в (П 232) і ¹ з:а то ¹ го Кру ¹ л'є ¹ вска [називається] (П 116) По ¹ лічна і ¹ з:а то ¹ го (П 198)	цього року говорю йому синові залишив кожному в долоню пані наказали не сказала їй скажи Миколаєві моєму чоловікові рік не співає (жалобу носить) коли цю територію захопили німці коли були в складі Радянського Союзу тому називається Крулевська, що... Полічна тому...
Діалектні прийменникові словосполучення	Літературні прийменникові відповідники
мо ¹ жем без ма ¹ ши ¹ нку (П 182) па ¹ сли с кол'є ¹ к'і (П 102) по во ¹ йн'і (П 100) по во ¹ їс'кови (П 94) по Тру ¹ йці (П 376) пут Ко ¹ л'а ¹ ду (П 340) при бат'ка ¹ х жи ¹ ла (П 434) по ¹ м'іж Па ¹ ско ¹ йа (П 164) ме ¹ жи л'у ¹ де (П 48)	можемо через машинку пасли по черзі після війни після військової служби після Трійці перед Різдом з батьками жила серед Пасхальних днів між людьми

Ю. Бідношия, проаналізувавши вживання конструкції *дл'а + родовий* відмінок іменника (*скажі дл'а Миколáйя*), пояснює цю рису в українських підляських говірках так:

“1) внутрішніми еволюційними тенденціями говірок, підтриманими аналогічними процесами у сусідніх польських і білоруських говірках;

2) балтійським субстратом;

3) інтерферентним впливом мови ідиш” [Бідношия 2007, 40].

Зауважимо, що давальний безприйменниковий може бути замієний конструкціями родового з іншими прийменниками, напр., *говору́ до його́* (П 324).

30. Особливості побудови речень

Досить значні відмінності існують між реченнями спонтанного мовлення і літературними відповідниками.

А. Прості та складні речення у волинсько-поліських говірках

Слова-речення. Якщо в літературній мові вживане здебільшого ствердження, виражене одним словом *так*, то у волинсько-поліських говірках їх більше, тим паче, що ця лексема часто редуєється, пор.: *так; а так!; так-та́к; так! так!; так-так-та́к; так! так! так!* Звичним у досліджуваних говірках є багатозначне слово *ну*, що може стверджувати або підсилювати висловлення: *знайде́ш доро́гу до д'а́т'ка? – ну;* пор. приклад, коли перше *ну* стверджує, а друге підсилює: *так'і укóли помага́йт'?* – *ну... трóх'і... ну йе так, шо віл'ічат', áле то рíтко.* Звичайно, у мовленні представників різного віку широко вживаний росіянізм *да* (*да-да́, да-дада́*). Широко відомі й інші еквіваленти речень: *ага́, егу́, абéме, бода́ї* (*бода́йн'і, бода́йшо*), *але́* (*але-але́*), *о, овó*, напр.: *карто́пл'у копа́ли? – бода́йн'і; ти була́ в це́ркви? – ал'е́-ал'е́; йак вони́? – мо́же, Кóсач'і? – о! ововó! ововó!* Оригінальною рисою західнополіського синтаксису є використання первинно питальних конструкцій у функції стверджувальних: *в нед'і́л'у йдеш у це́ркву? – чом не йду; у л'іс'і блуді́ли? – чом н'е.* Зрідка вживані так звані підсумкові ствердження: *ота́к-то, отакé д'і́ло, йак ба́чиш, йак чу́йиш, хвалі́ти Бо́га, д'а́кувати Бо́гови* та ін. Зафіксоване лише одне заперечне квазіречення з різними фонетичними та редуєкованими варіантами: *н'і, н'і-н'і, ни, н'е, н'еа, н'е-н'е-н'е́;* у функції заперечень

використовують ще такі слова: *аї!*, *та де* || *да де*, *йакраз*, *гет' чи прáвда*, *шоб ни чáсом* (докладніше див.: [Аркушин 2010г]).

Відмінності у побудові речень:

– інверсовані конструкції: *пшени́ци полóти* (В 50), *в ба́т'ка бу́ло зимл'і мо́го бага́то* (В 400);

– узгодження підмета з присудком: *ма́ма присн'а́ц':а* (В 382), *д'іти булі́ мали́йа* (В 400);

– надмірне уживання дієслівної зв'язки *бути* в теперішньому часі: *а де йа йе?* (В 114), *йа йе жонáтнеї був* (В 152), *до́бре йе*;

– узгодження другорядних членів речення:

– складні речення різних типів: *і нас уста́лос'а три д'івчини: йідне́йі бу́ло де́сит' ро́к'ів, йідне́йі бу́ло в'іс'ім ро́к'ів, а мин'і бу́ло шті́ри* (Сокіл Рожищ);

– збереження давніх сполучників: *хму́рно, но тупло́*;

– складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними: *ото́ вин [лелека] тим іва́нко, шо вин іс то́го [чоловіка]* (В 134), *ото́ тим <...> жі́нц'і все нема́ колі́, шо...* (В 252), *вирбу́ тим с'в'а́т'ат', шо кідали в'іт':е пуд но́ги Ісу́сов'і*;

– складнопідрядні речення з підрядними означальними: *з бл'а́хойу <...>, шо то на молоко́* (В 332);

– складнопідрядні речення з підрядними причини: *йа не пришо́в ко́ла то́го, шо бу́ла робо́та*;

– складнопідрядні речення з підрядними умови: *к'еб булі́ грóши, то купі́в би*;

– передача прямої мови: *бо каза́ли Л'во́вска о́блас'т', шо зорву́т'* (В 432), *д'іткам роска́зују, шо:*, *д'ітки, тої св'іт позіч'ани́* (В 84), *и загукáйе, шо ба́с'у! ба́с'у! ба́с'у, і вони́ [олені] на його́ слух бижáт'* (В 370).

Порівняйте різні словосполучення і речення: *та́йа з'ми вмри* (274), *ану́ їдем поді́вимс'а* (В 424), *то́го ро́ку, йак Пóл'шча росхо́дилас'* (В 346), *вс'о йак ни ма́йе бу́ти* (В 366) 'усе, як повинно бути', *в клуб'і то́же теипéр, йак, йак тої каза́в, та́йак в бардаку́ йако́му* (В 410).

Б. Прості та складні речення у берестейсько-пінських говірках

Слова-речення. Стверджувальні квазіречення: *так, да* || *да-да* || *ну да, ага́, агі́, угу́, бода́ї* || *бода́їже* || *бода́їшо*; пор. таке вживання: [Поросе? (говорять)] / *во* ₁ *во* (підтверджує) / *во* ₁ *во* ₁ *во* / [Тешко? (говорять)] / *ну* // (Б). Як і у волинсько-поліських говірках, подекуди й

на Берестейщині вживають лексему *а^л'е* у значенні 'так': [Одні у батька були?] / у^лгу / [То ви були багатою невісткою, мабуть?] / ну *а^л'е* / (Б). Характерна риса берестейсько-пінських говірок – уживання слів *анывжєн'* [Климчук 1968, 20] || *невжє* || *невжє н'е*, чому *н'е* у стверджувальному значенні, напр.: *в колгосп заставл'али їти? – заставл'али... неvjє ж н'е; і кожухи шив? – а неvjє ж!*; [Палили (хлопці) куделю?] *палили і пудби^лвали / чо^лму н'е?*; [А куделю хіба вам не підпалювали?] / *чом не пуд^лпал'ували?* (Б).

Заперечення виражають словами: *н'е* || *ни* || *а ни* (докладніше див.: [Аркушин 2010г]).

Узгодження головних членів речення: *с^лкатерт'і вишита їе* (Б), *мо^лйя сестра і^лмати каже* (Б), *м^лн'іго л'уди бу^лвайє* (Б); пор. у мовленні того самого респондента: *мама са^лма нас четверо привезли* || *мама нас четви^лро привез^лла* (Б).

Узгодження другорядних членів речення (зауважимо, що буває важко розрізнити деякі синтаксичні особливості від звичайних мовленнєвих помилок): *по^лтом знайш^ллис'а йа^лкїйс' та^лкийї су^лс'їди, шо пус^лтили; за^лбили на вої^лн'і, на їтої вої^лну; а^л там ко^ллис' з^лнайете старийє л'уде; най^лб'їл'ш грош'ї кла^лде; на н'є^лм'єцком т'єрї^лторїї; на тийї хур^лманци; ко^лло тоїя хати; на та^лкуйя са^лмої мов'ї; а їа ка^лж'у на тийї бостї^лн'акєї* (Б); пор. помилки: *їто вжє п'рамо інструментал'нїї музика була* (Б), *було кра^лс'їве ку^лсочок пол'а* (Б).

Приклади інверсії: *цар тої; можна ска^лзати їак?; мати їак була; в'їн ковал'ом був в колхоз'ї нашому; д'їти доп'їро в бр'єс'т'їє моїї* (Б); *ї там були: поховани / ну ти шо вми^лрали преткїї їо^лго / в подвал'ї / по^лт:им* (Б); пор. кількаразове вживання однакових членів речення або службових слів: *а вжє їак по^лтом вжє пол'аки воп'ше запреш'чали вжє; т'ажєло було за пол'скеїї влас'т'ї було т'ажєло; вжє в нас клуб був / вжє ми ше в клуб хо^лдили вжє / та^лкоїє развл'їч'єн'їя вжє; туди дал'шеїї вжє туди прост'їшїї на^лрод^л; вс'ї їак засм'ї^лїуц':а вс'ї; в нас то там та^лкаїа там вжє музика була; конопл'ї вот гетуї вот в нашому крайу не^л с'їйали конопл'ї; о: ти пер жи^лвут добре жи^лвут* (Б).

Невиправдані повтори: *ка^лтол'їков тїл'ко одна сїм'їа оде в нас ка^лтол'їкуї; и нас году^лвалос'а / нас п'їатєро годо^лвалос'а; а то мене внук / внук / мого мого сїна сїн; а шїф'єр з'д'єс' бїло вел'їка гро^лмада бїла* (Б).

Складні речення. У зв'язному мовленні буває важко відокремити прості речення від складних, оскільки перші можуть бути “нанизані” в один ланцюжок, утворюючи конструкцію, ускладнену однорідними членами та повторами, пор.: *йа ше л'он не доказал'а вам / йак вже зал'е гетого його мо'ч'ил'и да т'кал'и тийі да / да носил'и по / носил'и по: опл'авухах / йак нарос'те опл'авуха да встил'ал'и / да зол'ил'и / да бил'ил'и / да ето / ну да / да ус'тел'имо тийі / тийі пол'отна / да встил'ал'и да до'дому носил'и / да жл'укто бул'о / да / да в жл'укто в п'ечи воду г'рил'и / чигу'нами / да в тейе жл'укто л'ил'и а попел' етої настил'ал'и в жл'укто / коб б'іл'ил'осо бо не бул'о ж'мил'а / да бул'о / попел'у / гетої шо то'тим / попел' / да вин був на / за / за / за соду / да то со / зол'им / кил'ка раз ч'игу'ни шис'т' три і три / сто'йиш / шис'т' чигу'ней вел'ких / т'агнеш / да в тейе жл'укто вил'ивайеш / а там ди'роч'ка да / да те'ч'е вже / пазол'и тийі те'чут' / да / да (Б); а з'нов там був о'дин та'кий а'матор на'шовс'а / фото'карточку под'ложит' под' стакан / ете / коб не бачив ни'хто / і нали'вайе воду / і тайа фото'карточка там ле'жит' / пу'од' стаканом // і вже к'лич'е / іди / будеш ди'витис'а сво'ю суд'бу (Б); і вин'чал'іс'а і в'с'о: / і с'вад'ба була / і добру с'вад'бу / і приго'товил'і наш'і хоч ме'не не було в'дома / а приго'товил'і за'куски в'с'акейі ри'знийі / в'с'ої р'ід' соз'вал'і / і ше був / і ше був ри'д з'вал'і / і та'куйу с'вад'бу зро'бил'і / ой'ой / ну // (Б).*

Складносурядні речення: *за'пар'ат' [житню муку], і во'на посто'йит', і во'на прики'сайе, і рошчи'н'айут' хл'іп (Б), і йе в ме'не і виши'ти рушні'ки, і с'катерт'і виши'та йе (Б).*

Складнопідрядні речення:

– складнопідрядні речення з підрядними означальними: *та ўже при'нос'ат' та ў д'іжку ўли'вайут' у'же ў туйу / шо хл'іб пе'к'ти туйу воду [ГУМ, 533]; а ето ў етої ба'би / шчо сто'йала / шчо ка'зала / роска'жи йак ви же'ниди'са [ГУМ, 540]; поста'валис'а та'к'ійі, ко'тори от т'рицит' п'йатиї [рік народження] (Б); ма'ма с'таршого сина // е / ко'торого за'били на во'їн'і / на етої во'їну / од'ала в ново'с'олки ко'ни па'сти; там ко'рито та'ко, шо воду нал'ивал'и ко'ров по'йти; ето на'ши' до'ма де ми бу'ли; нада ка'же*

с¹тавити та¹куйу // де тут н¹і в ра¹йон'е¹ ¹даже в об¹лас'т¹і не¹має; при¹ходит' до ¹їїх та¹йа баба / шо ка¹жут' з¹нахурка (Б);

– складнопідрядні з підрядними з'ясувальними: а ¹їа вже за¹була, шо в¹іте пи¹тали; ¹їа пам¹їа та¹йу, ¹мати ¹їак була; ми¹л¹'їц¹'їїа при¹ка¹зала, коб вс¹'і с¹пали; ¹їа ¹ї не з¹найу / шо на¹ше се¹ло так з¹вец¹'а; а ¹х¹то ¹хоче коб в¹ін [сік] був / к¹расні / то ¹ко¹рочку х¹л'еба (Б);

– складнопідрядні речення з підрядними місця: та¹ко¹їе бол¹'отце там, де ¹їа жи¹ву; от за ¹р¹'ічко¹йу де ¹їде мо¹с'т¹ік за ¹р¹'ічко¹йу; ковал¹'їха то ¹р¹'ічка / о¹там шо ¹їде мо¹с'т¹ік та¹к'її (Б);

– складнопідрядні речення з підрядними мети: ¹їа кли¹чу, шо¹б при¹шов с¹'уда; а ¹то в¹ін х¹л'їба ¹часом на¹к'їдає, коб ¹їо¹му був ¹жовтиї [березовий сік] (Б);

– складнопідрядні речення з підрядними причини: там ¹куз¹'н'ї сто¹їал'ї вс'о вр'ем'а / за / за ¹то¹їе нази¹вайут ковал¹'їха [річку] (Б);

– уживання різних уточнень та вставних конструкцій: да с¹'уди до ¹ас¹фал'та ¹ви¹їду / до со¹'ш'е¹ ¹їак в ¹нас нази¹вали / не ¹ас¹фал'т а со¹'ш // ¹ви¹їду и ¹ни з¹найу ¹м'еснос'т'ї ¹гетий; в ¹нас так мн'ї за¹помни¹лос' / із ¹брес'к'її к¹р'енос'т'ї / е / сал¹'дати сто¹їали // и / и то¹'д'ї вже в ¹нас було ¹ц'їлії ден' / ¹їак по¹бачили ¹тийї сал¹'дати / ну мо¹ло¹дийї ¹ш хло¹пц'ї / шо¹п так вже об¹ли¹вайуц¹'а / ну тог¹'д'ї же ¹ш пош¹ло ¹д'ело ¹начей (Б).

Безсполучникові складні речення: ну то ко¹лис'а ко¹лис' ¹їа ва¹рила / ¹їа то не ва¹рила / по¹мн'у ¹мама ва¹рила / ко¹лис' / в ¹пи¹ч'ї то¹пили / ¹тийї ¹руск'ї ¹печи бу¹ли¹ / бу¹ли та¹к'її ¹чи¹гунчики¹ / з ¹од¹'нейї сто¹ро¹ни ¹чи¹гунчик / з ¹д¹руг'її сто¹ро¹ни ¹чи¹гунчик по¹с¹тавит' / по¹се¹редини ¹дрова го¹рат' (Б).

Різна побудова висловлення, коли зміст повідомлюваного, на думку оповідача, добре зрозумілий слухачам, пор. розповідь про дівоче гадання: / ¹куриц¹'у пу¹с¹кали / і / на ¹од¹'ній / на ¹од¹'ній / ¹даже пу¹с¹тили пи¹ш¹ниц¹'у на¹сипали / пу¹с¹тили ¹чорну ¹куриц¹'у об'ї¹зат'ел'но т¹реба було / ну пу¹с¹тили / хо¹дила ¹та¹йа ¹куриц¹'а (Б).

Передача прямої мови: ш¹час'ц'е тво¹їе / шо ти / ка¹же ¹ўте¹кла [ГУМ, 528]; вко¹лоло ¹їо¹го ка¹же ¹їак ш¹ваїко¹'їу мн'ї вко¹лоло ¹серце / би ш¹ваїкийу (Б); то ¹кашел' ка¹же с'їр¹'д'ечний / ¹ето не про¹с¹тудний (Б); ¹мама ме¹'н'ї ¹пиш'е ту¹да / в ¹етот Се¹рен / шо ¹їа хату буд¹уйу (Б), а ¹во¹ни пла¹кали про¹сили ме¹'не шо ¹дайте нам за ¹доч¹'ку (Б); ска¹зала

шо в:ас ¹буде ¹шо ¹то (Б); пор. діалог: *них¹то не ¹вежане // ну хо¹ди^е / йа / ¹каже^а / ¹ве^нжену* [ГУМ, 545]. Особливо часте повторення дієслова казати: / ¹каже / ¹іде / а: / ¹д'і¹в'іц':а / ¹каже / з¹ета¹жа / з¹т¹рет'ого ета¹жа ски¹дайут' / е / ¹ж'енич'ину / ¹каж'е / шо ти ¹каж'е ¹робиш'? // бес:¹тидн'ік! / зач'ем ти ¹каж'е ¹ж'енич'ину ски¹даєш? / ¹каже / с¹т¹рет'ого ета¹жа? (Б).

Інший приклад – розмовляють три особи (інтерв'юер і подружжя):

[Марія:] / о // а ¹йа вже забула шо ¹в'іте пи¹тали //

[Як сік з берези спускаєте?]

[Микола:] / ну ¹йак? / оч'ен' ¹просто //

[Марія:] / йак ти ¹ставиш? //

[Микола:] / ¹тил'ки ти ¹пер (нерозбірливо) //

[Марія:] / ну йак? //

[Микола:] / ну йак? // проби / пробу¹равив ¹вни¹зу ¹дирочку //

[Не рубаєте сокирою?]

[Микола:] / а ¹н'е! //

[Марія:] / ¹нада ¹шоб була ¹дирочка / і ¹встав¹л'айец':а ¹трубка //

[Микола:] / ¹проб'іу ¹долот'цем / ¹чим ¹ниє¹бут' / ¹тил'ко ¹ко¹ру і ¹к¹рапл'у / ¹пробити // і ¹туо¹да //

[Марія:] / ¹зда¹йец':а ¹трубку ¹такуйу ¹встав¹л'айут' ¹зил'ізну / ¹п¹равда? //

[Микола:] / не ¹трубку //

[Марія:] / і ¹то¹д'і ¹пробу¹равит' там ¹березу / і ¹та¹к'ійі ¹бл'ашки / з ¹бл'ахи // із ¹жерс'т'і / з ¹бл'ахи / із ¹жес'т'і // ¹к'іл'ко / ¹та¹куйу ¹о ¹вставит' / ¹чут' ¹чут' ¹тако ¹й'іє / і ¹того //

[Микола:] / ¹встав¹л'айіш ¹коло ¹теї ¹дирочки / ¹шоб ¹во¹но ¹сти¹кало / ¹бо ¹так ¹по ¹ко¹ріі ¹буде ¹їти // а ¹там / ¹чи ¹слоїка ¹чи //

[Марія:] / ну ¹л'убуйу ¹банку ¹поставили // (Б).

В. Прості та складні речення у підляських говірках.

Слова-речення. Стверджувальні: *так || а так! || так-та́к, ну || ну-ну́ || ну айа́кже || но, о! о!*; пор. нанизування слів для ствердження: *так... так... ну-ну.* Уживане ствердження, виражене словом *чом*: *ко́мина не закрива́ли? – чом-чом, і то́йе робі́ли, робі́ли; д'іти все по-пóл'ску... – а вас пон'іма́ют? – чом н'і? пон'іма́ют...* Зазначимо, що в підляських говірках не виявлений росіянізм *да*.

Заперечні квазіречення: *н'ї* || *н'їе* || *ни* || *ниє* || *н'є*. Певно, під впливом польської мови в підляських говірках засвідчено своєрідне питально-стверджувальне вживання *н'є*: *то вона́ теш такó ход'їт'ї, роб'їт'ї – такó вс'о на тóйе... в нас так ни... у нас то твѣрда мóва... н'є? така́йя...* (Даші, повіт Гайнівка, Підляське воєводство) (докладніше див.: [Аркушин 2010г]).

Відмінності у побудові речень:

– узгодження підмета з присудком: *ма́ма каза́л'ї* (П 106), *ба́ба роска́зувал'ї* (П 376), *мо́йá ба́ба небóшчиц'а, то вони́ шчорóку ході́л'ї* (П 298), *кото́ри хло́пец' до д'ївчини хóд'ат* (П 372);

– уживання дієслова-зв'язки *бути* в теперішньому часі: *то йе до́бре* (П 198), *не йе мал'є́н'ка* (П 354), *йї́йї бра́та син йе ба́т'ушко́йу* (П 208);

– різні відмінкові закінчення другорядних членів речення: *вона́ [мова] до украї́нс'ку похóдит'* (П 178), *пуд украї́н'с'ки мóва така́йя* (П 356), *ба́т'кови жу́нка захвор'ї́ла* (П 420);

– уживання різних сполучників та прийменників: *то йа говору́ дл'а то́го така́ мóва* (П 154), *задл'а чо́го мн'ї?* (П 156);

– обмежене вживання дієприслівників та дієприслівникових зворотів: *а по́сл'а вже р'їзати, схот'ївши* (П 300), *закрича́в йї́дучи додо́му* (П 392), *прише́дши гово́рат* (П 396), *пошо́в йа ри́бу ла́патїї, ко́шиком вз'áвши* (П 416), *у нас шче одна́ капл'їчка, на Р'є́н'їк'ї йї́дучи* (П 440);

– передача прямої мови за допомогою сполучника підрядності: *вона́ ка́же, же йа віки́ну* (П 188), *а вун ка́же, шчо штири́нас'ц'є* (П 306), *крича́л'ї, же там не їд'їте, бо там руса́:лки!* (П 270), *а німе́ц кричи́т, же па́даї!* (П 290).

Отже, діалектний західнополіський синтаксис, маючи багато спільних рис із загальноукраїнським, має і певні відмінності у кожній частині – волинсько-поліській, берестейській та підляській.

VII. ЗАХІДНОПОЛІСЬКІ ЛЕКСИЧНІ ДІАЛЕКТИЗМИ

31. Семантика говіркових слів здебільшого зрозуміла і прозора щодо походження та мотивації, пор.: *припéн'ки* ‘опеньки’, *моложа́ї* || *моложа́ї* ‘отава; молода трава після першого скошування’, *скорко́* ‘пролісок (рання квітка)’ та ін. Однак трапляються лексеми, значення яких не можна встановити з контексту, тому їхня мотивація, на перший погляд, незрозуміла.

Помічено, що, як правило, кожна реалія має відповідну назву, пор.: *в'ід'мочка* ‘комаха сонечко’, *картопл'áник* ‘дерун’, *накиду́ха* ‘велика тепла хустка, якою жінки вкривали плечі і спину’, *су́ржищ'а* ‘суміш жита з ячменем’, *хаму́ла* ‘страва з ягід або овочів і борошна’ та ін. Але трапляються і такі випадки, коли є реалія, однак окремої назви для неї не існує (взагалі не було або давно втрачена), напр.: у говірках відсутня назва зі значенням ‘сонячне проміння’; зафіксовано лише до сотні назв для комах (ті, що якимось чином “не байдужі” людині), а декілька тисяч живуть “безіменні”; так само не мають окремих назв частини деяких знарядь праці і т. д. А іноді якесь слово широко вживають, однак для сучасних жителів Західного Полісся його значення невідоме, напр., *йаглі́* (у виразі: *ма́мо шо йі́сти? – йаглі́... – йак'і йаглі́? – шо спáти голóдни л'аглі́!*). Лише з давніх джерел дізнаємося, що *йаглі́* – це пшоняна каша (*я́гла* ‘просо’).

Звичайно, спілкуватися з діалектоносіями краще їхньою говіркою, щоб вони не “підганяли” свої слова під літературні стандарти, напр., на запитання *скільки класів ви закінчили?*, респондент починає розповідати незнайомій людині “дуже культурно”: *яа закінчила чоти́ри клáси*. А якби це була зв’язна розповідь про своє життя, то жителька Західного Полісся сказала би приблизно так: *та йа скóнчила тоно́ шті́р'і кл'áси*. Отже, найкраще, щоб експлоратор був з тієї ж території, що й респондент, та володів говірковим мовленням. При цьому зауважимо: виявити семантичні діалектизми якраз уродженець цієї ж місцевості не завжди зможе, оскільки він “ізжився” з цими словами і вже не відчуває в них семантичних зрушень.

Оскільки багато діалектизмів упродовж “довгого” життя змінили своє звучання, а з побуту зникла частина реалій, які вони позначали давніше, то й значення таких лексем буває встановити важко, а то й неможливо. Тому дослідникам говірок потрібно знати не лише діалектологію, історичну граматику, етимологію, а й історію та етнографію краю, його фольклор, звичаї та обряди. Покажемо це на прикладах.

Знання історії краю допоможе правильно зрозуміти такі західнополіські вислови:

за царá ‘період, коли Західне Полісся перебувало в складі Російської імперії’;

за Пóл'шчи ‘період з 1921-го по 1939 р., коли територія Західного Полісся увіходила в склад Польщі’;

за пéрших сав'éту ‘період з вересня 1939 р. по червень 1941-го’;

за н'іму'ів || *за н'іму* ‘з липня 1941-го по 1944 р.’;

за дрúг'іх сав'éтув || *за комун'істув* || *за Союзу* ‘з 1944-го по 1991 р.’;

за Украйіни ‘починаючи з 1992 р.’.

Порівняйте розповідь жінки: / *йа в шкóлу пошла за пол'áку* / *ходіла за пéрших сав'éтуў і за н'іму* // *ходіла і за дрúг'іх сав'éту* // *а вс'огó кóнчила штіри клáси* //. Тому зрозумілішими стають і вислови *миколáйівс'ка* || *миколáйувска д'івка* та *пóл'с'ка д'івка*, тобто мовиться про старих жінок, які так і не вийшли заміж, хоч починали дівувати ще ніби за царя Миколи чи за панування Польщі.

Знання способів господарювання допоможуть зрозуміти стійкі словосполучення *пóл'с'киї хаз'áйін* і *робіти по-колгóспному*. Оскільки “за Польщі” кожен працював на своєму господарстві і старався зробити все якнайкраще, то й вважався добрим господарем (польським!), а згодом були утворені колгоспи, де колективна праця і де можна було не напружуватися та навіть декому “посачкувати”, тобто працювати як-небудь, *по-колгоспному*. Сум за молодими літами передає і вислів *йак за Пóл'шчи*, пор.: *погóда пошихувáла на сіно* – *була йак за Пóл'шчи*.

Знання сільського господарювання допомагає зрозуміти лексеми *гáнчити* і *затáнчувати*, що стосуються вирощування картоплі. На заболоченій місцевості поліщуки спершу зорюють грядку, а потім на позначені місця кладуть картоплину, на яку нагортають горбок землі. Ось такий горбок називають *гáнком* (пор. омонім *гáнок* ‘прибудова з

площадкою, східцями та покрівлею біля входу в будинок'), а дію – *гáнчити, загáнчувати*.

Ключ до розуміння певних виразів дають і *фольклорні твори*. Так, назву йоржа *цирковник* рибалки пояснюють по-своєму: / *рас шчúка стр'їтила йоржá // от шчúка питáйе // кудá їдеш? // до цёркви // то йа с тобóйу! // да ї вл'їзли в йáт'ір // в'ін малій / вїл'їз / а вонá встáлас' // от і цирковник //*.

Легенда про походження лелеки, якого на Західному Поліссі називають *бúслом, бус'кóм, бóц'уном, івáном, йáковом* і т. д., лежить в основі запитання до цього птаха: *йáкове, ше багáто?* І старожили запевняють, що бусел обов'язково поверне голову і ствердно кивне, тобто йому ще багато треба ловити плазунів, яких він випустив колись із мішка, будучи чоловіком.

Прислів'я та приказки допомагають пояснити значення виразів: *в нед'їл'у в нас бúде та, шо плéшче, і тої, шо л'убит' чес'т'* (пор.: *мойá тéшча годнé плéшче; тес'т' л'убит' чес'т'*); *а тої, шо л'убит' вз'ат', тобї помагáйе?* (пор.: *з'ат' л'убит' вз'ат'*) та ін.

Народні повір'я та гадання стали основою виразів з компонентами *вїлитий* та *вїкапаній* із семантикою 'дуже подібний до когось': *вїлитий д'їд Левкó; вїкапаній бат'ус'о*. Вони походять із вгадування, напр., свого майбутнього судженого, коли розплавлений віск виливали (скапували) у холодну воду, а опісля порівнювали отримане зображення із зовнішнім виглядом конкретної особи. Очевидно, з такого гадання походить і вираз *йак у вóду дивїлас'*, тобто правильно передбачила.

Як вважають поліщуки, від шлункових хвороб особливо помічні чорниці, насамперед *ївáнов'ї йáгоди*, тобто ті, що зібрані на Купала (6 чи 7 липня). У назві цього свята злилися дохристиянські (*Купáла*) і християнські вірування (*Івáна, Йáна*), через що чорниці, зібрані цього дня, називають *ївáновими йáгодами*, а лікарські рослини – *св'їс'т'їйáнс'кими* (від назви цього ж свята *Св'атїй Йан*).

Інший приклад. Свинячу селезінку називають *косóйу*, оскільки вона продовгувата і кольором дещо нагадує сталь. А на частині західнополіської території селезінку ще називають *зимóйу*, бо за її допомогою вгадують, яка буде наступна зима: / *йак дóвга косá / то бúде дóвга зимá // грúби кунéц' косї / то ї крéпка бúде зимá в мáрти //*. І таких прикладів можна навести багато.

Спостереження за звичаями та звичками людей, за їхніми діями допомагають, напр., зрозуміти такі говіркові перифрази: *виган'áйло ||*

виган'ало ‘компот’, *вставало* ‘кисіль’, *вишибало* ‘желе’, *випихач'і* ‘голубці’, бо саме цими стравами закінчують всяку сільську гостину.

Отже, для розуміння мотивів діалектної номінації деяких реалій потрібно знати народні звичаї, повір'я, фольклор та історію краю, тобто враховувати весь культурологічний аспект (докладніше див.: [Аркушин 2007]).

32. Різноманіття лексичних діалектизмів

Помічено, що назва певної реалії може мати багато фонетичних варіантів, що залежить від особливостей місцевих говірок, а відмінності на рівні лексики можуть бути відсутні (напр., *вода*, *земл'а*, *небо*) або лише два-три діалектизми (*бусел*, *бус'ко*, *боц'ун*). При цьому помічено й інше: частинки реалій можуть мати більше лексичне різноманіття, ніж самі реалії, пор.: для чоловічих штанів на Західному Поліссі зафіксовано лише дві назви – *штані* і *нагавиц'і* (друга назва поступово виходить з ужитку), а для називання холоші такі лексеми: *штан'ена*, *штанка*, *штигэн'а* || *штигэн'а*, *колошва*, *колéфа* || *колохва* || *кул'óфа*, *клéха* || *клéхва*, *клéшин'а* || *клáшин'а*, *гул'інка*.

Чи можна ці назви вважати абсолютними синонімами? Очевидно, ні, – синонімами вони були б тоді, якби всі назви вживали жителі одного і того ж населеного пункту, але оскільки їх уживають у різних говірках, між якими велика віддаль, то це різноманіття несинонімічне для окремої говірки, але синонімічне для всього західнополіського діалекту.

Г. Козачук у волинсько-поліських говірках зафіксувала такі назви для лопати, якою копають грядку: *лопáта* || *ло^упáта* (похідне від **лоръ* ‘широкий лист’), *зástуп* (від *стунáти*, *застунáти*), *горóдник* (від *горóд*), *зил'ізник*, *зал'ізко* (назва знаряддя мотивована матеріалом), *копáч*, *копáнка* (від *копáти*), *шпáдил'* (запозичення з німецької мови *Spatel* || *Sprachtel* ‘лопата’); крім цього, лопати ще розрізняють за зовнішньою формою та призначенням: *лопáтка*, *в'ійанка*, *совóк*, *шúфл'а* || *шúхл'а* || *шóхл'а* [Козачук 1997].

Різної мотивації та різного походження західнополіські назви холодцю: *холодéц*, *холодница*, *холоднік*, *зáхолод*, *захулóда*, *холодне*, *холодни боршч* (< холод); *з'абкé*, *з'абóк* (< *з'абнути* ‘мерзнути’); *стúден'*, *студенéц'* (< *студéний* ‘холодний’); *драгл'і* || *дригл'і*, *дрішка*

(< дрижати); *кваш'і*, *квашиліна* (< *кв́асити* ‘замочувати (костомахи)’); *мйаснік*, *ношк'і*, *гал'арéта*, *зал'івнé* (дві останні назви – запозичені). Як бачимо, мотивація всіх цих назв зрозуміла, етимологія прозора.

До речі, у берестейсько-пінських та підляських говірках лексема *холодéц'* позначає страву з хлібного квасу або березового соку, у який додають покриті огірки, зелену цибулю та ін. овочі (‘окрошка’), тобто ця лексема має ту ж мотивацію (< холод) і такий самий суфікс, тільки позначає іншу реалію.

Отже, кожному нібито знайому і відому назву потрібно добре проаналізувати та уточнити її семантику (див. вище наведені приклади *та́нок*, *горóдник*, *холодéц'* та ін.).

33. Історичні нашарування в діалектній лексиці

В Україні виділяються дві говіркові зони, у яких через природно-географічні умови найбільше збережено мовних раритетів, – це Полісся і Карпати. І. Сабадош виділив такі полісько-карпатські паралелі праслов'янського походження, невідомі в інших діалектах: *бер* ‘кладка’, *бруснік* ‘посудина для бруска, яку косарі чіпляють до пояса’, *вéприк* ‘кабанчик’, *вéрсник* ‘ровесник’, *вив'ірка* ‘білка’, *ворóска* ‘мотуз’, *гéби* – *гибі* ‘ніби’, *губи* ‘гриби’, *жв́ати* ‘жувати жуйку (про жуйних тварин)’, *закло* ‘крутий вигін дороги; опукла частина берега річки на крутому повороті’, *згану́ти* ‘згадати’ – *угану́ти* ‘вгадати’, *кл'іт'* ‘комора’, *кл'у́ка* ‘жердина в колодязному журавлі’, *ку́тен'* ‘шлунок тварини’, *моті́л'* ‘метелик’ та ін. [Сабадош 2007].

Оскільки в західнополіських говірках збереглося багато давніх лексем, що втрачені центральними діалектами і не увійшли в літературну мову, то їх можна кваліфікувати як вузькорегіональні діалектизми. А серед усіх говіркових груп Західного Полісся виділяються говірки Підляшшя: “На сучасному етапі підляські говірки – один із небагатьох українських ареалів, де збережені й активно функціонують <...> слов'янські архаїзми, структура та семантика яких не зазнала істотних змін, а подальше морфологічне оформлення та семантичний розвиток відбувалися в умовах відносної ізоляваності ареалу від решти українського мовного континууму” [Громик 2003, 147].

Серед найдавніших збережених лексем окрему групу складають теоніми (імена богів) та слова, тісно пов'язані з ними з часів язич-

ництва. Митрополит Іларіон зазначав, що “ще до Християнства були в нас релігійні терміни: Бог, Господь, Молитва, молитися, Небо, Рай, пекло, гріх, жертва, храм, Свято, Святий і т. ін., і їх грецька релігійна термінологія не змогла заступити: в старий термін вливалось нове розуміння, але сам термін позоставався” [Огієнко 1994, 325]. А деякі назви поганських богів і божків дійшли до нас як твірні основи сучасних дериватів, пор.: *пéрун* ‘грим з блискавкою’: / *с’в’іт’ат’ громніц’у / то пéрун не вдáрит’* // (Холопичі Локач), / *а пéром тебé не пáл’не!* // (Лаврів Луцьк) (фонетичні варіанти цієї лексеми – *пéрон, пéрем, пáрун*); *спéкатис* (/ *лед’ спéкалас тóго тйáници* // (Сильно Ківерц); *отицурáтис’* (/ *отицурáлис’а год минé вс’і* // (Городище Ківерц); *з’уз’а* ‘холод’ (Сильно Ківерц) і фонетичні варіанти *д’уд’а* (Маяки Луцьк) та *з’ума* (Столинські Смолярі Любомль). Отже, у цих похідних продовжують жити імена: бога блискавки й грому Перуна [Лозко 1994, 14; Гнатюк 2000, 59; Плачинда 1993, 43] (пор. твердження В. Гнатюка: “Про Перуна маємо найбільше звісток зі всіх українських богів” [Гнатюк 2000, 59]; зауважимо, що польські дослідники *пéрун* ‘грим, блискавка’ не пов’язують з язичницьким богом); живе ім’я бога пекла, війни та всілякої біди Пека [Плачинда 1993, 40-41], охоронця домашнього вогнища, тепла і затишку Чура || Цура || Шура [Плачинда 1993, 53], бога зими Зюзя [Плачинда 1993, 28]. Однокорінним із Перуном є слово *періщити* [Лозко 1994, 14], а прикметник *хороший* походить від імені бога сонця Хорса [Карпенко 2003, 163], як *сваритися* від імені бога неба Сварога [Карпенко 2003, 162].

У населених пунктах Любешівського району (Березичі, Нові Березичі, Седлище, Любешів) виявлено ще одне дохристиянське святкування: 7 серпня відзначають свято *Жижок*, а 8 – *Жижчіха*. У ці дні стараються не працювати в полі, зокрема не жати зернових і не звозити їх додому, щоб блискавка не підпалила копи чи стодолу. Очевидно, це данина давньому богові вогню, що мав ім’я *Жиж* [Плачинда 1993, 27]. Цікаве і таке порівняння: 9 серпня відзначають День Святого Великомученика і Цілителя Пантелеймона, якого у народі називають *Палікопою* або *Копонáлом*, тобто святий Пантелеймон перебрав на себе функції давнього Жижка. Повсюдно день святого Пантелеймона вважається “тяжким” і “небезпечним” днем.

У західнополіських говірках збереглися слова, що були в активному вжиткові ще у IX–XIII ст.: *вив’ірка* ‘білка’, *л’ітос’* || *л’іт’ус’* ||

л'атас' 'торік', *нагавіці'і* 'штани', *отрок* 'той, хто молодший за оповідача', *пес*, *пругло́* 'петля для лову качок, яку прив'язують до гілки дерева, щоб "спружинила" і підняла жертву вгору', *ратáї* 'орач', *ржіс'ко* || *ржішче* 'поле з-під жита', *чел'ад'* і *стáток* 'велика рогата худоба' та ін.

Н. Прилипко зазначає: "Сучасні поліські говірки зберігають давній, відомий ще з праслов'янської мови, прислівник *летось* < **lětosъ*, який функціонує тут у різних фонетичних варіантах <...> і має значення 'минулого року, торік'. У праслов'янській мові цей прислівник входив, як вважають, у парадигму прислівників на *-сь*, що означали різні часові поняття у межах доби та року: *вчерась*, *утрось*, *днесь*, *ночесь*, *зимусь*, *веснусь*, *летось*, *осенесь*. Такі утворення постали <...> за моделлю прислівника *днесь* < **dьньсь*, що виник внаслідок адвербалізації сполучення іменника **dьнь* та вказівного займенника **сь* 'цей' і відповідно мав значення 'у день цей' " [Прилипко 1996, 83]. Прислівник *л'етос'* || *л'ім'ус'* "набув нової семантики 'минулого року, торік', до чого спричинилася, очевидно, неоднозначність його компонентів: у давньоруський та староукраїнський періоди іменник *лѣто* означав як пору року, так і рік взагалі, так само займенник мав два значення 'цей' і 'той'. В спільнослов'янський період прислівник *летось* був членом опозиції *лѣтось* – *лони*: 'цього року' – 'минулого року'. Прислівник *ло|ни* (*вло|ни*) з тим же давнім значенням зберігся в сучасному закарпатському говорі..." [Прилипко 1996, 83–84]. Зауважимо, що прислівник *лон'і* зберігся і в підляських говірках північного наріччя, а *л'атас'* має давніше значення 'цього року'. Порівняйте розповідь чоловіка про особливість мовлення своєї дружини, яка родом з іншого села цієї ж гміни:

– *от нап'шиклад во|на з Г'рабовц'а / йа|кайа |разниц'а? / йа нап'шиклад |буду ка|зати / йа |завтра приї|ду до те|бе / а вже |йїхн'а |мова / йа / а йа |лон'і / так? / а йа |лон'і приї|ду / |завтра //*

– *н'е / |лони^і то на |другий ру^ок / |л'атас^{ни} то в с'ум |року / ну те|пер о //* (див. збірник текстів "Голоси з Підляшшя": [Аркушин 2007б, 210]).

Ю. Громик, дослідивши прислівникову лексику, встановив: "Зв'язок із давніми підсилювальними частками займенникового походження та давніми нечленними займенниками зберігають діалектні прислівники *áво*, *гáво*, *йáво*, *йавонó*, *гéво*, *он'*, *гун'*, *он'ó*, *ан'ó* 'ось тут'; *ген* 'он

там', *гет, гет'* 'зовсім'; *гат, гáтика* 'туди'. Давні займенникові основи можна вичленити у структурі західнополіських прислівників *окóчи* (варіанти: *окóч, укóчи, вкóчи, кóчи, кóче, вкóча, кóча*) 'коли' та *отóчи* (варіанти *отóч, утóчи, втóчи, тóчи, тóча, втóча, тóчаке, тóчака*) 'тоді', які є залишками давніх адвербіалізованих прийменникових конструкцій займенників *къ, ть* з іменником *чинь* типу *окочинь, оточинь* (пам'ятки фіксують ці утворення у ролі часових сполучників)" [Громик 1997, 191].

Давніми є і назви родинних зв'язків: *д'áдина* 'дядькова дружина', *д'івер* 'чоловіків брат', *зовіу'а* 'чоловікова сестра', *йатрóхи* || *йатр'івки* 'невістки в одній родині', *св'іс'т'* 'сестра дружини' та ін.

Докладний аналіз "Словника західнополіських говірок" дозволив С. Вербичу віднести до слов'янської архаїки такі лексеми: *верч* 'скручене лико у вигляді цифри 8 для зберігання', *гаргéня* 'високоросла жінка', *гба* 'міра довжини витканого полотна', *гíмза* 'плакса', *гóгіль* 'заплетена і закручена на голові жіноча коса', *жид* 'пропущене місце під час сівби вручну', *звóї* 'стовбур дерева чи поліно з сучками', *здун* 'гончар', *каракулі* 'ямки від іржі в стволі мисливської рушниці', *кєча* 'головний убір молодиці: широкий обруч, обмотаний хусткою, один кінець якої звисає ззаду', *клубу́к* 'верх гончарної печі', *кнєя* 'місце, вибране для полювання', *куба́н* 'колодка, на якій рубають дрова', *лаху́дра* 'обірванець', *ліска* 'прутик', *прóторг* 'голка зі зламанним вушком', *стін* 'вода, яка тільки почала замерзати', *шкóрбух* 'окрасць хліба' та ін. У підсумку С. Вербич стверджує, що лінгвістичний аналіз цих апелятивів "дозволив виокремити фрагмент українського словника, який на підставі специфічних фонетичних процесів у структурі слова, особливостей деривації, а також семантичної еволюції цілком обґрунтовано можна залучити до праслов'янського лексичного фонду, підтвердивши тим самим думку про те, що говори українського Полісся як латеральні українські діалекти – одні з найбільш архаїчних" [Вербич 2007, 53].

Думаємо, наступні докладні студії зможуть виявити ще не один такий архаїзм.

34. Специфічна західнополіська лексика

Виділити специфічну лексику будь-якого говору важко і не завжди можливо, бо не з кожного діалекту для порівняння є достатня

кількість лексикографічних праць, як і не всі лексико-тематичні групи однаковою мірою досліджені. Різні діалектологи подають “свої” приклади такої ендемічної лексики.

А. Волинсько-поліська лексика подана у найбільшому на цей час двотомному “Словнику західнополіських говірок” [Аркушин 2000], а з перехідного волинсько-західнополіського ареалу – в “Матеріалах до словника західноволинських говірок” М. Корзонюка [Корзонюк 1987]. Крім цього, докладно схарактеризована лексика в таких кандидатських дисертаціях: “Сельскохозяйственная лексика говоров Волини” Г. Козачук [Козачук 1971а], “Мисливська лексика західнополіських говірок” Г. Аркушина [Аркушин 1986], “Бытовая лексика говоров среднего бассейна Горыни” Ф. Бабія [Бабий 1985], “Прислівники відзайменникового походження в західнополіських говірках української мови” Ю. Громика [Громик 1999], “Лексика сільського строительства в украинских западноросских говорах” О. Євтушка [Євтушок 1989], “Географічна термінологія Волині” О. Данилюк [Данилюк 2000], “Номінація лікарських рослин в українському західнополіському говорі” Р. Омельковець [Омельковець 2004], “Народний одяг Західноукраїнського Полісся XIX – початку XX століття (Комплексне дослідження реалій та термінів за матеріалами картографування)” Л. Пономар [Пономар 2000], “Ентомологічна лексика західнополіських говірок” Л. Шуст [Шуст 2011], у дисертаціях про весь поліський ареал: “Лексика животноводства в полесских говорах” В. Куриленка [Куриленко 1984], “Вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говорах” В. Конобродської [Конобродська 1999] та ін., а також у багатьох лінгвогеографічних атласах (див.: [АУМ II; Аркушин 2008а; Куриленко 2004; Чирук 2010]) та в періодиці.

Діалектолог Г. Шило наводить ряд слів, що поширені на всій території Волинського Полісся: *ра́тай* ‘орач’, *прач* ‘праник’, *гладі́шка* ‘глек для молока’, *засторонок* ‘місце в стодолі, де кладуть снопи’, *Вéрбниця* ‘Вербна неділя перед Великоднем’, *гора́* ‘горище’, *ра́жка* ‘малий цебрик’, *саж*, *водя́нка* ‘бочка для води на трьох ніжках’. Дослідник указує на численні протиставлення на цій території: *пова́луш* || *пова́лиш*, *сте́ля* у західній частині, *сто́ля* – у східній, *дуйні́ця* || *дойні́ця* – у західній частині, *дойо́нка* – у східній, *куро́ста* || *коро́ста* – у західній, *кострі́ця* – у східній, *лохі́ни* || *лухі́ни*, *лохачі́* – у західній, *буцяхі́*, *буйкі́* – у східній, *портові́на*, *портóк* ‘скатертина’ – у

західній, у східній – *настўлница, настїлница*. “Привертає увагу і назва горища над стайнею, надбужанські говірки знають назву *пйётро*, у східній частині – *вішкі*. Польову берізку у надбужанських говірках називають *клубўк* або ще *каблўк*, більше на південь і схід зустрічаємо назви *павутїця, привутїця*, а ближче до Ровенщини і на самій Ровенщині з’являється назва *беруўзка, берїзка*” [Шило 1983, 207].

Ф. Жилко подав “тільки деякі слова для характеристики лексики західнополіських говірок”: *видáток* ‘вимолот’, *копéц* ‘насип, могила’ (наголос позначений у посібнику), *куснік* (*кусінка*) ‘хустка на голову’, *лежáк* ‘сушняк’, *обрїка* ‘обїтниця’, *омáста* ‘жир – приправа з жиру до їжі’, *натїна* ‘молода гичка’ [очевидно, друкарська помилка, треба: *натїна*. – Г. А.], *пáранина* ‘місце в полі для випасу’, *пуд* ‘страх, острах’, *сóчїнь* (*сóч'їн'*) ‘квітень’, *цвїлїти* (*цв'їл'їти*) ‘турбувати, дратувати’ [в останньому слові друкарська помилка, треба: *дратувати*. – Г. А. (див.: [Жилко 1966: 172])]. З родинних назв цей дослідник подає такі: *братáнец* (*братáне"ц*) ‘племінник’, *братáнка* ‘племінниця по братові’, *сестрáнец* (*се"стрáнец*) ‘племінник’, *сестрáнка* ‘племінниця по сестрі’, *братїха, братóва* ‘дружина брата’ [Жилко 1958, 46]. Автор пізніше доповнив новими прикладами, зазначивши, що деякі слова відомі й іншим діалектам: *весел'уки* [правильніше – *вe'селики*. – Г. А.] ‘журавлі’, *драглі* ‘холодець’ [правильніше: *драг'л'ї*. – Г. А.], *к'ендюх* ‘шлунок у тварин’, *к'уча* ‘саж для свиней’, *леж'ак* ‘хворост’, *мон'ятися* [правильніше: *мон'атис'а*. – Г. А.] ‘невправно щось робити’, *оболок* ‘хмара’, *п'агність* ‘ніготь’, *ясниця* ‘райдуга’ [Жилко 1966, 172].

І. Матвіяс справедливо стверджує: “Говірки Західного Полісся характерні тим, що в них поєднуються особливості північного наріччя з рисами південно-західних говорів. До найголовніших рис цього говору можна віднести такі: <...>

звукова будова слів: *дятўол* (дятел), *билїця* (білка), *сачївка* (сочевиця), *дóшчка* (дошка), *пїрїкїнути* (перекинути), *влїто* (літом);

вживання слів: *нєнька* (колиска), *оболок* (хмара), *натїна* (бурячиння), *сплав* (драговина), *голляче* (хмиз), *шїтик* (чоловічий пояс), *лáпи* (чепіги), *закрїй* (полиця в плузі), *квїтїт* (квітує – про жито)” [Матвіяс 1990: 55].

Ю. Громик у прислівниковій лексиці виділив такі оригінальні західнополіські лексеми: *накóс'ки, накóс'ї, након'á, накарáби, накарáбах, нацўги, нацўгах, напал'пáни* ‘на плечі (взяти дитину)’ [Громик 2010];

В. Мойсієнко “лише поліською” вважає лексему *вар¹гул’а* [Мойсієнко 1996, 148].

Трапляються діалектизми, які поза певним населеним пунктом невідомі. Так, Ю. Громик у говірці с. Липно Ківерц зафіксував такі лексеми на позначення негативних рис людини: *бл’ума* ‘повільна людина’, *влімок* ‘ледар’, *вól’ко* ‘безпутна людина’, *бабз’д’ур* ‘бабій’, *вбихідниця* ‘жінка легкої поведінки’, *вс’ц’у́нс’к’і* ‘такий, що до всього має справу’, *гаркума́н* || *маркума́н* ‘розбійник’, *гнірало* ‘той, хто погано виконує будь-яку роботу’, *куруц’ума́ха* ‘неохайна жінка’, *кучкуда́н* ‘несимпатична людина’, *л’ікт’о́р* ‘т. с.’, *магу́ла* ‘тюхтій’ та ін. [Громик 2007, 63–82]; пор. у цій же говірці *ка́шка* ‘цвіт конопель’ [Аркушин 2010а, 418], *мара¹савка* ‘русалка’ [Аркушин 2010а, 408].

Б. Берестейсько-пінська лексика широко представлена у лексикографічній праці “Дыялектны слоўнік Брэстчыны” [ДСБ], цінні матеріали містять публікації Ф. Климчука (див. зокрема: [Климчук 1968; Климчук 1992] та ін.), а також збірники “Лексика Полесья” [Лексика 1968] та “Лексіка Палесся ў прасторы і часе” [Лексіка 1971].

І. Матвіяс зазначає: “У західнополіському говорі на північ від ріки Прип’ять (в основному на території БРСР) виділяються говірки Берестейщини і Пінщини, що рядом рис споріднюються із середньополіськими говірками. Від решти західнополіських говірок вони відрізняються рисами: <...> вживання слів: *мозіль* (вузол), у решті говірок *вўзол*; *бич*, *пўга* (батіг), у решті говірок *батіг* (*батіг*); *ужо́вка* (капиця), у решті говірок *капиця*; *кликáти* (ковтати), у решті говірок *ковтáти* і *литáти*; *а-сю* – вигук, яким відганяють свиней, у решті говірок вживаються інші вигуки” [Матвіяс 1990: 55–56]; пор. також *кал¹гети* ‘бруд’ [ГУМ, 529].

Порівняйте лексичні та семантичні діалектизми з праці Ф. Климчука російською мовою “Специфическая лексика Дрогичинского Полесья”: *анывжэ́н* ‘конечно’, *бадзыто́н* ‘нечто громадное’, *борода́йка* ‘весенний цикл обрядовых песен’, *вэ́род* ‘сыпь на теле ребенка’, *вкладушыты* ‘убить’, *гыба́* ‘мера полотна’, *туліта* ‘твердый нарост на теле’, *дівл’а* ‘девка’, *дробоза́* ‘мелочь’, *жы́жавка* ‘чирей’, *зада́ва* ‘мука’, *зал’окотіты* ‘задрожать’, *зат’о́н* ‘выемка’, *жо́мко* ‘сильно’, *каба́льныц’а* ‘гадалка’, *квáпныј* ‘привлекательный’, *кы́чма* ‘корова безрогая’, *крэж* ‘дерево, в котором сердцевина не в центре’, *кстро́цы* ‘кстати’, *кўдоса* ‘метель’, *л’ато́го* ‘все-таки’, *на́вс’ка до́шка* ‘аппен-

дицит', *нышка* 'небольшой мешок', *обёртуха* 'краюха хлеба', *парсуна* 'физиономия', *плавко* 'полого', *поночота* 'темень' та ін. [Климчук 1968]. Частина цих лексем добре відома і у волинсько-поліських говірках.

357 приспівок (коротких переважно чотирирядкових пісень) подав із рідного села Симоновичі Дорогичинського району Ф. Климчук [Климчук 2003а]. Майже всі ці фольклорні твори, за винятком деяких запозичених російських частівок, дають уявлення про берестейсько-пінську побутову лексику, крім цього автор подав ще й невеликий словник діалектизмів. Ось декілька прикладів із нього: *ганавыці* 'штаны', *гóцкы* 'танцы', *гулявыця* 'танцоўшчыца', *мутыты* 'ілгаць', *нычогый* 'дрэнны', *судосыты* 'сустрэць', *сцёпка* 'каморка для прадуктаў', *ятылына* 'дзікая канюшына' та ін. [Климчук 2003а, 514–516].

О. Горбач від вихідця із села Остромичі, що біля Кобрини, зафіксував діалектний матеріал і схарактеризував говірку, подавши окремо фонетику, морфологію, синтаксис, словотвір, наголос, лексику та ономастику ("назви довкільних місцевостей, імення, прізвища") [Горбач 1973]. У кінці поданий словник місцевої говірки; пор. деякі приклади: *андарак* || *ондарак* 'зимова вовняна спідниця', *балагула* 'візник', *бўсен* 'лелека', *видма* 'піщане поле', *вкл'акну́ти* 'стати на коліна', *ворóнине жы́то* 'спориш', *галайда́* 'бездомний', *гал'о́па* 'хлібець "лапка чорногуза"', *дива́н* 'домотканий килимок', *запо́йіни* 'заручини', *квашелі́ни* 'холодець', *кні́га* 'рід чайки', *липéха* 'балакуча жінка', *накуві́тис* 'напрацюватися важко', *нетéча* 'непрохідне місце', *о́пратка* 'одіяло', *перепі́лка* 'метелик; нетля' та ін. [Горбач 1973, 17–62].

Традиційну сільськогосподарську лексику говірки села Залісся на Кобринщині зафіксував Й. Дендзелівський [Дзендзелівський 1990] (див. продовження цих матеріалів у [Дзендзелівський 1997, 200–210]).

Деякі берестейські лексеми вміщені у "Словнику Берестейщини" В. Леонюка, який, проте, не лінгвістичний: "Уперше читачеві пропонується довідник енциклопедичного характеру про Берестейщину, корінний український край, що перебуває за межами національної держави і переживає чи не найдраматичніший період у своїй понадтисячолітній історії" [Леонюк 1996, 37]. У цій лексикографічній праці знаходимо і такі побутові "берестейсизми": *багнюки* 'етнографічна група поліщуків-українців на Берестейщині, назва пов'язана з характером території розселення багнюків – багнистого межиріччя Пини і Прип'яті', *басетля* 'струнний музичний інструмент', *берестюки* 'умовно-описова назва поліщуків, уведена в обіг мовознавцем

Ф. Климчуком', *берестяни* 'самоназва та історична назва мешканців Берестя і землі Берестейської', *бриндзя* 'поліська народна страва – соус з сиру, квасного молока, лою і води; споживається з гречаними галушками', *варивня* 'господарське приміщення на Поліссі, комора для зберігання картоплі, овочів та ін. продуктів', *веренька* || *варенька* 'плетений з березової кори або з лозового чи вербового прута кошіль для носіння речей і продуктів; розміри 50 × 25 × 30 см', "*віночки*" 'весільний обряд на Поліссі: напередодні весілля дівчата збираються в хаті молодої, плетуть віночок для молодої, роблять прикраси', *галагути* '1) порода курей; 2) перевертні, сполонізовані українці', *закрутка* 'нар. забобон: жмут зв'язаних незжатих колосків як знак закляття, зробленого чарівником-знахарем з метою зіпсувати урожай', *зимник* 'зимова дорога на замерзлому болоті', *літник* 'літня дорога через болото', *калита* 'шкіряна торбина 20 × 10 см з ремінцем для носіння через плече; дорослі поліщуки носили в калиті гроші, кресало, тютюн, люльку', *ковтун* 'пліка полоніка, хвороба волосся, переважно в дітей; при ковтуні волосся склеюється в суцільну масу; у XVII ст. був поширений по всій Речі Посполитій, звідки, мабуть, і латинська назва', *куст* 'народний пісенно-поетичний обряд на Поліссі, справляється на другий день зелених свят', *набожник* 'рушник для замаювання образів', *погоня* '1) видолинок на Поліссі, який під час повеней затопляється водою; 2) сіно, скошене на погоні', *полоня* 'галявина в лісі' та ін.; деякі приклади взяті із записів Ф. Климчука [Леонюк 1996].

Берестейська лексика вміщена також у таких лінгвістичних атласах [ЛАБНГ; ДАБМ], частково в [АУМ II].

В. Підляська лексика. Різні лексико-тематичні групи досліджені в говірках Підляшшя. Так, Ф. Чижевський зафіксував лексику, пов'язану із сільським господарством [Czyżewski 1996], а також лексику говірки с. Носів [Czyżewski 2003]. Спільно з М. Саєвичем Ф. Чижевський подав лексику с. Охожа, що побіля Холма [Czyżewski, Sajewicz 1997], у праці на 40 сторінках (лексеми без розрізнення, чи вони відомі літературній мові, чи ні), пор. деякі приклади: *bałwa¹ny* 'bryły śniegu', *bereza*, *bot¹un* 'bocian', *brata¹nyć* 'syn brata', *bzdun* 'gamcarz', *čyt¹vertok* 'czwartek', *dušnyća* 'astma', *h¹ladyty* 'prasować', *horap* 'jarzębina', *huve¹čyčka* 'jagnię samica', *hirka* 'pagórek' та ін.

О. Горбач досліджуючи говірку с. Добровода поблизу Гайнівки (див.: [Горбач 2003]), зафіксував, зокрема, такі лексичні діалектизми:

ба́бка ‘кульбаба’, *бан’ітити* ‘йорзатися’, *бедла́ки* ‘менш цінні гриби’, *бл’умати* ‘рюмсати’, *бу́слови ла́ти* ‘хлібець, печений на Благовіщення’, *ве́рт’аха* ‘макітра’, *ві́бижен* ‘гулька на буханці’, *ві́шки* ‘горище над хлівом’, *гу́пач* ‘пугач’, *ді́мник* ‘димар’, *за́шчик* ‘ін’єкція (укол)’, *кі́тка* ‘волоть вівса, проса’, *му́рза* ‘брудний хлопчина’, *прово́дір* ‘чорногуз’, *хода́к* ‘старий чобіт’ та ін.

Значна частина підляських лексичних, семантичних та словотвірних діалектизмів відома на всьому західнополіському ареалі та поза ним, а частина утворює невеликі замкнені ареали, напр.: *боу’ані́* ‘лелеки’, *Гоготу́ха* ‘Щедрий вечір’, *до́ма* ‘своя хата; своє село; рідна земля’, *кі́шка* ‘ковбаса кров’янка’, *му́сит’* ‘мабуть’, *мусо́во* ‘обов’язково’, *нагану́ти* ‘нагадати’, *насті́л’ниц’а* ‘скатертина’, *пе́чиско* ‘місце, де була піч’, *пасві́с’ко* ‘пасовище’, *паску́дно* ‘погано’, *пережо́вини* ‘повесільщина’, *прі́с’вйаток* ‘невелике (нерокове) свято’, *св’іро́нок* ‘комора для зберігання зерна’, *типл’і́шиі* ‘рідніший’, *иті́бніі* ‘спритний’ та ін.

Оригінальними підляськими діалектизмами, очевидно, є такі: *ба́йкіі* ‘непоганий; прийнятний; гарний’, *бо́рок* ‘орчик (у кінській упряжі)’ (П 194), *же́жк’і* || *поже́жк’і* ‘гаряча кров’янка’ (П 164), *кал’е́б’і* ‘калюжі’ (П 158), *огу́л’ник* ‘пиріг з гречки’ (П 172), пор. також *пл’іса́ки* ‘ті, що сплавляли деревину Бугом’ (П 86).

М. Лесів стверджує, що “найбільшу частину підляської лексики становлять загальноукраїнські слова, часто архаїчні, зрідка – винятково місцеві такі, як *вельми*, *одкуль* ‘звідки’, *міти* ‘мати’, *кульо* ‘скільки’, *тульо* ‘стілки’, *димник* ‘комин’, *зганути* ‘пригадати собі’, *прочкнутися* ‘проснутися’, *шугати* ‘колисати’, *живіти* ‘жити’ та багато інших” [Лесів 1997, 412]. А в доданому словнику діалектизмів до праці “Українські говірки в Польщі” знаходимо ще такі підляські лексеми: *абошча* ‘так’, *веселки* ‘журавлі’, *гонгол* ‘ангел’, *жежко* ‘гаряче’, *клешня* ‘штанина’, *лепеха* ‘рослина: лопух’, *меби* ‘якби’, *одкуль* ‘звідки’, *опроче* ‘осібно’, *памрока* ‘туман, імла’, *пашек* ‘рот’, *тулуб* ‘дупло’, *тульо* ‘стілки’, *чустрий* ‘жвавий’, *шаблі* ‘фасоля’ [Лесів 1997, 414–425].

І. Ігнатюк у говірках південного Підляшшя зафіксував такі діалектизми: *ано́* ‘лише’, *байба́рзо* ‘байдуже’, *ба́йкіі* ‘прийнятний; такий, що може бути, може підходити’, *бу́лій* ‘більше’, *ве́прик* ‘кабан’, *вере́я* ‘обжинковий сніп’, *га́ціі* ‘підштанки’, *го́жиі* ‘гарний’, *дзісь* ‘сьогодні’, *дзьоба́к* ‘дзьоб’, *диду́льо* ‘дідусь’, *же́жкіі* ‘палкий’, *ку́льо* ‘скільки’, *кні́га* || *кні́гавка* ‘чайка’, *криж* ‘хрест’, *ла́дний* ‘хороший’, *люді́* ||

людя́ ‘людина’, нагаві́ці ‘штани’, о́раб ‘горобина’, перепі́лка ‘метелик’, плісні́к ‘татарське зілля’, спудо́ак ‘нижня спідниця’, телу́шка ‘корова’, тилу́к ‘теля’, тлума́к ‘клунок’, хво́я ‘сосна’, шут ‘чорт’ та ін. [Ігнатюк 2010].

Підляська лексика представлена в різних магістерських працях та в докторатах, керівниками яких були доктори габілітовані М. Лесів та Ф. Чижевський, а також у лінгвістичних атласах [Atlas Białostoczczyzny; Czyżewski 1986], частково і в [АУМ II].

Зауважимо, що частину цих діалектизмів уживають і жителі Волинського Полісся та Берестейщини.

35. Семантичні діалектизми

Лексеми, що звучать однаково зі словами літературної мови і переважно одного з ними походження, але мають різну семантику, називають семантичними (лексико-семантичними) діалектизмами. Одним із перших зібрання таких слів здійснив Й. Дзендзелівський, уклавши “Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття” [Дзендзелівський 1958]. Декілька прикладів з цієї праці (зверніть увагу на оригінальну побудову):

Д я к а. Вдячність (про почуття). Дяка тобі і честь. Подяка (про вираження почуття). Дяка за роботу. (А не настрій, бажання, намір).

З а́ г о л о́ в о к. Назва книги, твору чи частини його, розділу. (А не подушка, що кладеться під голову).

Т я м и т и . Вміти, розуміти, усвідомлювати себе. (А не пам’ятати).

Але таких окремих праць в україністиці небагато, однак майже кожен діалектний словник містить семантичні діалектизми. Як і півстоліття тому, так і зараз семантичні діалектизми – найменше вивчений шар лексики.

А. Волинсько-поліські семантичні діалектизми частково подані у “Словнику семантичних діалектизмів Західного Полісся” [Аркушин 1991] у порівнянні з літературними однозвучними лексемами, напр.:

БУГО́Р (буго́р) -гра́, *ч. р.* ‘рухомий дашок на чотирьох підпорах, під який складають сіно; оборіг’. Півно Камінь-Каширського, Новий Мосир Ковельського району.

Пор. *літ.* **буго́р** ‘невеликий горб; невелике підвищення на поверхні чого-небудь’ (СУМ I, 246).

БЎЛКА (бўлка) -и, ж. р. ‘паляниця; хлібина’. *Купі бўлку чорного хліба*. Привітне Локачинського, Сильно Ківерцівського району.

Пор. літ. **бўлка** ‘хліб з білого пшеничного борошна’ (СУМ I, 253).

ГЎЛИ(Й) (гóли, гóлий) -а, -е ‘напівроздягнений; легко вдягнений’. *Ни йди на двур гóли, сьóдні в їтер холóдни*. Городище, Домашів, Клубочин, Сильно Ківерцівського району.

Пор. у виразі **З ГЎЛИМИ РУКІМА** ‘без подарунка’. *Не пуйдú до дítей з гóлими рукіма*. Сильно Ківерцівського району.

Пор. літ. **гóлий** ‘який не має на собі одягу’ (СУМ II, 106).

У цьому зібранні понад 500 семантичних діалектизмів із 182 населених пунктів. Цікавими є такі лексеми: *вáжно* ‘тяжко’, *злідень* ‘жадібна людина’, *зóлото* ‘фольга будь-якого кольору’, *каляти* ‘білити хату’, *лихий* ‘дірявий’, *пáрубок* ‘одружений чоловік’, *онúча* || *гонúча* ‘ганчірка будь-якого призначення, напр., для миття підлоги’ та ін.; пор. ще такі: *хáта* ‘кімната’, *велі́ка хáта* ‘кімната для гостей; світлиця’, *чíстити* ‘заготовляти дрова на зиму’.

М. Корзонюк у “Матеріалах до словника західноволинських говірок” [Корзонюк 1987] умістив такі семантичні діалектизми: *балува́тися* ‘брести по глибокому снігу’, *бўрса* ‘неприховане невдоволення’, *гóвушч* ‘фрукти’, *гукóнниця* ‘підвіконня’, *зварху* ‘зліва’, *ліда́щий* ‘хворий, немічний’, *плáче* ‘спина’, *ска́ла* ‘зоря’, *слава́* ‘сором, поговор’, *хулóдний* ‘нерідний (про батька, матір, брата чи сестру)’ та ін.

Ось ще один приклад із спостережень В. Мойсієнка: “На Ковельщині у ряді говірок зафіксовано назву ¹*жаба* ‘мозоля’. На Берестейщині відомий спосіб лікування, при якому до мозолі прикладаються частини розірваної жаби; можливо, цей спосіб і зумовив постання такої назви” [Мойсієнко 1996, 149].

Найбільше семантичних діалектизмів, очевидно, буде зібрано в підготовлюваному “Лексичному атласі української мови”, матеріал до якого записаний за програмою Й. Дзендзелівського [Дзендзелівський 1984]. У цій програмі велика увага звернута насамперед на семантику лексем, пор. такі приклади з розділу “Сім’я, спорідненість, свояцтво”:

“Сім’я: сімейство, посімейство, родина, фамілія, хомілія, челядь..?”

Зн. челядь: 1. “велика людна сім’я, де з батьками живуть їх одружені діти та внуки”; 2. “сім’я, родина”; 3. “жінки, дівчата”; 4. “дочки і служниці”; 5. “гурт людей”; 6. “гурт молоді”; 7. “молодь, що бере

участь у весіллі”; 8. “наймити, слуги”; 9. “жінки-слуги”; 10. “учні шевця”; 11. “колядники”..?

Зн. *фамілія*: 1. “прізвище”; 2. “сім’я”; 3. “рід, ряд поколінь, що походять від одного предка”; 4. “рідня, родичі”..?

Прізвище: *назвисько, фамілія, хвामілія, хомілія..?* [Дзендзелівський 1984, 138].

Зрозуміло, що може виявитися у якихось говірках ще якесь значення лексеми, незафіксоване у програмі, напр. у волинсько-поліських говірках лексема *чѣл'ад'* має ще значення ‘табун великої рогатої худоби’.

Отже, мовознавці очікують, що підготовлюваний “Лексичний атлас української мови” стане найбільшим зібранням лексичних і семантичних діалектизмів.

Б. Окремого видання *берестейсько-пінських семантичних діалектизмів* ще немає, однак вони вміщені майже у кожному зібранні лексики. Ось декілька прикладів із записів Ф. Климчука [Климчук 1968]: *быр* ‘возвышенное песчаное место’, *бы́стра погóда* ‘ясная солнечная погода’, *бы́стрэ сóнцэ* ‘очень яркое солнце’, *болóто* ‘сено, скошенное на болоте’, *вары́ты* ‘парить (о погоде)’, *выно́сныј* ‘стройный (о дереве)’, *дыды́* ‘дни поминовения усопших’, *дрыма́ты* ‘цвести (о льне)’, *жы́жавка* ‘чирей’, *ја́сла* ‘десны’, *јудкы́ј* ‘вкусный (о траве, сене)’, *каблукы́* ‘приспособление для подноса сена скоту’, *ка́јдуб* ‘очень грязное, вязкое место’, *кач'áло* ‘приспособление для раскатывания белья’, *квас* ‘кислота’, *кльі́ји* ‘жизненные силы’, *клуб* ‘бедренная кость’, *коза́* ‘остатки несжатых колосьев на поле’, *краса́* ‘цветы’, *кру́глыј* ‘квадратный’, *хло́пци* ‘небольшие пучки льна’ та ін.

Декілька прикладів з “Лексичнага атласа беларускіх народных гаворак”: *бѣгае* ‘знаходзіцца ў стане цечкі (пра карову)’ [ЛАБНГ I, к. 30], *бу́лькі* ‘пухіры (на водзе)’ [ЛАБНГ II, к. 3], *грыва* ‘сухое месца сярод балота’ [ЛАБНГ II, к. 53], *лупіны* і *кашутá* ‘перхаць’ [ЛАБНГ I, к. 8], *осá* ‘асіна’ [ЛАБНГ I, к. 159], *пáнна* ‘аер’ [ЛАБНГ I, к. 272], *падарóжнік* ‘вяснавая апенька’ [ЛАБНГ I, к. 288], *рабры́на* ‘рабро (у жывѣлы)’ [ЛАБНГ I, к. 15], *хорошы́ло* ‘плацэнта ў жывѣлы’ [ЛАБНГ I, к. 32] та ін.

З інших записів: *запíта* (дівка) ‘засватана’, *холоде́ц'* ‘окрошка’, *ми́й ўне́род* ‘мий спершу’ [ГУМ, 529], *мо'ло'дец'* ‘парубок, якому пора одружуватися’ [ГУМ, 546] та ін.

В. Деякі підляські семантичні діалектизми проаналізовані в однойменній статті [Аркушин 2003а]; значення їх можна зрозуміти з контексту, хоч і не завжди. Так, у селі Добривода гміни Черемха від респондентів довелося почути фразу: *у нас вода́ д́обра / у нас колód'аз' на три б́ан'і*. Тільки після уточнень з'ясували, що в північнопідляських говірках *б́ан'а* – це колодязний цементний круг. Як бачимо, підляське *б́ан'а* стоїть ніби окремо як щодо українського літературного *б́аня* ‘купол’, так і російського *б́аня* ‘лазня’. Однак зв'язок усе-таки існує, що підтверджує етимологія цього слова. “Етимологічний словник української мови” подає такі омоніми:

б́аня¹ ‘цілюще джерело’, болг. *бани* ‘курорт із цілющими джерелами’, м. *ба́ња* ‘гарячі джерела’; з лат. і грецьк.

б́аня² ‘круглий посуд’; здебільшого пояснюють як результат видозміни значення слова **б́аня**¹ ‘лазня’ через проміжний ступінь ‘ванна, посуд для води’.

б́аня³ [...]

б́аня⁴ ‘гарбуз’; очевидно, результат перенесення назви **б́аня** ‘круглий посуд’ на гарбуз за схожістю форми предметів [ЕСУМ I, 136].

Однак деякі діалектизми “не хочуть” (правильніше: деякі дослідники “не можуть”) розкрити походження окремих лексем, пор.: на Підляшші вживане незмінюване слово *ба́йк'і* у значенні прикметника та прислівника: ‘гарний, непоганий; такий, що може бути’ і ‘гарно, непогано; так може бути’ (*та д'івка така́ ба́йк'і; йак тво́йе́ здорóв'я? – шче ба́йк'і здорóв'яе*). А на початку ХХ ст. І. Бессараба зафіксував лексему *ба́йк'і* з іншим значенням – ‘укр. байдуже – нічого себ'ї’ [Бессараба 1903, 318]. Паралель виявлено в бойківських говірках:

байки 1. *прикм.* ‘добрий’, ‘нічого собі’, ‘непоганий’. *А ци ба́йки у вас уроджа́й?* 2. *присл.* ‘добре’, ‘нічого собі’, ‘непогано’ [СБГ I, 40–41]. Можливо, опосередковано існує якийсь зв'язок із польським *bajkowy* ‘казковий’ та з давнім дієсловом *ба́яти*.

Ще декілька прикладів підляських семантичних діалектизмів:

бабкі ‘лепеха’;

боб || *буб* ‘квасоля’;

в'іхтик ‘клапоть тканини для миття посуду’;

вродлівиї ‘урожайний (рік)’;

гóжйї ‘смачний’;

голупкі ‘сироїжки’;

гр'édка ‘жердка’, ‘сідало для курей’;
дiн'а ‘гарбуз’;
жидóк ‘чорнобривець’;
копáн'ка ‘ночви, видовбані зі стовбура дерева, у яких купали дітей’;
осá ‘осика’;
пирог'í ‘вареники’;
правослáвний ‘українець або білорус’;
свáн'ка ‘пісня-веснянка’ та ін. (докладніше див.: [Аркушин 2003а]).

Частина проаналізованих семантичних діалектизмів уживана і поза Підляшшям, зокрема: *без* прийм. ‘через’, *боб* ‘квасоля’, *бу́лка* ‘хлібина’, *горá* ‘горище’, *дiн'а* ‘гарбуз’, *зóлото* ‘фольга’, *пáсинок* ‘пагін дерева’, *пудéшва* ‘низ короваю’, *рукавéц'* ‘ворок’ та ін. Не виявлено паралей до таких підляських слів: *бáбки* ‘лепеха’, *бáнда* ‘череда корів’, *гр'édка* ‘жердина’, *жидóк* ‘чорнобривець’, *свáн'ка* ‘пісня-веснянка’, *квас* ‘окрошка’, *перезóв'іни* ‘повесільщина’, *сту́йка* ‘незапрошені на весілля гості’, *су́шка* ‘всохле дерево’, *шаховни́ця* ‘поля, поділені між хазяями’ та ін. Не виявлені нами і діалектизми, зафіксовані понад століття тому І. Бессарабою, – мабуть, відійшли у вічність: *тэртка* ‘снарядь для перетиранія льна и конопли’, *кобылка* ‘иволга’, *луна* ‘зареве’, *буси* ‘дѣтск. – поцѣлуй’, *коронь* ‘жаба’ [Бессараба 1903]; пор. і в записах текстів В. Курашкевича *k'orop* = *gorucha* [Kuraszkiewicz 1963, 154].

Отже, перед діалектологами стоїть важливе завдання – зафіксувати якнайбільше таких діалектизмів і встановити, що призвело до зміни їхньої семантики, особливо звернути увагу на підляські говірки, які на сучасному етапі не контактують з іншими українськими говірками і не зазнають впливу літературної мови.

Як зазначає І. Ігнатюк, “говірки південного Підляшшя виявляють свої особливості на всіх мовних рівнях, залишаючись однак і надалі говірками української мови” [Ігнатюк 2010, 238].

36. Іншомовні запозичення в західнополіських говірках

Безперечно, жодна мова, жоден діалект не можуть обійтися без іншомовних запозичень, число яких у різних говорах залежить від

того, з якими мовами були найближчі контакти, чи входила ця територія у склад національної держави, чи колоніальне становище корінного населення, які мови “насаджує” школа, яку мову “проголосили” перспективною, і т. д.

Варто розрізняти два етапи засвоєння іншомовних слів: *цитування* і *власне запозичення*. Цитування – це первинне засвоєння, коли іншомовну лексему чи вираз уживає тільки окремих індивід і вони ще відсутні у щоденному мовленні жителів певного населеного пункту, хоч значення їх може бути їй відоме, а запозичення – це постійне вживання слів чи виразів усіма або майже всіма мешканцями, їх семантика зрозуміла без перекладу; такі слова часто використовуювані і не залежать від віку мовців чи ситуації. Цитування – це відтворення іноземною мовою уривків із художніх творів (переважно поетичних), “чужих” прислів’їв та приказок, стійких словосполучень, крилатих слів, лозунгів, закликів і т. д. Цитують тільки в певній ситуації, при цьому можуть указувати на джерело: *йак ка́жуть...*, *йак пі́ше...*, *йак закли́ка́йе...* та ін.

Росіянізми. Спершу про сам термін. Запозичення з російської мови давніше іменували *русизмами* (див. [УМЕ 2000, 526]), використовуючи дериват від слова *Русь*, але оскільки Київська Русь – давня держава українців, то термін виявився неточним, а тому й непридатним для використання в Україні. Пізніше, із здобуттям незалежності, був утворений термін – *росіянізм*. На початку ХХІ ст. В. Русанівський уживав паралельно *русизми* [Русанівський 2001, 208] і *росіянізми* [Русанівський 2001, 302], а також *русифікація* [Русанівський 2001, 9]. Зауважимо, що в другому виданні “Історії української літературної мови” цей автор уже послідовніше вживає *росіянізм*, *зросійщений* [Русанівський 2002]). В останні роки все частіше використовують *росіїзм* (див., напр.: [Лесюк 2008]). А деякі дослідники пропонують розрізняти ці терміни: *русизми* – засвоєння з російської мови, які належать до найпізніших слов’янських запозичень і підпорядковані внутрішнім закономірностям української мови; а *росіянізми* – це слова чи мовні звороти, утворені за зразком російських мовних форм, що можуть зазнавати в українській мові часткової фонетичної чи словотвірної адаптації (див.: [Фудерер 2011, 66]).

Цитування. Школа, радіо, телебачення, російська преса та книги, іноземні фільми, дубльовані російською мовою, – усе це сприяло

засвоєнню російськомовних цитат. Деякі сучасні приклади: *ширака́ странá майá радна́йя; ми п'ер'едава́йя странá м'іра; б'елака́м'ен: айа стал'іца; на́ше д'élo пра́войе; ми наб'ед'ім; ва дн'і самн'ен'іі, ва дн'і т'агастних раздúм'іі...; в'ел'ік'іі и магúч'іі рúск'іі йазі́к; а мн'е харашо́; вс'о харашо́, вс'о харашо́, пр'екра́снайя марк'іза; то́ л'і йешч'о́ бúд'ет; у лукомóр'йя дуб з'ел'óнйі; ч'úд'ен Дн'епр пр'і т'іхо́й пагóд'е; а мн'е тр'ін'-трава́; н'і кала́ ні двара́; апйáт' два́цит' пйат'; камú вайна́, а камú мат' радна́; пор. також: в'ез'д'é вс'о майó, йак ка́же рúск'і; в нас óбш'йе рúск'йе ко́рн'і, йак зайавл'áйе п'івн'ічний сус'ід; йак писáв одін поёт, пращ'áй, н'емітайа Рас'йя; почáвс'а б'еспр'ід'ёл, як ка́жут' на́ш'і сус'іди; пёрши сав'эти хвалі́лис': ми вс'о маг'ім...; об'іц'áли: дагóн'ім і п'ер'етóн'ім, – от сав'эти і доб'ігли до кап'італ'ізму... Своєрідними цитатами з російської мови є такі написання українських топонімів англійською мовою: *L'vov, Kiyev, Nikolayev, Dnyepр* та ін.*

У першому десятилітті ХХІ ст. в західнополіських говірках найбільше запозичень з російської мови.

Зросійщення українського населення, розпочатого ще російськими царями, продовжували “будівники комунізму” і навіть ... наші керманічі-незалежники. Для характеристики найбільш уживаних російських слів у волинсько-поліських говірках використали збірник текстів “Голоси з Волинського Полісся”, де подано мовлення людей пенсійного віку – переважно шістдесяти- та сімдесятилітніх. З їхнього мовлення виписали до чотирьох сотень запозичень, а найчастотнішими виявилися такі лексеми, яких уживає більше двох оповідачів: *бабушка, бóльница, бúтьто, вдруг, вку́сниє, воє́нни, вопше́ || опше́, врóді, врач, всьо, всьоравно́, гóрот, год, дéло, до́ктор, до́лжен, да, да-да́, да-да-да́, дéдушка, зничтóжити, ка́жеца, канéшно, картóшка, молодьóш, нажáрити, начáтися, желéзний, кла́дьбище, ла́гер, нра́влятьс'я, об'язáтельно, обижа́тиса, ока́зиваетс'я, оп'я́ть, охóтник, пёрвий, пощí, прóшлий, приéжж'і, ра́зніца, случáй, сов'э́ти, согласíвс'я, стрóїти, побéда, ружжó, робóчих, са́ма гла́вна, са́ме основне́, сúткі, то́же, трóгали, фамі́лія, харашо́, хоть, цвítі ‘квіти’, цвítі ‘кольори’, шонеді́лі ‘щотижня’, щита́вс'я ‘вважавс'я’, шутку́ють, щас, які-то* та ін.

У мовленні молоді росіянізмів ще більше, оскільки вона перебуває під великим тиском російської культури, однак найчастотнішими ті ж лексеми, що й у мовленні старшого і найстаршого покоління: *да, то́же, вс'о, да́же, пон'іма́йеш, вопше́* та ін. Не засвідчені у збірнику

“Голоси з Волинського Полісся” такі широко вживані молоддю слова: *бістро, беспокоїниї, бума́га, во́дка, викл'уча́т'ел', вкл'уча́т'ел', гво́з'д', д'іжурниї, заж'іта́лка, занав'є́ска, зда́н'і́е, карма́н, каро́ч'е, клубн'і́ка, кавйо́р, кра́сний, кри́ша, л'єзв'і́е, л'єс'н'і́ца, на́сморк, наво́з, остано́вка, отв'о́ртка, потоло́к, пр'а́н'і́к'і, росчо́ска, рубе́л' ‘карбованець’, рул', са́хар, ско́рос'т', сквоз'н'а́к, сп'і́чк'і, стака́н, ст'іра́ти, ступ'є́н'к'і, то́рмоз, тр'а́пка, удку́да, ут'у́г, ут'у́жити, уча́сток, це́почка, ч'і́рда́к та ін.*

Порівняйте також, як росіянізми стають твірними основами прізвиськ, якщо мовець часто повторює запозичене слово (§ 7).

Із трьох складових частин Західного Полісся – Волинське Полісся, Берестейщина, Підляшшя – найбільше росіянізмів у берестейсько-пінських говірках, оскільки тут переважає російська мова, а молодь та інтелігенція різного віку вже практично не володіє своєю говіркою, бо давно вже стали “*рускойазі́чними*”. Лише зрідка школярі вживають свою говірку, бо до більшості з них змалку батьки почали звертатися по-російськи, щоб ті добре засвоювали цю “чужорідну” їм мову, “щоб їм було легше вчитися у школі”. Найменше росіянізмів у мовленні жителів Підляшшя, оскільки російська мова там не має такого статусу, як в Україні чи Білорусії.

Полонізми. На другому місці серед цитувань і запозичень слова та вирази, запозичені з польської мови. Західні поліщуки особливо люблять цитати з польського мовленнєвого етикету. Уживають їх здебільшого представники найстаршого покоління, які перейняли ці вирази безпосередньо від поляків, представники старшого покоління, які засвоїли форми етикету з польської школи, а також середнього і молодшого покоління, що запозичили від старших, а також ті, що були на заробітках у Польщі (докладніше див.: [Аркушин 1999]): *з'ен' до́бри!, в'є́чур до́бри!, до в'і́зє́н'а!, з'ен'ку́йє || з'ен'ку́йу* (друга форма під впливом української мови), *про́ше па́на || про́шу па́на* (зукраїнізована форма), *ц'ілу́йє ре́нчки, йак Бо́га ко́хам, ви́ітко йе́дно* та ін. Досить часто вживані польські фразеологізми, прислів'я та приказки: *до кол'ору, до вибо́ру; йака́ ма́тка, та́к'і і з'а́тк'і; компа́н'і́а н'ев'є́лка, но поважо́на; попа́в між воро́ни, то крач, йак о́ни; цо заду́жо, то н'є здо́во.* А на західнополіських весіллях поруч із *Многа́йя л'і́та* часто звучить *Сто л'ат, сто л'ат, н'єх жи́йє, жи́йє нам...*

Зауважимо, що в деяких місцевостях полонізм може бути запозиченням, а в інших – цитуванням, пор.: *bárzo* || *bárzo* на сході та в центрі Західного Полісся – це цитата з польщини, а на заході – це вже запозичення-полонізм, бо слово широко вживане у побутовому мовленні людей різного віку; у говірці с. Столинські Смолярі *z'ic'* || *d'ic'* ‘сьогодні, нині’ – запозичення (через нього навіть прозивають усіх жителів села *z'ic'іками*), а в інших говірках – це цитування, яке іноді використовує лише дехто з носіїв говірки.

Ф. Чижевський докладно проаналізував полонізми в українських говірках Побужжя у великій статті, що складається з двох частин: “Polskie zapożyczenia fonetyczne” і “Słownik”; автор подав понад півтори сотні лексичних запозичень в українських говірках [Czyżewski 1989]. Виявлені, зокрема, такі полонізми: *bydło, cembryna, c'enżar, c'otka, dudek, garnuśok, goreń, guma, g'il, ґлоп, ґлопець, їдло, їрек, karmnyk, kolenda, kovadło, kran'ak, kret, kosta, krul, ks'onc, kv'at, morga, mydło, m'entus, paproc', p'uro, sadło* та ін.

Найчастіше запозичували полонізми разом із запозиченням відповідних реалій, коли для їх найменування власні назви ще не були витворені. Наведемо деякі приклади. Щоб розрівняти випраний одяг, який давніше був лише полотняний, досить було качалки і рубля, а коли “за Польщі” з'явилися металеві праски, то разом з реалією була запозичена й назва *зал'іско*. Так були запозичені полонізми *вёл'он, марина́рка, жару́вка, л'атáрн'а* та ін. Коли вперше з'явилися велосипеди на Західному Поліссі, тоді ж був запозичений англіцизм *рóвер* через польське посередництво, а назви окремих деталей були витворені вже на польському ґрунті, напр.: *блóтн'ік* ‘металічна планка над колесом, яка захищає велосипедиста від грязі’, *дénка* || *дénко* ‘вставка у шину велосипедного колеса, куди накачують повітря’ та ін.

У семантиці полонізмів здебільшого не відбулося ніяких змін: *bardzo* ‘дуже’ > *барзо* ‘т. с.’, *butelka* ‘пляшка’ > *бутелька* ‘т. с.’, *zapalki* ‘сірники’ > *занáлки* ‘т. с.’, *śledź* ‘оселедець’ > *с'л'ез'* ‘т. с.’. Однак у деяких запозиченнях спостерігаємо або розширення семантики (*dubeltówka* в польській мові має значення ‘strzelba o dwóch rurach’, а в західнополіських говірках – *дубел'т'івка* || *дубел'т'у́вка* ‘всяка мисливська рушниця’; п. *kolba* ‘тильна частина ложа рушниці’ – діал. *кóл'ба* ‘приклад мисливської рушниці’), або звуження (п. *badać* ‘ви-

вчати, досліджувати' – діал. *бад́ати* 'обстежувати стан здоров'я'; п. *piętro* 'поверх' – діал. *пй́етро* 'горище в хліві').

Якщо назви були запозичені разом із реаліями, то такі полонізми "живуть" довго, доки використовують ці предмети або доки їх не витіснять інші найменування, пор.: польські *zapálki* "витіснили" з мовлення українські *с'ірникі* та російські *сп'ічк'і*, *зал'іско* було "витіснене" *ут'угóm*, лише зрідка вживана назва *прáска*; *кл'áсу* замінив *клас* та ін. Варто тут нагадати справедливі слова М. Лесіва: "Деякі полонізми були тільки коротким (хвилинним) явищем в українській мові, інші залишилися у цій мові до сьогоднішнього дня" [Lesiów 1989, 51]. За час довгого "життя" полонізми в українській мові навіть змінювали семантику, пор.: слово *neżyt* у польській мові мало значення 'запалення слизової оболонки носа', 'пухир', 'короста', 'прищ, фурункул'; п. *jatka* 'м'ясна лавка' – укр. *я□тка* 'тимчасова легка споруда'; п. *rachuba* 'лічба' – укр. діал. *рахуба* 'клопіт'; запозичення з польської мови *blawat* 'шовкова тканина' – укр. діал. *блáват* 'волошка' та ін. [Свашенко 2003].

Засвідчені випадки, коли полонізми витісняли споконвічно вживані назви, напр., у говірці с. Сильно Ківерц *пудгáрл'е* витіснило давнішу назву *вóло*; у багатьох говірках наявна лексема *з'ік* 'дикий кабан' та *з'ік'і* 'дикі свині'. Коли ж поруч існували дві назви – запозичена і власна, то одна з них змушена або відступити / зникнути, або змінити свою семантику, пор.: діал. нейтр. *губá* – діал. згруб. *тёмба*; *зат'áтиї* 'упертий (звичайний вияв ознаки)' – *зац'ёнтиї* 'понад міру впертий'; нейтр. *т'ітка* || *т'ót'a* – пестл. *ц'óц'a*; нейтр. *тіхо* (*надворі с'ód'н'і тіхо*) – *ц'іхо!* (окрик на дітей, щоб заспокоїлися). Деякі запозичення у говірках могли набути і нового значення, якого вони не мали в польській мові (або лише віддалено мали): п. *dziarski* 'сміливий, жвавий' – діал. *з'óрс'киї* 'дратівливий, пужливий (про коня)'; п. *wyścigowy* 'про коня, який бере участь у змаганнях з бігу' – діал. *вис'т'ігóви* 'стрункий, худорлявий'; п. *szczupły* 'негрубий, худий' – діал. *шчупли* 'малого росту, непоказний'; п. *ciemieżyć* 'gnębić, katować' – діал. *тимн'áжити* 'відчувати хворобливий стан, нездоровитися'.

Зауважимо, що багато полонізмів поступово виходять з ужитку, їх замінюють українські слова або вже замінили росіянізми. Цікаві спостереження Г. Козачук про говірки у Волинській області, що побіля річки Західний Буг: "До вересня 1939 року <...> контактування між

поляками і українцями було постійним, а це частково чи й повністю призводило до українсько-польського білінгвізму. Внаслідок встановлення державного кордону між УРСР і ПНР та репатріації українського і польського населення постійне мовне контактування було порушене. Отже, надбузькі говірки починають набувати нових ознак. Ареал цих говірок, який раніше мав ознаки контактуючого, починає набирати властивостей типових для західнополіських говірок, тобто поступово зникають риси маргінального ареалу. У надбузьких говірках втрачаються специфічні ознаки лексичного складу, що були їм властиві, і появляються інноваційні елементи, зумовлені переважно впливом літературної мови. Літературні лексеми спочатку існують як паралелі до діалектних, а потім, як правило, одна з паралелей зникає, частіше діалектна, як більш архаїчна, а продовжує функціонувати літературний відповідник. Наприклад, лексема *шпих'ір* була замінена на *ко'мбра* 'окрема будівля для зерна', *о'бора* – на *кон'ушн'а* 'хлів для коней', *гро'мадити*, *ташчіти* – на *гре'бті* 'гребти граблями сіно, солому' ” та ін. [Коачук 1989, 166].

У словничку, доданому до статті “Полонізми в західнополіських говірках” [Аркушин 1999, 271–301] і побудованому гніздовим способом, розміщено понад півтисячі лексем.

Германізми. У сучасній українській мові близько 1000 німецькомовних лексем [УМЕ, 683]. У західнополіських говірках серед запозичень, не вживаних у літературній мові, германізми на третьому місці: *бл'ават* 'волошка', *бр'ан(т)ка* 'старовинна мисливська рушниця', *кл'оц* 'відрізане від стовбура дерева поліно', *кр'іпа* 'човен', *л'ігар* 'підвалина, до якої прибивають дошки підлоги', *л'ухва* 'ствол мисливської рушниці', *пл'анец* || *фл'анец* 'саджанець лісових дерев', *ріхтик* 'точно так само' (*вун ріхтик*, *йак і його бат'ко*), *спац'ірувати* || *шпац'ірувати* 'гуляти; ледарювати' (*ц'іли ден' тонó шпац'ірує силóm*), *ф'айні* || *хв'айни* 'гарний' (*хв'айна д'івка*), *ф'айка* 'люлька курця', *фр'ензл'і* || *пр'ензл'і* || *стр'ензл'і* 'китиці біля хустки, рушника', *шв'атер* 'сестрин чоловік' та ін. Частина германізмів запозичено західнополіськими говірками або безпосередньо з єврейської мови ідиш або через польське посередництво, пор.: *бу'цка* 'кусок, шматок', *в'азон* 'кімнатна рослина в горщечку', *ван'к'ір* 'бокова кімната', *вуйт* 'сільський староста', *гал'ер'етка* 'фруктове желе', *г'ембел'* 'рубанок', *та'бл'і* 'вила з багатьма тупими кінцями', *тал'ган* 'ганчірка', *та'нок* 'веранда',

гвоз'д' 'цвях', *гм'їна* 'сільський район', *грéмбл'і* 'скребачка для чищення шерсті тваринам', *грéца* 'цементний розчин', *грис* 'відходи від змеленого зерна', *дїхта* || *дїкта* 'фанера', *зўна* 'суп', *кант* 'край стола', *капа* 'покривало на ліжко', *кл'ўск'і* 'галушки', *кóл'ба* 'приклад мисливської рушниці', *кóрок* 'підбор у взутті', *кўл'і* 'милиці', *кўфир* || *кўхор* 'окована скриня для одягу', *л'атáрн'а* 'гасовий ліхтар', *мел'дувáтис'* 'давати про себе знати', *мўтра* || *мутéрка* 'гайка', *н'ут* 'металічна заклепка', *охна́л* || *ухна́л'* 'цвях', *пéнзил'* 'щітка білити хату', *стри́чок* 'петля для лову звірів', *шихóвниї* 'гарний, поставний' та багато інших.

У зв'язку з тим, що в школах Волині все менше вивчають німецьку мову, замінюючи її англійською, тому й німецьких цитувань зафіксовано зовсім мало, пор.: *майн гот* 'мій Боже', *гут* 'добре', *ц'ур'ўк* 'назад', *ком цу гер* 'ходи сюди', *мўтер унд фáтер* 'мати і батько', *дóїчл'анд* 'Німеччина'; *ах, майн л'їбен Áвгус'т'ін...*; особливо багато перейнято виразів із кінофільмів про війну: *гал'т!* 'стій', *хéнде хох!* 'руки вгóру', *хаїл' г'їтл'ер!*, *г'їтлер капўт!* та ін.

А ось які цитати наводить жителька с. Самари Ратн, розповідаючи, як фашисти вивезли її в Німеччину на роботу та як вона там бідувала: *áрбайтет, арбайца́нт, бройт, гўндер, ко́мен, л'їхтер, ніхцу, ни́хт, рўсиш, рус, стїртер, фабр'їка, фéртик, фїўнтер, цурїк, шл'áтер, шл'ор, шнел'!*, *шпрéх'ен* [Аркушин 2010а, 14–28]. Оскільки жінка розповідає про своє горювання в Німеччині через півстоліття після нього, то й цитовані германізми вже не точно передають німецьку фонетику, трапляється багато різних перекручень.

Тюркізми. Тюркські запозичення виявляємо насамперед у літературній мові: *коза́к, чума́к, това́рши, отама́н, осаву́л, джу́ра, шарова́ри, калита́, лю́лька, тютю́н, шатро́, отара́, гарбуз, айр, бараба́н, копі́л* та ін. [УМЕ, 687]. Деякі тюркізми вживані в західнополіських говірках, але в літературній мові з таким значенням невідомі, пор.: *дїван*, мн. *дивані́* 'тканий килим' (*дочка́ їде за́муж, то вс'у зїму тка́ли дивані́*), *йáс'їк* 'маленька подушечка', *мака́тка* 'вишита картина'.

Балтизми. Давні контакти між українцями та балтами сприяли поширенню таких балтизмів в українських говірках (деякі вживані і в літературній мові): *клўн'а, йáт'їр, скї́рда* || *стї́рта, жлў́кто* 'посудина для зоління', *паршў́к* 'поросся', *св'їро́н* 'комора', *шў́ла* 'стовп' та ін. [Непокупний 2000, 681].

На думку Л. Шайнюка, “релікти давньоскандинавської мови у початковій стадії свого розвитку” збереглися у таких західнополіських словах: *лиза* ‘ледве відчутне ранкове світло’, *плега* ‘негода’, *окрияти* ‘виздоровіти’, *сяніти* ‘текти (під тиском) (про воду)’, *шкварват(ок)* ‘кусок, шматок’ [Шайнюк 1990].

Запозичення з інших мов: *акурат* || *йакурат* ‘са́ме так; са́ме стільки’ і *ка́тер* ‘нежить’ (з латинської через посередництво інших мов); *ре́йвах* ‘крик, галас; безладдя’ (з єврейської); *марша́лок* ‘головний розпорядник на весіллі’ і *румн’а́нок* ‘ромашка лікарська’ (з чеської).

Найбільше *румунізмів* засвідчено в українських говірках, що контактують з румунською мовою, – буковинських та закарпатських, а також у гуцульських [Семчинський 2000, 686; Робчук 1999, 261–286]. Значний шар цих запозичень серед вівчарської лексики [Ястремська 2003а]. У волинсько-поліських говірках лише окремі лексеми: *буц* ‘шматок чого-небудь’, *ва́тра* ‘рештки згорілих дров чи трісок; залишки перегорілої соломи’, *кару́ца* ‘віз скуповувача ганчір’я’, поширена назва *брінза* ‘солоний сир’.

Зрозуміло, що найбільше *мадяризмів* у південнозакарпатських говірках, які безпосередньо контактують з угорською мовою (див.: [Лизанець 2000, 298; Романюк, Барань 2010, 237]). На Західному Поліссі відомі з літературної мови назви *гуляш*, *паприка*, *чардаш*. Можливо, якимось чином пов’язані з угорською мовою і такі лексеми: *в́енгер* || *в́енгер* || *ва́нгор* ‘людина, яка каструє тварин’ [Куриленко 1991, 20], *в́енгри* ‘крупинки на салі завбільшки з горошину (вірять, що в середині їх є черв’ячок)’, *венгерувати(ї)* || *венгтрувати(ї)* ‘про сало з крупинками і зрощеннями’.

Цитування із західноєвропейських та інших мов залежить від освіченості західних поліщуків, а також від того, у яких країнах вони побували, з представниками яких національностей спілкувалися:

– з французької мови: *бонжу́р*, *ореву́а*, *пардо́н*, *тет а т́ет*, *се л’а в’і*, *шерше́ л’а ф́ам* та ін.;

– з англійської мови: *гуд ба́й*, *сенк’йу́*, *о’ке́й*, *со́р’і*, *ч’із*, *а́й лавйу́*;

– з італійської: *ча́о*, *ма́ма м’йа́*;

– з інших мов: *сал’а́м алéйкум*, *асал’а́м*.

37. Українізми в мовах світу

Як українські говірки та літературна мова запозичують іншомовні елементи, так і чужі мови засвоюють українську лексику, тобто українізми. Цим терміном позначають не просто запозичену лексему, а й “окреме його значення, вислів, граматична форма тощо, запозичені з української мови іншою мовою” [УМЕ, 646].

Зрозуміло, найбільше українізмів знаходимо в контактуючих мовах та їхніх говірках. На жаль, в україністиці це питання ще недостатньо розроблено, незважаючи на те, що “процес мігрування діалектної лексики – це явище глибоке й своєрідне” [Ващенко 1989, 27].

Найбільше запозичень у російських переселенських говірках в Україні, що тісно контактують з українськими. Так, у говірках Поділля (Хмельницька область) виявлені такі запозичення: *бáрда, лáнциг, цúрки, óранка, лан, грáбки, быстáрка, глiца, цaпiльня, грáли, шкарпéтки, квáрта, цéгла, арнаúтка, бляха* та ін. [Никитенко 1983, 63], крім цих українізмів, російське населення широко вживає і лексичні дублети: *таратáйка – лине́йка, грáли – вiлы, бáрда – то́пор, квáрта – кру́жка, парина́ – лан* [Никитенко 1983, 64].

В. Ващенко, дослідивши запозичення українських діалектних слів у російських говірках на території Росії, виділив три ступені міграції цих лексем:

1) на першому ступені українізми поширюються у південноросійському наріччі: *капцáн* ‘злидар, обірванець’, *манту́лки* ‘ласощі’, *карватка* ‘кухоль’, *зарóбок* ‘заробіток’, *лайда́к* ‘ледар’, *мажáра* ‘великий віз’;

2) на другому міграційному ступені засвоєні в середньоросійських говорах: *закúтка* ‘хлівець’, *любо́та* ‘приємність’;

3) на третьому ступені – українізми в північноросійському наріччі: *кльо́ка* ‘палиця’, *лу́ста* ‘шматок хліба’, *га́чі* ‘штани’, *клеве́ць* ‘молоток’ [Ващенко 1989].

Пізніше В. Ващенко та А. Поповський на основі “Словаря русских народных говоров” (випуски 1–24) створили словник-показчик “Українізми в російських народних говорах”, що вміщує понад 800 лексем [Ващенко, Поповський, 1994].

А. Сагаровський виявив такі запозичення в російських говірках, що контактують із слобожанськими (подаємо тільки частину): *аг'iрок, агуд'іна, ач'ip'ет, багно, балакат', баламут, бидло, б'іл'а, бл'аха, бо,*

бодн'а, борошно, боршч, бр'ехн'а, брил', бубл'ік, бугай, буряк, вар'ен'ік, в'еч'ер'іт', висалап'іт', вйїхала, вул'ік, гай, ганч'ірка, гарний, гомон'ет', гроши, д'євчата, д'єс', дрив'ітн'а, жинка, зараз, кавун, кволий, квочка, куч'ер'авий, ланка, латка, лахудрі 'кучері', л'євада, мр'ака, н'івже, н'імає, пас'іка, п'івен', сун'іци, удосв'єта, хай, халад'єц, хата 'поганий будинок', хлоп'єц, цибул'а, чобати, шкода та ін. [Сагаровський 1989].

М. Авдєєва видрукувала "Словарь украинских говоров Воронежской области", де заголовні слова та ілюстрації подані українською графікою [Авдєєва 2008]. Зрозуміло, що контактні російські говірки перейняли й собі деякі українізми з воронезьких говірок.

Частина українізмів, які здавна ввійшли в російську мову, вже не сприймаються такими, а деякі з них навіть змогли витіснити російські слова, пор.: *пасека* (рос. *пчельник*), *настрóй* (рос. *настроенность*), *позитивный* (рос. *положительный*), *негативный* (рос. *отрицательный*), *порожняк* ('порожній віз', пізніше – 'порожній вагон'); запозичена словотвірна модель назв місцевостей на *-щина* (*Рязаницина, Смоленщина, Тамбовщина*), синтаксичні конструкції (*богатый на урожай, подбивать итоги*), деякі форми українських імен (*Маруся, Ванько, Оксана*) [Ткаченко 2000, 646].

Узагальнювальне дослідження про українізми, засвоєні польською літературною мовою, здійснила Н. Совтис, нарахувавши їх понад півтори тисячі, а в сучасній літературній мові – близько трьох сотень. "Серед засвідчених українських лексичних елементів виділяємо суто українську лексику, спільнослов'янську, активізовану в польській літературній мові під впливом української (35 %), а також слова, запозичені українською зі східних (50 %) та інших мов" [Совтис 2005, 14]. Цікаво, що дослідниця зуміла встановити першу фіксацію українізмів у польських письмових джерелах, пор.:

– у XV ст. засвідчені: *ataman, huba, kniaz, pop, proskura, rohatyna* та ін.;

– у XVI ст.: *bohater, braha, chata, futor, czajka, duha, halas, horodyszczce, hramota, hultaj, kobza, kuryń, oczeret, wataha* та ін.;

– у XVII ст. запозичені лексеми: *bandura, berkut, buhaj, czereda, hołota, komysz, pohany, poroh, wiedźma* та ін.;

– у XVIII ст.: *chołodziec, czupurny, derkacz, hajdamaka, korowaj, pohaniec, sadyba, sicz, step, wesele* тощо;

– у XIX ст.: *bajdykować, balabajka, baraban, basztan, bezhołowie, buszować, chmyz, czerep, czumak, hopak, kaczan, koromysło, kutia, kupala, tabun* та ін. [Совтис 2005, 15–16].

Польськими говірками із контактних українських запозичені такі назви рослин: *ajer, bakun, berek* || *bereka* ‘різновид горобини’, *botwina, bodziak* || *bodiak, burzan* || *burjan, czeremcha, czereśnia, hordowina* ‘чорна калина, черемха’, *hreczka, huba* ‘гриб, що росте на корі дерев’, *kukurudza, płoskuń* [Рудковська 2001]. Ф. Чижевський написав велику статтю “Українізми в польських бещадських говірках”, що складається з двох частин: “Українські фонетичні запозичення” і “Словник”. Декілька прикладів із цього словника: *bahro, bođak, byleń, ciyka, čo^lven, debra, dervutńa, drobla, garbaty, grabli, horšč, huba, χ^lmara, χołośni, kołoś, konopla, koromesła, kosar, kryvula, kuča, łokša, mečyk, motovyło, nohavka, nízdry, platva, połos, pranyk, sało, soroka, toporysko, vorotyło* та ін. [Czyżewski 1995].

У говірках Високомазовецького повіту Підляського воєводства (між долиною верхньої Нарви і середнім Бугом) Д. Рембішевська зафіксувала такі східнослов’янські фонетичні та лексичні “елементи”, частина з яких, безперечно, українізми: *boj^utun* ‘zepsute jajo’, *budny* ‘codzienny, zwłaszcza o odzieży’, *χoika* || *χuika* ‘sosna, zwłaszcza młoda’, *čuić* ‘słyszeć’, *χulać* ‘bawić się’, *kaban, koćuba, bžese* та ін. [Rembiszewska 2003].

Оскільки українська та білоруська мови розвивалися в тісній єдності: близькі територіально, спільне перебування у складі Великого князівства Литовського з однаковою державною літературно-письменною мовою – все це сприяло зближенню лексичного складу цих мов, пор.: *бацькаўшчына, бядак, варухнуць, верасень, вяселле, дбайлівы, мова, прамень, ралля, шпак* та ін. (див. зокрема: [Бобрик 1983, 252]); пор. ще: *травень, вагітная* [Ткаченко 2000, 646]. Особливо багато українізмів ужито у творах Я. Купали, частина яких потрапила і в літературну мову, напр.: *гетман, кабзар, кобза, карбаўнічы, кашовы, наймітка, чумак, абора, дукат, жупан, каганец, карбаванец, тын, будзень, намова, рада, разрахунак, супрэчкі* та ін. Крім цього, за українською моделлю письменник утворив ще такі лексеми: *кабзарысты, гаманіста, каласіста* [Бобрик 1983, 253].

Дослідник білоруської фразеології І. Лепешов [Лепешаў 1981] наводить деякі стійкі словосполучення, запозичені з української мови,

напр.: *даць гарбуз каму, узяць за шкірку каго*; крім цього, частина таких фразеологізмів спільна для обох мов: *байды біць, дзiesiąтаму заказаць, куку ў руку, паспееш з козамі на торг, перабіраць (перамываць) костачкі, у свіныя галасы, як Марка на пекле* та ін. Зауважимо, що частина фразеологізмів, які визначені як власне білоруські, широко вживані і в західнополіських говірках, пор.: *бочку арыштантаў (нагаваріць), ні бэ ні мя, следам за дзедам, йак сярادا на пятніцу* та ін. До речі, фонетика назви білоруської столиці – *Мінск* – теж свідчить про її “зукраїнізування” (давніше – *Менск*).

Українські закарпатські говірки перебувають у тісних контактах не тільки з говірками словацької мови, а й неслов'янської – насамперед угорської. П. Лизанець встановив, що “висока культура українців Закарпаття у будівництві дерев'яних жител зробила значний вплив на будівельну культуру угорців”, свідченням чого є такі українізми: *butyka* ‘будка для собаки’, *dranka, koloda, kajiba* ‘бідна селянська хата, колиба’, *osztruba, sztruba* ‘зруб – зовнішній ріг дерев'яної хати’, *pózna, ravuzina* ‘крокви, якими скріплюють солом'яні покрівлі хат’, *stréha*. Запозичено і таку побутову лексику: *bába, druzsba, gyidu, gyivka, kocserha, loka, lóca, pesztonka, rüstye, szikáce* ‘спеціальна сокира для заготування трісок’, *suszik* ‘ящик для муки’, *szvatum* ‘сват’, *triszka, pászma, haluska, kurászka, macsánka* ‘соус, приготовлений з кукурудзяної муки і молока’, *morkó, potya* ‘колобок форми пташки’, *piroha, tokán* ‘мамалига’, *zamiska* та ін. [Лизанець 1989, 86].

Дослідники зазначають: “У сільських місцевостях, де компактно проживають угорці, населення одномовне, інтерференція найбільш яскраво виявляється на лексичному рівні в усному мовленні всіх вікових категорій та соціальних прошарків незалежно від статусу та рівня освіти. В мовленні, починаючи з середини ХХ ст., активно вживаються спочатку російськомовні, а згодом україномовні лексеми, пов'язані з суспільно-політичними, економічними та культурними змінами” [Горват, Гульпа 2011, 89]. Серед інших автори наводять, зокрема, такі лексеми: *lanka* ‘ланка’, *finviggyil* ‘фінвідділ’, *rajonó, oblonó, beszpeka, dovitka, szilráda, bulocska, grecska, openyki* ‘опеньки’, *banka, kriska, pilha, pilhovik, Gyid Moroz* ‘Дід Мороз’, *pára, zálik, dekanat, rektorat, csitáckij* ‘читацький (квиток)’, *sztudentskij* ‘студентський’, *politekonómija* і т. п.

У румунській мові І. Робчук виявив майже 900 українізмів, деякі з них “покривають (майже) повністю румунський мовний простір”, напр.: *báhnă, baistríc, bálie, borș, burlác, cobzár, coléjnă, corhán, hâd, hulúbă, hrebíncă, lan, omăt, pacuí, parșív, prihánă, príspă, slut, tárniță, tencuí, toropí, továrăș* та ін., а в говірках виявлені ще такі українізми: *barabúlă, beréznic, boroánă, crúpe, holércă, lójniță, cuniță, dese(a)tină, hospodar* та ін. [Робчук 1999, 255–260], *catrință, chisleag* ‘кисляк’, *cușmă* ‘кучма’, *draniță* ‘драниця’, *gălușcă, horn, hulub, lan, orcic* ‘орчик’, *rala* та ін. [Семчинський 2000, 686], *ă munka* ‘праця, робота’ [Ткаченко 2000, 646]. “Досить вагомим є вплив української антропоніміки на румунську, яка прийняла такі імена та прізвища, як *Andreico, Antin, Bahnari, Bucioc, Bilaș, Borodaci, Buhai, Costin, Costea, Cudrea, Cupcici, Dobrotiri, Dohotari, Dolhici, Duma, Ivașco, Ivanciuc, Malanca, Minco, Moroz*” та ін. [Семчинський 2000, 686].

Як свідчить О. Ткаченко, “специфічними є українізми в англійській мові канадців українського походження, що означають реалії українського побуту, життя, звичаїв, історії (пор. *dumi* ‘думи’, *Metelitsya, Horak* – назви танців, *bandura* ‘бандура’, *borsch* ‘борщ’, *Zaporozhtsi* ‘запорожці’, *vechornytsi* ‘вечорниці’)” [Ткаченко 2000, 646], а також *perohi, pyrizhky, pampushki, babka, varenyky, holubtsi, kutya, uzvar, tsitrinivka, zapikanka, spotikach, varenuksa, kvas, peech, komin, skrynua, pysanka* та ін. [Жлуктенко 1990, 161, 162]. У дослідженні “Українська мова на лінгвістичній карті Канади” Ю. Жлуктенко подає, напр., такі назви невеликих поселень: 1) ойконіми: *Brody, New Kiev, Dobrowody, Odessa, Sokal*; 2) гідроніми: *Dnieper, Dniester, Prut*; 3) антропоніми: *Bohdan, Ivan, Jaroslaw, Olha, Sirko, Taras*; 4) апелятиви: *Dolyny, Kasha, Kulish, Okno, Slawa, Sobor, Wesele, Zelene, Zoria* [Жлуктенко 1990, 150]. Особливу “українськість” виявляють мікротопоніми, пор.: *Babyna Dolyna, Bilya Velychka, Kolo Monastyrskoho, Kolo Havryshchukiv, Na Moskalykakh, Na Horynyakh* [Жлуктенко 1990, 151–152].

У багатьох мовах, напр., уживана лексема *козак* – у верхньолужицькій, чеській, сербській, хорватській, німецькій, французькій, голландській, італійській, іспанській, грецькій (походить з кримськотатар. *казак* ‘вільна, незалежна людина, шукач пригод’) [Ткаченко 2000, 646].

У зв’язку з тим, що в останнє двадцятиліття українці масово виїжджають на заробітки не тільки в європейські країни, а й в країни усіх континентів, то й, певно, у їхніх мовах є не один десяток українізмів. Отже, це питання потребує спеціального дослідження.

VIII. ЗАХІДНОПОЛІСЬКІ СТІЙКІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Поліщуки у своєму мовленні часто вживають стійкі сполучення слів для виразнішого опису певних подій, людських переживань, образних порівнянь. Більшість таких словосполучень загальнонаціональні, тобто вживані в інших українських регіонах, однак є й такі, що відомі лише на обмеженій території, а то й в одному населеному пункті.

38. Поділ діалектної фразеології на групи

Народну фразеологію можна поділити на ряд груп (приклади зі збірника “Сказав, як два зв’язав” [Аркушин 2003]):

1) стійкі сполучення слів, що однаково звучать і мають те саме значення, що й літературні: *ма́ти в’ітер в голов’і* ‘бути несерйозним’, *сид’іти йак засва́тана* ‘нічого не робити’, *да́ти дрáла* ‘утекти’, *да́ти берéзової ка́ш’і* ‘відлупцювати когось’;

2) діалектні фразеологізми, що мають відмінності від літературних на фонетичному чи граматичному рівні: *приті́ в свин’áчи го́лос* ‘запізно’, *ни бу́де ба́ба дйу́к’йу* ‘що пройшло, те не вернути’, *ходéти варх ногáм’і* ‘бешкетувати’, *про ййі́ бу́ду жы́ти* ‘без цього можна обійтись’, *пуйті́ с кунц’ом* ‘пропасти’, *на шті́ри гóк’і* ‘сам на сам’, *по-ру́ско-украї́нс’ку* ‘говорити мішаниною слів з різних мов’;

3) фразеологізми, які у своєму складі мають лексичні діалектизми: *а йа ї́ бина́мне* ‘а мені байдуже’, *пусті́ти буй́ду* ‘поширювати плітку’, *йек ви́ликдўра* ‘нерозумний’, *йак з’і́к* ‘дуже сердитий’, *рустí́ йак курóва* ‘голосно плакати’, *да́ти пáл’ару* ‘відлупцювати’;

4) фразеологізми, які у своєму складі мають okazіональні утворення: *да́рма-га́рма* || *зада́рма-зага́рма* ‘даремно’, *ден’-проходéн’* ‘ходіння без роботи’, *п́рав’іти правéнди* ‘базікати’, *пўдо пудéн’е* ‘страховисько’;

5) семантичні фразеологізми, тобто ті, що відрізняються від літературних своїм значенням: *да́ти дўба* ‘стояти на задніх ногах, підняв-

ши передні вгору (про тварин); стати на руки, піднявши ноги вгору (про підлітків)’, *побіти горшк’і* ‘не впізнати учасника гри у хованки з перевдяганням’;

б) запозичені фразеологізми з інших мов:

– з польської: *до вибору і до кол’ору* ‘багато всього є’, *заврац’ен’:а гл’ови в когос’* ‘нерозумний’, з *д’ада-прад’ада* ‘віддавна’;

– з російської: *оп’ят’ двац’ит’ п’ят’* ‘знову те саме’, *ні кол’а ні двор’а* ‘бідний’;

– з французької: *дл’а бл’із’іру* ‘про людське око’;

7) стійкі сполучення слів, уживані і зрозумілі в одному населеному пункті: *йак в Гул’ани на вис’іл’:і* ‘вистачає рівно стільки, скільки потрібно’, *прийт’і, йак на світ’аз’ке вес’іл’:е* ‘прийти запізно’, *ну то гоу!* ‘вигук здивування’, *ну ї ну!* ‘т. с.’, *посоу’шча Гол’ка* ‘неспокійна людина’, *карп’илувс’к’і вар’еники* || *см’ідинс’к’і пироги* ‘великого розміру’.

Зрозуміло, що за наявним у розпорядженні фразеологів матеріалом стійкі говіркові словосполучення можна поділити й на інші групи.

39. Фразеологія говірок Західного Полісся

Кожне зібрання фразеологізмів містить неоціненне мовне багатство, пор. такі видання на матеріалі говірок Західного Полісся: “Сказав, як два зв’язав” [Аркушин 2003], “Із народу не викинеш” [Мацюк 2006], а також “Матеріали до фразеологічного словника південноволинських говірок” [Кірілкова 2011]. Захищені дисертації: “Сінанімія і варьянтнасьць у дьялектнай фразеалогіі (на матэрыяле гаворак Брэстчыны)” В. Костючик [Касцючык 2000] та “Людина і її буття у західнополіській фразеологіі” З. Мацюк [Мацюк 2011]. Із Берестейщини багатий матеріал містять статті В. Костючик [Касцючык 1996] та В. Борисюка і Н. Буян [Барысюк, Буян 1996].

В останній час звернута увага дослідників на так звані *діалогічні фразеологізми*, або *фразеорепліки*, тобто ухильні відповіді на запитання *як живеш?, як справи?, куди йдеш?, хто?, чому?* та ін. У діалектному мовленні переважають стійкі вислови, близькі до прислів’їв і приказок, часто з оригінальними словами-вставками.

Невелику групу становлять ухильні відповіді на такі запитання:

хто? – будиш багáто знáти – скóро зостáрийиш; йак будиш багáто знáти, то стáниш л’исим; год’ін ц’ікáви без нóса гостáвса; и нáшо молодóму так багáто знáти?; пор. *цар Пухтó*;

що? – *кураче капиш*;

де? – *там, за пал'ом; за дис'атим л'ісом; там, де баранам рогги правл'ат'; там, де перець не родит; за семи горами; в мине за пазухойу; пор. жартівливі відповіді (адресант зобов'язаний був знати, де знаходяться ці предмети): де нуж? – коло колодки (колодка 'дерев'яна ручка ножа'); де сокіра? – коло топорішча; пор. жаргонну відповідь: в караганд'е (до речі, у центрі Караганди побудований – перший у світі! – пам'ятник цьому стійкому сполученню);*

куди? – *куда трéба || куді тре; бэслиху; зв'іц'і ни відно; в собач'і труді; в с'вит за гóчи; кудá очи бáчат'; в гаї по лóзи; за мóре по вóду; до Бардiчова на йáрмарок; в Манéвич'і по свiни; в Москвú на вiставку та iн.; пор. на кудiк'iну гóру по пом'iдóри; на бермúди стакáни мiти і т. д.; пор. відповіді з реплік-запитань: а тобi нáшо?; а тибé грибé?; йакé твоє д'iло?;*

чи далеко? – *зв'іц'і ни відно; йак до Кiйiва; йак до нéба рáчки; йак до Москвi рáчки;*

коли (буде)? – *на Микóли; на Микóли та i никóли; на тор'iчн'у Пáску; на китáйс'киї Велигден'; на с'ватóго никóго; на тої р'iк у ц'у пóру, йак дошч п'iде знiзу вгóру; йак за горóйу рак свiсне; йак свин'á закукур'iкайе; колi мóре згорiт' та iн.;*

коли (було)? – *йак ти нiшки пуд стул ходiв; за царá Горóха, йак л'удéї булó трóха; за царá Бэн'а, йак л'удéї булó жмэн'а; за Пóл'ши; за пéрших сав'ету та iн.*

Існують подібні відповіді і на запитання для встановлення первинного контакту:

як живеш? – *живу – хл'iб гризу || живу – хл'iб жуу; шо дэн', то блiшче до смéрт'і; йак за Пóл'шчи 'добре'; моглó бúти i л'iше; абi не г'iше; вáшими молiтвами; пор. запитання адресанта разом із відповіддю: йак живéш? бáчу, шо помалэн'ку; а також контамінація запитання і відповіді: йак вонó помалэн'ку?;*

як здоров'я? – *ни питаї здорóйа в старóго; булá сiла, йак мáти носiла, а типér нимá; пор. відповідь а не д'iждетес'!, тобто 'ще не збираюся вмирати';*

як справи? || як діла? – *так соб'i; моглó бутi i лúч:е; йак спрáва, так i зл'iва.*

Отже, головне призначення таких запитань – не отримати докладну відповідь, а можливість почати розмову зі співбесідником.

Близькі до розглянутих вище фразеореplik римовані відповіді на слова мовленнєвого етикету або на різні припрошування, пор.: *дóбри ден'!* – *дóбре вден'!*; *здорóв!* – *мук'і намолóв?*; *д'áкуйу!* – *велі́к'і рості́ ї на вес'іл':а просі́!*; *д'áкуйу!* – *по спі́ни ломáкуйу*; *спас'і́бо!* – *йі́ж с хл'і́бом!*; *спас'і́бо!* – *вилі́к'і рості́, вчі́са крáсти ї додóму нисті́; а шо д'áт'кови тра сказáти?* – *да́йте ше цукéрка!*; *ни вуз'мú!* – *дайúт – бирі́, бйут – втика́ї; Бог в пóмуч!* – *бог'і казáли, щоб ви нам помагáли; йі́ж! йі́ж!* – *кúмо, йа не йі́ж!*; *йі́жете, йі́жете!* – *йім! йім!* – *ви соб'і, а не йім!*; *йі́ште, кúме, лéхке* ('легені тварини')! – *та мен'і і кубасá ни вáшка!*; *шос' ви мáло йі́стé!* – *та йа йім, йім!* – *гувно́ ви, бáт'ушко, йі́стé!* та ін. У кожній говірці знайдемо й свої оригінальні відповіді.

До фразеореplik відносимо також реакції мовця на часто повторювані кимось лексеми або на вставні слова зі значенням гіпотетичної модальності. Зазначимо, що такі слова часто стають твірними основами індивідуальних прізвиськ.

У народі не люблять, коли що-небудь перепитують декілька разів, пор.: *шо? шо?* – *кúраче капи́шó;* *шо?* – *по суш'і пошлó;* *шо?* – *кажу́, глух'і пойі́хав;* *га?* – *ногá || трéт'а ногá.* На частоповторювані слова мовець отримує такі насмішкуваті відповіді: *це... це... – йа́йце́ || зн'іс п'і́вен' йа́йце́ і закукур'ікав;* *ну... ну... – не запр'іг, то ї не поган'áї;* *то все одно́!* – *йа́тби булó все одно́, то л'уде ході́ли б чéрез гокно́, а то хóд'ат чéрез двéри;* *от йа́тби!* – *йа́тбі́ в рóт'і росли́ грибі́, то ї в л'іс не трéбуло ході́ти* та ін. Порівняйте словесну гру: *не ма́йу ча́су!* – *а шо ти чéшеш?;* *не ма́йу колі́!* – *а шо ти ко́лиш?;* *а ти не брéшеш?* – *йа не собáка, щоб брехáти;* *мóже, ї зробл'ú!* – *пóл'с'ке мóже глибóке ї ширóке* (лише за написанням розрізняють польські однозвучні слова *torze* 'море' і дієслово *toże* (неозн. форма *могти*) та вставне слово *мóже*).

У таких діалогічних фразеологізмах відбита схильність українців до гумору, уміння висміяти негативні сторони життя, у них – вимога бути чемним та справедливим (докладніше див.: [Аркушин 2010в]).

ІХ. ЗАХІДНОПОЛІСЬКА ЛІНГВОГЕОГРАФІЯ

40. Загальні відомості

Лінгвістична географія – це один із розділів діалектології, галузь мовознавства і метод дослідження говірок, що за допомогою картографічних знаків, нанесених на спеціальну карту, визначає територіальне поширення діалектних назв реалій і подає класифікацію місцевих говорів та взаємовідносини між ними на різних рівнях.

Ідею створення мовної карти ще в середині ХІХ ст. подав І. Срезневський. Першу карту поширення української мови та її поділ на наріччя, піднаріччя й говори створив основоположник української діалектології К. Михальчук; карта була додана до праці “Наріччя, піднаріччя й говори Південної Росії у зв’язку з наріччями Галичини” (1872, 1877).

Перший лінгвогеографічний атлас виданий у другій половині ХІХ ст. німецьким ученим Г. Венкером як характеристика мовних явищ говірок Рейнської області (перший випуск – 1881 р.). А вже на початку ХХ ст. (1902–1910 рр.) Ж. Жильєрон та Е. Едмон опублікували дванадцятитомний “Лінгвістичний атлас Франції”. Із цих пір лінгвістична географія “закрокувала” землями різних країн (пор. термін *геолінгвістика* як синонім до *лінгвогеографія*). Зараз у світі нараховується понад 300 атласів.

Розрізняють багатонаціональні, національні та регіональні атласи. Приклади багатонаціональних атласів: “Лінгвістичний атлас Європи” (“Atlas Linguarum Europae”) (обстежено говірки 2500 н. пп., в тому числі 69 н. пп. України; картографовно матеріал майже зі ста європейських мов; перший випуск вийшов 1983 р.; основна частина тексту подана французькою мовою, а коментарі – часто англійською та німецькою), “Загальнослов’янський лінгвістичний атлас” (“Общеславянский лингвистический атлас”) (обстежено майже 850 слов’янських говірок зі всіх слов’янських і неслов’янських країн за програмою з 3454 питань, що охоплюють усі мовні рівні усіх слов’янських мов; на жаль, на більшості карт відсутній болгарський матеріал). Багатонаціо-

нальним є також “Загальнокарпатський діалектологічний атлас” (“Общекарпатский диалектологический атлас”).

Більшість європейських країн видали свої загальнонаціональні атласи: “Малий атлас польської мови” (“Mały atlas języka polskiego”), “Діалектологічний атлас білоруської мови” (“Дыялекталагічны атлас беларускай мовы”), “Атлас словацької мови” (“Atlas slovenského jazyka”) та ін.

Одним із найбільших досягнень української лінгвістичної географії та й усієї діалектології є тритомний “Атлас української мови” (АУМ) (1984–2001). Ця праця має ряд переваг над іншими слов’янськими атласами: 1) тут скартографовано поширення української мови не лише в межах сучасної держави, а й поза нею – у Білорусі, Росії, Молдові, Румунії, Словаччині, Польщі, окремою врізкою – частина території колишньої Югославії (Сербія), де побутують українські переселенські говірки; 2) записи зроблені упродовж 1948–1973 рр. з 2072 населених пунктів; 3) для картографування використано 12 кольорів, причому червоним кольором позначені мовні явища, спільні з сучасною літературною мовою; 4) масштаб карт АУМ 1 : 20, тобто досить докладно представлена досліджувана територія.

Матеріал з усіх українських говорів у межах нашої держави скартографовано також у праці І. Сабодаша “Атлас ботанічної лексики української мови” (Ужгород, 1999).

Заплановано й інше лінгвогеографічне видання – “Лексичний атлас української мови”, до якого вже майже зібраний діалектний матеріал.

41. Регіональні атласи

Який би не був масштаб карт загальнонаціонального атласу, однак *докладного* картографування не буде здійснено, оскільки національна територія виявиться “завеликою”, тому, безперечно, і будуть значні пропуски діалектного матеріалу. Саме для найдокладнішого картографування призначені регіональні атласи, у яких досліджена окрема частина національної території.

Уже видані такі регіональні атласи української мови:

Ващенко В. С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини / Василь Семенович Ващенко. – Дніпропетровськ, 1968. – 157 с.

Ганудель З. Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини / Зузана Ганудель. – Пряшів. – Т. I, 1982; Т. II, 1989; Т. III, 2001.

Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини / Кость Федорович Герман. – Т. I–II. – Чернівці, 1995–1998.

Глуховцева К. Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнословобожанських говірок / Катерина Глуховцева. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 183 с.

Дзензелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області УРСР / Йосип Олексійович Дзензелівський. – Ужгород. – Ч. I, 1958; Ч. II, 1960; Ч. III, 1993.

Куриленко В. М. Атлас лексики тваринництва у поліських діалектах / Володимир Михайлович Куриленко. – Глухів, 2004. – 260 с.

Латта В. Атлас українських говорів Східної Словаччини / Василь Латта. – Братислава, 1991. – 552 с.

Назарова Т. В. Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті / Тетяна Вікторівна Назарова. – К. : Наук. думка, 1985. – 136 с.

Никончук М. В. Лексичний атлас правобережного Полісся / Микола Васильович Никончук. – Київ ; Житомир, 1994. – 17 с. + 200 карт.

A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language / Compiled by Janusz Rieger. – Warszawa : Semper, 1996. – 397 s.

Atlas gwar bojkowskich / Pod kierunkiem J. Riegera. – Т. I–VII. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : PAN, 1980–1991.

Stieber Z. Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny / Z. Stieber. – Z. 1–8. – Łódź, 1956–1964.

Зазначимо, що на цьому тлі Західне Полісся представлене атласами повніше, ніж інші українські регіони, пор.:

Аркушин Г. Атлас мисливської лексики Західного Полісся / Григорій Аркушин. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 412 с.

Аркушин Г. Атлас західнополіських фаунономенів / Григорій Аркушин. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 321 с.

Євтушок О. М. Атлас будівельної лексики Західного Полісся / Олексій Михайлович Євтушок. – Рівне, 1993. – 134 с.

Зінчук Р. С. Атлас словозміни іменників у західнополіських говірках / Руслана Степанівна Зінчук. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 164 с.

Омельковець Р. Атлас західнополіських назв лікарських рослин / Руслана Омельковець. – Луцьк, 2003. – 132 с.

Пономар Л. Назви одягу Західного Полісся / Людмила Пономар. – К., 1997. – 182 с.

Чирук Л. Атлас ентомологічної лексики Західного Полісся / Л. Чирук. – Луцьк : РВВ Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 152 с.

Є ряд досліджень, у яких скартографований матеріал з говірок лише однієї частинки західнополіського регіону (здебільшого це частини Берестейщини або Підляштя):

Босак А. Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняга Над'ясельдзя). Фанетыка і марфалогія / Алёна Босак, Віктар Босак / Адказны рэдактар: Ф. Д. Клімчук. – Мінск, 2005. – 94 с.

Босак А. Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняга Над'ясельдзя). Лексіка / Алёна Босак, Віктар Босак / Адказны рэдактар: Ф. Д. Клімчук. – Мінск, 2006. – 124 с.

Самуйлік Я. Р. Гаворкі Выганаўскага Палесся: Лінгвістычны атлас для студэнтаў філалагічнага факультэта універсітэта / Яраслаў Рыгоравіч Самуйлік. – Брэст, 2009. – 200 с.

Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1980–1999.

Kowalska A. Zróżnicowanie słowotwórcze gwar Mazowsza i Podlasia. Rzeczownik. – Т. I–II. – Wrocław, 1975–1979.

Czyżewski F. Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy / Feliks Czyżewski. – Lublin, 1986. – 230 s.

Tarnacki J. Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie – Mazowsze) / Józef Tarnacki. – Warszawa, 1939. – 101 s. + 186 map.

Як бачимо, у дослідження говірок Західного Полісся зробили свій внесок, окрім українських діалектологів, білоруські (А. Босак, В. Босак, Я. Самуйлік) та польські (А. Ковальська, Ю. Тарнацький, Ф. Чижевський).

42. Лінгвогеографічна термінологія багата і добре розвинута.

Бланківка (карта-бланківка) – спрощена географічна карта, на якій позначені водні об'єкти, а також (у залежності від масштабу) адміністративні кордони (районів, областей, країн); села, у яких

записаний говірковий матеріал, позначені порядковими номерами, починаючи із заходу на схід і з півночі на південь, а в спеціальному додатку подано список цих н. пп.

Картографічні знаки – нанесені на карту-бланківку геометричні фігури за допомогою яких проектують певні діалектні явища.

Діалектологічна карта – спрощена географічна карта, на якій скартографовано діалектні явища, тобто зображено територіальне поширення певних мовних рис.

Легенда карти – пояснення картографічних знаків на лінгвогеографічній карті.

Атомарна карта – лінгвістична карта, на якій скартографовано одне мовне явище (рідше – декілька).

Синтетична (зведена) карта – лінгвістична карта, на якій нанесені пасма ізоглос.

Ізоглоса – умовна лінія, яка окреслює територію поширення певного мовного явища на лінгвістичній карті. Розрізняють: *ізофона* – виділяє фонетичне явище, *ізоморфа* – морфологічне, *ізосинтакса* – синтаксичне, *ізолекса* – лексичне, *ізосема* – семантичне явище.

Пасмо ізоглос – умовні лінії (ізоглоси), які на лінгвістичній карті дуже близько проходять одна від одної (або збігаються чи накладаються), що свідчить про межу певної системи (групи говірок, діалекту чи наріччя).

Ареал – територія поширення певного діалектного явища.

Геолінгвіст – діалектолог, який створює лінгвістичні карти.

Як правило, до кожної карти подають ще коментарі, які можуть бути на сторінці перед лінгвістичною картою або на початку чи в кінці атласу.

43. Принципи картографування діалектних явищ

За способом відображення мовного матеріалу на діалектологічних картах визначилися різні геолінгвістичні школи, серед яких виділяються романська та німецька. Представники першої в основу картографування беруть окреме слово, яке записують безпосередньо на карті фонетичною транскрипцією, представники другої використовують різні умовні знаки – лінійні та фігурні.

Українська школа лінгвістичного картографування розвинула принципи німецької, доповнивши напрацюваннями російських гео-лінгвістів. Принципи картографування викладені у передмові до I тому АУМ: “Основним засобом лінгвістичного картографування в АУМ є колір. Колір має різні ряди реалізацій: а) ряд фігурних (геометричних) знаків; б) ряд штрихувань; в) ряд суцільно зафарбованих площин – фонів; г) ряд ліній-ізоглос. <...> Кольори використовуються у такій послідовності: 1) червоний, 2) зелений, 3) жовтий, 4) синій, 5) коричневий, 6) фіолетовий, 7) оранжевий, 8) чорний... <...> Першим вихідним у картографуванні є червоний колір. На синхронічних картах перший наведений у легенді графічний засіб червоного кольору позначає діалектний елемент, властивий також і літературній мові <...>; це дає можливість графічно відбити діалектну основу літературної норми для елементів різних рівнів мовної структури, простежити поширення літературнонормативних елементів у говорх та ін. Якщо ж у картографованому ареальному розрізненні жодний член не властивий сучасній українській літературній мові, то вихідним у картографуванні обирається наступний колір – зелений. <...> Геометричні фігури використовуються в такій послідовності: 1) коло, 2) рівнобічний трикутник вершиною вгору, 3) квадрат, 4) вертикальний ромб, 5) вертикальний прямокутник...” [АУМ I, 12].

Свою систему картографування для регіональних чорно-білих атласів розробив Й. Дзендзелівський і втілює у “Лінгвістичному атласі українських народних говорів Закарпатської області УРСР”:

“У даному атласі встановлюються протиставлення першого, другого і третього ступенів.

Протиставленнями першого ступеня (основними) є протиставлення за коренями. Передаються вони за допомогою штриховок у такій послідовності: 1) знак цілком зафарбований, 2) контурний знак, 3) знак з вертикальною і горизонтальною штриховками, 4) знак з горизонтальною штриховкою, 5) знак з пунктовою штриховкою, 6) знак з вертикальною штриховкою, 7) знак із скісною справа на ліво вниз штриховкою, 8) знак із скісною зліва направо вниз штриховкою. <...>

Протиставленнями другого ступеня вважаються назви того самого кореня, але з відмінними словотворчими формантами. Передаються вони за допомогою різних фігур з тією самою штриховкою у

такій послідовності: 1) коло; 2) рівнобічний трикутник вершиною вгору; 3) квадрат; 4) ромб вертикальний; 5) прямокутник вертикальний. У легендах карт першими звичайно подаються безафіксні назви (безвідносно до того, яка з них є літературною).

Так, як словотворчі, передаються і граматичні варіанти картографованих слів.

Протиставленнями третього ступеня вважаються фонетичні, у тому числі й акцентні варіанти того самого слова. Передаються вони за допомогою просвітів у середині фігур у такій послідовності: 1) вертикальний просвіт; 2) горизонтальний просвіт; 3) косий зліва направо просвіт; 4) косий справа наліво просвіт; 5) подвійний горизонтальний просвіт; 6) подвійний вертикальний просвіт і т. д.

Фонетичні варіанти слова, що відбивають регулярні фонетичні зміни, звичайно, картографуються одним знаком. Наприклад, <...> фонетичні варіанти *рік*, *рук*, *рійк* передані одним спільним знаком, а протиставлювані *гід*, *гуд*, *гїд* іншим спільним знаком, бо вживання *i*, *u*, *ü* в них територіально співпадає з рефlekсами давнього *o* у ново-зкритих складах” [Дзендзелівський 1958 I, 8–9].

Зауважимо, що кожен геолінгвіст загальні принципи картографування доповнює і своїми уточненнями, дбаючи про найбільш виразне і зрозуміле представлення діалектного матеріалу.

Для більшої інформативності лінгвістичних карт використовують *дворівневе* та *додаткове* картографування.

Серед дворівневих виділяється “Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнословобожанських говірок” К. Глуховцевої [Глуховцева 2003], у якому скартографовані номени двох хронологічних зрізів: а) кінець ХХ ст.; б) кінець ХІХ ст. Таке картографування здійснено за допомогою знаків двох типів: контурних фігур для матеріалу з ХХ ст. і залитих (чорних) фігур для матеріалу з ХІХ ст. Цей принцип дворівневого картографування дозволяє легко зіставити номени різних часових зрізів і виявити динаміку змін у досліджуваних говірках.

Інший дворівневий атлас створив Ф. Чижевський – “Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy” [Czyżewski 1986], у якому засобами лінгвогеографії передані фонетичні, морфологічні і лексичні особливості польських та українських говірок, а також мовну інтер-

ференцію на польсько-українському пограниччі навколо містечка Володави (*Włodawy*), що на крайньому сході Польщі. Щоб розділити матеріал різних мов – польської та української – автор колом із внутрішніми модифікаціями прямокутних фігур та ліній чорного кольору скартографував дані польських говірок, а квадратом – українських.

Додатковий рівень – це різне зафарбування (штрихування) ареалів, за допомогою яких, напр., подають додаткову характеристику картографованій лексиці. Так, в “Атласі мисливської лексики Західного Полісся” [Аркушин 2008б] на карті № 10 жовтим кольором виділений ареал з вимовою *гусин'é* при переважаючому *гусин'á*; на карті № 135 зафарбований ареал з наголошенням *надлó* ‘мертва тварина’ при переважаючому *на́дло*. Усе це дозволяє подати більше додаткової інформації, що дуже важливо для характеристики говірок (докладніше див.: [Аркушин 2008в]).

Х. ФУНКЦІОНУВАННЯ ОНІМІВ У ЗАХІДНОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ

Відомий діалектолог Й. Дзендзелівський зазначає: “Досить щільно пов’язується діалектологія з ономастикою – галуззю мовознавства (лексикології), об’єктом вивчення якої є топоніми (власні назви сіл, міст, гір, річок, урочищ тощо), антропоніми (прізвища, власні назви людей, прізвиська), зооніми (клички тварин) і т. п. Вказані власні назви органічно входять у систему окремих говірок чи діалектів. Особливо тісно пов’язані з тією чи іншою говіркою, діалектом так звані мікротопоніми (власні назви невеликих топографічних об’єктів), а також зоонімія та антропонімія” [Дзендзелівський 1966, 27].

Отже, фонетична та граматична система говірки відбита не тільки в уживаних у ній апелятивах, а й в онімах, щоправда, не однаковою мірою у різних мовців: старше і найстарше покоління традиційно використовує діалектні слова і переносить їхню вимову на оніми, середнє і молодше та представники інтелігенції вживає переважно “олітературнені” форми. Для прикладу наведемо найменування підвищеного місця, зокрема частинки суші серед болота. У картотеці Західнополіського ономастико-діалектологічного центру Інституту філології та журналістики Волинського національного університету імені Лесі Українки виявлені такі фонетичні варіанти слова *острів* ‘підвищене місце у низині’: *óstr'íŭ* || *óstr'iv* || *óstriv* || *óströv* || *óstróv* || *óstruv* || *góstruv* || *gústroŭ* || *vóstruv*. Як бачимо, серед цих записів є лише одна назва, яка відповідає орфоепічним літературним нормам (*óstr'íŭ*), в інших певні говіркові відмінності: відсутність звука [ŭ] (*óstr'iv*), ствердіння [p'] (*óstriv*), збереження [o] в новозакритому складі (*óströv*), [u] в новозакритому складі як рефлекс давнього *o* (*óstruv*), протетичні приголосні (*góstruv* || *vóstruv*), і навіть зафіксовано такий оригінальний фонетичний варіант – *gústroŭ*. Зрозуміло, що з часом ця назва може стати орієнтиром на місцевості і перейти до групи мікротопонімів, тобто перетворитися в онім.

Отже, досліджуючи будь-яку говірку, варто звернути увагу і на функціонування у ній власних назв, тому Ю. Карпенко писав: “Що і

як в ономастиці потребує діалектологічної обробки? Якщо без карти, то все, окрім літературної ономастики. Точне, конкретне і коректне ономастичне дослідження – це діалектологічне дослідження” [Карпенко 2008]. Розглянемо деякі приклади.

44. Прізвища поліщуків

Як відомо, *прізвище* – це “офіційне найменування особи, набуте при народженні або вступі в шлюб, що передається від покоління до покоління і вказує на спорідненість” [СУМ VIII, 108]. Щоб переконатися, чи має вплив говіркове мовлення на ці офіційні оніми (підправлені і відредаговані), простудіювали здебільшого списки студентів Інституту філології та журналістики Волинського національного університету імені Лесі Українки упродовж 2000–2011 років, а також використали деякі офіційні документи. Незважаючи на те, що прізвища як антропоніми мали б повністю відповідати літературним нормам, однак буває, що такі оніми досить “чітко” відбивають говіркові особливості кожного регіону. Наведемо деякі приклади прізвищ із західнополіськими мовними “рисами”.

Особливості вокалізму:

– відсутність чергування *о, е з і* в закритому складі: *Кóрень* (Ковель), *Грѐбень*, *Сóкол* (Чорниж Маневиць), *Бояновський*, *Скуратовський*, *Тиховський*, *Торгонський*, *Фіялковський*, *Ходаковський*, *Черняхівський* та ін.;

– [у] в новозакритому складі: *Кунь*, *Хвѐдур*;

– наближення або взаємозаміна ненаголошених [е] та [и]: *Зилінський*, *Періг*.

Особливості консонантизму:

– ствердіння [р']: *Дручóк* (Чорниж Маневиць), *Заверуха* (пор. *завірюха*);

– заміна звука [ф]: *Хвень* [Луцьк], *Хведь*, *Хведур*, *Хура*;

– заміна звукосполук [gi], [ки], [хи] на [g'i], [к'i], [х'i]: *Кісіль*, *Сухіна*;

– приставний (протетичний) [г]: *Гуж*.

Зрідка відбиті і морфологічні особливості: *Дзюба* (пор. *дзьоб*), *Лях* (пор. діал. *лáхи* ‘старий одяг’).

Лексичні діалектизми як твірні основи прізвищ:

– із західнополіських говірок: *Бунда* (діал. *бу́нда* ‘верхній одяг’), *Волох* (діал. *во́лох* ‘квасоля’), *Джус* (‘малого росту спритний хлопець’),

Канюка (діал. *кан'ука* 1. 'болотяна чайка', 2. 'плаксива дитина'), *Колошва* ('холоша штанів'), *Кубах* (діал. *ку́бах* 'посаджена цибуля, щоб з неї отримати насіння'), *Манькут* (діал. *ман'ку́т* 'лівша'), *Повх* ('кріт'), *Хамула* (діал. *хаму́ла* 'страва з ягід та борошна'), *Цюпа* || *Цюпак* ('пташеня'), *Шульган* (пор. діал. *шул'гáн*¹ 'лівша', *шул'гáн*² 'капуста, що не склалася в головку') || *Шульга* || *Шульгач*;

– з інших говорів та наріч: *Когут* ('півень'), *Коцур* ('кіт'), *Хопта* ('бур'ян');

– з інших мов, зокрема з польської: *Кедь*, *Кедись*, *Кутас*, *Сікора* та ін.

Хоч і не засвідчено місцевих прізвищ, утворених від російських лексем, однак щораз дужчих "обертів" набуває зросійщення цих (і не тільки цих) антропонімів, пор. прізвища студентів, які навчалися у ВНУ ім. Лесі Українки: *Алексюк*, *Вакуліч*, *Віннічук*, *Волчаниця*, *Вороніцька*, *Бобік*, *Горік*, *Давідчик*, *Єфімчук*, *Заяц*, *Зіміч*, *Жулінський*, *Карпик*, *Клімук*, *Клімчук*, *Колбасюк*, *Кондрацький*, *Кот*, *Кривіцький*, *Ліснічук*, *Літвін*, *Літвінчук*, *Міліщук*, *Ніколайчук*, *Носуліч*, *Оніщук*, *Орлік*, *Павл'ік*, *Павліковська*, *Плісік*, *Полетуха*, *Разумовський*, *Созонік*, *Трофімчук*, *Хомік*, *Хоміч*, *Царькова*, *Чудік*, *Чудінович*, *Шніт* та багато ін. Незважаючи на те, що в чинному правописі зазначено: "Українські прізвища передаються на письмі відповідно до вимови за загальними нормами українського правопису" [Український правопис, 126], однак на практиці знаходимо чимало невідповідностей, насамперед відсутній апостроф у прізвищах *Климюк*, *Максимюк*, *Пилипюк* та ін., що теж свідчить про "причісування" їх "російським гребінцем". Про це ж свідчить і написання *Царькова*, і жіночі відповідники західноукраїнських прізвищ *Дмитришина*, *Клімішина*, *Романишина* і т. д.

Зазначимо також, що кожний регіон України має свої особливості і в словотворенні прізвищ. Так, Ю. Редько в додатку до праці "Сучасні українські прізвища" [Редько 1966] подав по 4 найхарактерніших словотвірних типів прізвищ, напр.:

– для Волинської обл.: 1) *-ук*, *-чук*, 2) утворення семантичним способом, 3) *-ський*, *-цький*, 4) *-ик*;

– для Рівненської обл.: 1) *-ук*, *-чук*, 2) *-ський*, *-цький*, 3) утворення семантичним способом, 4) *-енко*;

– для Львівської обл.: 1) *-ський*, *-цький*, 2) *-ак*; 3) утворення семантичним способом, 4) *-ук*, *-чук*;

– для Тернопільської обл.: 1) *-ський, -цький*, 2) утворення семантичним способом, 3) *-ук, -чук*, 4) *-ий*.

Часто прізвище несе інформацію і про місце народження першопосія: *Згоранець* (с. Згорани Любомль), *Положевець* (с. Положево Шацьк), *Силенець* (с. Сильно Ківерц), *Цуманець* (сmt Цумань Ківерц), *Волинець* || *Волиняк, Поліщук* і т. д.

(Докладніше про прізвища жителів Західного Полісся можна дізнатися із “Словника прізвищ жителів північно-західної України”, який готує до видання Західнополіський ономастико-діалектологічний центр Волинського національного університету імені Лесі Українки).

45. Варіанти власних особових імен

Повні офіційні власні особові імена жителі Західного Полісся під час спілкування використовують зрідка, найчастіше вживані їхні варіанти. Більшість українських імен запозичено з гебрейської (давньоєврейської), старогрецької та латинської мов. І хоч ці імена давно вже адаптовані до фонетики української мови, однак їх ще пристосували і до особливостей місцевої говірки, насамперед варіанти цих імен (див., напр., видання “Словник варіантів власних імен північно-західної України” [Словник варіантів], у якому вміщено 4287 варіантів 203 чоловічих імен та 4302 варіанти 151 жіночого імені, тобто досить повно представлено цю групу антропонімів).

Фонетику кожної говірки ще докладніше, ніж прізвища, характеризують народні варіанти особових власних імен, оскільки вони “несуть” інформацію про фонетику та словотвір говірки, тому діалектологам варто звернути увагу і на цей частовживаний шар лексики. На основі проаналізованих варіантів імен виявлені найхарактерніші фонетичні особливості різних груп волинсько-поліських говірок у вокалізмі та консонантизмі.

Особливості вокалізму:

– у ненаголошеній позиції звуки [е] та [и] взаємно замінюються: *Артимóн* (< Артем), *Димйáн*, *Дині́с*, *Ливкó*, *Питрó*, *Симéн*; *Володі́мер*, *Йевáн*, *Мекóла*, *Сéдор* і т. д. (ця особливість характерна для всіх волинсько-поліських говірок);

– сильне “укання”, тобто вимова [о] в ненаголошеній позиції, як [у]: *Гулéна*, *Гуні́с'ко* (< Онисько), *Дурóш* (< Дорофій), *Курне́й*

(< Корній), *Улѣз'о* (< Олег), *Прукѡн*, *Трухѣм* та ін. (такі говірки спорадично виявлені на всьому західнополіському ареалі, але найбільш “укальні” в Рожищенському районі);

– обниження наголошеного [и] до [е]: *Антѣн* (< Антип), *Арх'ѣн*, *Борѣс*, *Васѣл'*, *Васелѣна*, *Гаврѣлко*, *Гарасѣм*, *Грец*, *Данѣло*, *Максѣм*, *Мик'ѣта*, *Пилѣн*, *Трох'ѣм* та ін. (говірки західної та північної частини Волинської області);

– заміна наголошеного і ненаголошеного [е] на [а]: *Хвѣдор*, *Хвѣдѡт*, *Фадѡс'а*, *Патрѡ* (спорадично на заході та півночі волинсько-поліських говірок; пор. апелятиви: *дан'* ‘день’, *сарп* ‘серп’, *бѡраг*, *стѡжка*, *цѡрка*, *пианѣц'а* та ін.);

– перехід наголошеного [а] в [е] після м'яких приголосних та шиплячих: *Дем'ѣн*, *Лук'ѣн*, *Тит'ѣна* (захід і північ; апелятиви: *м'ѣсо* || *мн'ѣсо*, *т'ѣжко*, *дѣкувати*, *ж'ер*, *ш'ѣпка*);

– заміна [е] на [о]: *Дм'ѣт'ор*, *Ст'ѡпан*, *Пѡвол*, *Л'ѣкѡра*, *Йѡвтух* (< Євтихій) та ін. (північна частина полісько-волинських говірок; пор. апелятиви: *бирѡза*, *варѡнї*, *кл'он*, *л'ѡхкї*);

– [у] як рефлекс давнього *о* в новозакритих складах: *Йѡкув*, *Сѣдур*, *Хвѣд'ур*, *Прус'ка* (говірки східної частини Волинської області; пор. апелятиви: *вуз*, *кун'*, *сул'*, *стул*, *макутра*);

– перехід початкового [о] у [в] (очевидно, як результат сильного “укання” через стадію [ў]): *Вдѡрка* (< Одарка), *Вл'ѣжик* (< Олежик), *Вмѣл'ко* (< Омелько), *Встан* (< Остап); (пор. апелятиви: *вдин* ‘один’, *вгон'* ‘огонь’, *вдѣнк'ї* ‘оденки; зібрання вдень для колективної праці’);

– вставні голосні між приголосними для легшої вимови: *Купер'ѣн* (< Купріян), *Олексѡндер*, *Вулий'ѣн* (< Улян < Ульян); (пор. апелятиви: *мѣтер*, *кѣломѣтер*, *коновѣрт*);

– утрата деяких голосних: *Грасѣм*, *Харт'ѣн* || *Харт'ѣна* (пор. апелятиви: *схнѣти*, *дѣрво*, *мн'ї*, *хт'їти*).

Особливості консонантизму:

– широке використання протетичних приголосних: [г] (схід і центр Волинської області), [в] (захід і північ), [й] (спорадично), [л'] та [х] (як винятки у мовленні окремих діалектоносіїв): *Гаврѡм*, *Гантон'їна*, *Гадѡм*, *Ганатѡл'*, *Голѣна*, *Г'ївѡн*; *Ваврѡм*, *Волѣг*, *Волексѡндир*; *Йадѡм*, *Йѣгѡрка*, *Йїпѡт*, *Йак'їліна*; *Л'їгор*, *Ханѡн'* (< Ананій); пор. також уставилення цих приголосних між голосними: *Варигѡн* (< Іларіон), *Рад'ївѡн* || *Рад'їйѡн*, *Левѡн* || *Л'їйѡн* (< Леонтій);

– ствердіння [р']: *Андрі́й, Бо́ра, Ларио́н, Зо́рана* та ін.; (майже всі волинсько-поліські говірки);

– ствердіння [ц']: *Анто́с'їца* (< Антоніна), *Гриц* || *Грицко́, Макаре́ц, Максиме́ц* і т. д.; (говірки східної частини Волинської області); (апелятиви: *спудні́ца, хло́пец, па́лец*);

– твердість губних приголосних у східних говірках (*Вйі́ра* || *Вйе́ра, Ві́хтор, Ві́тал', Гап'ї́н, Мі́т'а, Матві́й, Самі́ло*) або їхнє пом'якшення на півночі та заході Волинського Полісся (*Сараф'ї́м, П'ї́тро, Ф'їдо́ра*);

– заміна [ф]: *Ахванас'ї́й, Тимохв'ї́й, Хвѐдор, Гап'ї́йа, Панас, Сапро́н, Хтонас, Михто́д'* || *Михо́д', Ходо́т* та ін.;

– заміна твердих приголосних парними їм м'якими, чим передається особлива пестливість та ніжність: *Лу́д'а, Окс'а́н'а* || *Кса́н'а, Мар'ї́н'а, Оле́н'а, Степа́н'а* (< Степанида); (пор. апелятиви з дитячого лексикону: *ру́ц'а, но́з'а, но́с'а* ‘ніс’, *о́ц'о, ву́с'о, бу́л'а* ‘булка’);

– різні зміни || заміни серед приголосних звуків в особових власних іменах, що спостережено і серед апелятивів: *Гмі́тер, Серге́йко, Петру́сейко, Димн'а́н, Йак'ї́м, Вавр'ї́н, Павл'о́, С'ц'о́па, На́с'ц'а, Воло́з'а, Ра́з'іво́н, Густи́ма*; пор.: *С'о́ма > З'о́ма > з'о́ма* (< Семен) та ін.

– метатеза: *Крупо́н* (< Прокоп), *Лимѐт'* (< Милетій), *Марка́з'о* (< Макар), *Рал'ї́ска* (< Лариска) та ін. (приклади апелятивів див. у § 17 “Різні фонетичні зміни в західнополіських словах”).

У варіантах імен ще частіше, ніж в апелятивах, відбувається усічення частин слова. Зауважимо, що це фонетичне явище дослідники антропонімів розглядають серед способів словотворення, виділяючи такі види усічень:

– афреза (усічення початку імені, часто з додаванням суфікса): *До́с'о* (< Теодор), *Дан* (< Богдан), *За́р'ї́й* (< Назарій), *Кс'ї́м* (< Максим), *Ла́ник* (< Русланник), *Л':а* (< Ілля), *Ману́л'ко* (< Еммануїл), *Мел'а́н* (< Омелян), *Пан* (< Степан), *Рі́на* (< Катерина), *Сак* (< Ісак) та багато інших;

– синкопа (усічення середини імені): *А́гна* (< Агрипина), *Йасла́в* (< Ярослав), *Мі́хлик* (< Михайлик), *Слик* (< Славчик < Станіслав), *Тас* (< Тарас) (менш поширена, ніж афреза чи апокопа);

– апокопа (усічення кінця імені): *Ден* (< Денис), *Йак* (< Яків), *Йос'* (< Йосип), *Клим* (< Климентій), *Лавре́нт* (< Лаврентій), *Лео* || *Леон* (< Леонтій), *На́з'а* (< Назарій), *О́ра* (< Орест), *Рад* (< Радіон < Родіон), *Сем* || *С'о́ма* (< Семен), *Тро́ха* (< Трохим) та ін.;

– комбіновані усічення: *Л'іка́ндер* (< Олександр), *На́та* (< Анастасія), *Натол'* (< Анатолій), *С'а́нда* (< Олександра), *Стах* (< Євстахій) та ін.

Одна з характерних особливостей творення розмовних варіантів імен – це гра словом, тобто власним іменем, пор.: *Ало́пшма* (< Алла), *Жме́н'ка* (< Женька < Євгенія; ім'я належить маленькій жіночці), *Йовх* (< Юхим), *Капрон* (< Софрон), *Ол'о́ндра* (< Оля < Ольга), *Полові́нка* (< худа молодиця з ім'ям Павлінка), *С'а́ва* (< Ярослав), *Свистийа́н* (< Севастян), *Хв'е́нд'ір* та ін.

Отже, варіанти особових власних імен теж можуть бути надійним джерелом для діалектологічних студій.

46. Західнополіські прізвиська

Прізвиська (рос. *прозвища*, пол. *przezwiśka*, словац. *prezývku*, чес. *přezdívku*), як відомо, – це неофіційні найменування осіб, які не тільки ідентифікують та конкретизують окрему особу, а й характеризують її, крім цього, у таких українських прозиваннях відбитий і менталітет народу, зокрема схильність українців до викриття негативних рис, осуд недоброзичливців, а також гумор, який часто переходить в іронію та сарказм.

Зазначимо, що українські мовознавці порівняно недавно почали всебічно вивчати прізвиська, хоч перші студії відносяться до другої половини ХІХ ст. Упродовж ХХ віку одним із головних завдань для прізвиськознавців було якомога більше зафіксувати ці антропоніми. І вже є певні результати, отримані на початку ХХІ ст., – це насамперед видані лексикографічні праці: “Прізвиська Нижньої Наддніпряниці” у двох книгах В. Чабаненка [Чабаненко 2005], “Словник прізвиськ жителів межиріччя Стиру та Горині” Н. Шульської [Шульська 2008] і колективне зібрання “Словник прізвиськ північно-західної України” у трьох томах [Словник прізвиськ]. Н. Шульська захистила кандидатську дисертацію “Неофіційна антропонімія Західного Полісся” [Шульська 2011].

Оскільки прізвиська – це власні неофіційні назви, то й побутують вони лише в усному мовленні, яке, як відомо, постійно зазнає говіркового впливу, – ось чому на основі прізвиськ можна встановити й особливості говірки чи говірок певного регіону.

Для аналізу твірних основ і встановлення способів деривації обрані прізвиська північно-західної частини України, розміщені в три-томному “Словнику прізвиськ північно-західної України” [Словник прізвиськ]; саме на основі цих записів можна схарактеризувати особливості західнополіських говірок майже на всіх мовних рівнях. Зауважимо, що ці діалектні особливості менш характерні для всього західнополіського говору – вони здебільшого властиві лише окремим групам говірок.

У прізвиськах, як і в діалектних словах узагалі, найбільше відмінностей спостережено на фонетичному рівні, що досить повно характеризує вокалізм та консонантизм західнополіських говірок.

Вокалізм говірок:

1) збереження давнього *o*: *Кот, Крот, Димоход, Скороход, Маковка, Нос* та ін.;

2) збереження давнього [i] (крайній захід Західного Полісся і Підляштя): *Ліс* (літ. *лис*), *Ліс'иця* (літ. *лисиця*);

3) уживання монофтонга [и] на місці давнього [o], що відповідає літературному [і] (більшість західнополіських говірок): *Виз* (літ. *віз*), *Кит* (літ. *кіт*), *Нис* (літ. *ніс*) та багато ін.;

4) уживання монофтонга [y] на місці давнього [o], що відповідає літературному [і] (говірки східної частини Західного Полісся): *Кут* ‘чоловік говорить, як кіт нявкає’, *Муї* ‘так приїжджий чоловік вимовляє займенник *мій*’, *Вун* ‘він’, *Бул'шувік, Жиду́вка, Іва́нц'ув, Корейцув, Маку́тра* та ін.;

5) “укання” (вимова ненаголошеного [o] як [y]): *Вул'ака* (< *воляка*), *Галу́чка* (< *Галочка*), *Куруйі́д* ‘з великими передніми зубами’ (< *корої́д*), *Кулубо́к, Муро́з*;

6) обниження наголошеного [и] до [e] (говірки північної і частково західної частини досліджуваної території): *Г'інде́чка, Калéтка, Ворчунé* ‘родина незадоволених’ (< *ворчуни*), *Жолобе́, Мартинé, Лисе́ц'а, Коте́ха, Кравчунéха, Марéна* ‘внук подібний на свою бабу Марину’, *Мик'éта, Максéм*;

7) перехід наголошеного [e] в [a]: *Оселáнец'* (< *оселенець* < *оселедець*), *Солова́ї* ‘бо гарно співає’;

8) перехід наголошеного [a] в [e] після м'яких приголосних та шиплячих (великий ареал Західного Полісся): *Бан'éк* ‘з великою головою’ (< *баняк*), *Д'éт'ол* (< *дятел*), *Ж'éба* (< *жаба*);

9) заміна наголошеного [e] звуком [o], що характерно для північної частини західнополіських говірок: *Зел'о́ниї* (літ. *зелений*), *Б'і́р'о́за* (літ. *береза*), *Коз'о́л* (літ. *козел*);

10) [e], [o] та [i] вставлені для легшої вимови: *М'е́тер* (літ. *метр*), *М'і́н'і́стер* (літ. *міністр*), *Бо́мок* (< діал. *бомк* 'гедзь'), *М'і́л'і́йо́ни́ха* 'її мати була багачкою' (літ. *мільйон*).

Особливості консонантизму:

1) ствердіння [p']: *Ба́йстру́к*, *Ба́йстру́чка*, *Бу́ра* (літ. *бу́ря*), *В'е́ро́вка* (літ. *вір'овка*), *Га́рача* || *Га́рачка* || *Га́рачий*, *Ві́рачкува́ти*, *Говору́*, *Кучира́вий*, *Кухари́*, *Ко́рин'*, *Морачі́ха* та ін.;

2) ствердіння кінцевого [ц'], що характерне для говірок східної частини Західного Полісся: *Ми́рика́ниці*, *Го́раї́мове́ц*, *Горо́бе́ц*, *Жере́бці́*;

3) ствердіння інших приголосних: *Бил'ма́та*, *М'е́лник*;

4) протетичні [г] і [в]: *Гада́мі* 'родина, у якій був дід Адам', *Гандр'і́йі́ха*, *Гаре́штáнт*, *Го́ко*, *Вавра́м* (< *Аврам*);

5) вимова звукосполук [ги], [ки], [хи] як [г'і], [к'і], [х'і]: *Г'і́чка* (< *гичка*), *Глу́х'інда́* (< *глухий*), *Го́рик'і́* (літ. *горшки*), *К'і́рза́к* 'постійно ходить у кирзових чоботях', *Му́х'і́* 'всі в родині швидкі і працьовиті';

6) різна заміна запозиченого звука [ф]: *Ма́рху́ша* (< *Марфа*), *Ми́трохва́ни́ха* (< *Митрофан*), *Хвасо́л'а* || *Пасо́л'а*, *Хведо́рка*;

7) оглушення дзвінких приголосних: *Басара́нка* 'приїхала з Бессарабії', *Вуш* (< *вуж*); пор. *Книт* (< *гніт*);

8) заміна одних приголосних іншими: *Клу́стиї́* (< *тлустий*);

9) вставні приголосні: *Коржа́н* 'ходить уночі вулицями села' (літ. *кажан*), *Йі́ржа́к* (літ. *їжак*).

Серед акцентних особливостей відзначимо переважання накореневого наголосу: *Г'і́рка* (літ. *гірка́*), *Ко́вал'* (літ. *ковáль*), *Ко́мар* (літ. *кома́р*), *Ма́лиї́* (літ. *мали́й*), *М'е́ткиї́* (літ. *меткі́й*), *Мо́туз* (літ. *моту́з*), але: *Бусл'і́* 'навесні хату цієї сім'ї затоплювала повінь', *Вод'а́ни* (літ. *водяні́й*) та ін.

Із морфологічних особливостей виділимо відмінності в оформленні роду прізвиськ, чим вони відрізняються від твірних основ, пор.: *Банд'і́та* ж. р. 'сидів у тюрмі' (літ. *бандит* ч. р.), *Катл'е́т* ч. р. 'його дружина працює в їдальні' (літ. *котлета* ж. р.), *Бату́ма* 'жив колись у м. Батумі', *Гава́ї* ч. р., одн. 'навіть узимку ходив у шортах' (< *Гаваї* мн.), *Гарбуза́* ж. р. 'гарбуз', *Л'і́тра* ж. р. 'п'яниця' (літ. *літр* ч. р.), *Маку́х* ч. р. (літ. *макуха* ж. р.), *Макаро́на* ж. р., одн. (літ. *макарони* мн.); пор. *Блох* ж. р. (літ. *блоха́* ж. р.).

Зафіксовано прізвисько з постфіксом **-са** (така вимова цієї зворотної частки характерна для східної частини волинсько-поліських та деяких берестейських говірок): *Кл'ану́са* (літ. *клянуса*); у цих же говірках відбувається усичення кінцевого [ї] у прикметниках ч. р., як і в апелятивах: *Вусáти* (літ. *вусатий*), *Вод'áни* (літ. *водяний*), *Гру́би* (літ. *грубий*) і т. д.

Серед словотвірних особливостей західнополіських прізвиськ відзначимо їхнє творення різними способами з явною перевагою суфіксації та лексико-семантичної деривації. Наведемо деякі приклади:

1) суфіксація: *Барáнц'ова* ‘дружина Баранця’, *Кру́ц'ува* ‘дружина Круця’, *Ковал'óв*, *Ковал'óвиї* ‘його дід був ковалем’, *Ван'úха* (< Іван), *Ван'óха* (< прізвище Ваньо), *Гал'óха*, *Л'в'íвец'* ‘переселився зі Львова’ (літ. *львів'янин*), *Ма́мц'ін* ‘матір називав *ма́мц'а*’, *Марйóшка*, *Мише́ха* (< Миша < Михайло), *Мус'ййáш* ‘внук, подібний на діда Мусія’, *К'итайóза* ‘з вузькими прорізами очей’, *Кóнчаниї* та ін. Під впливом говіркового оточення ці словотвірчі афікси можуть набувати різного фонетичного оформлення: **-ец'** у післянаголошеному складі звучить як **-иц'** (*Головéниц'*, *Городéниц'*), **-ен'к-** як **-ейк-** або **-ийк-** (*Корóтийка*, *Кóсийкиї*, *Малéйкиї*); пор. уживання різних суфіксів з тією самою твірною основою: *Носáї* || *Носáл'* || *Носáн'* ‘з великим носом’, *Мавпáї* || *Мавп'йї* || *Мавп'ун* ‘негарний’;

2) префіксально-суфіксальних дериватів небагато, пор.: *Нап'ичі́ха* ‘бабуся, яка постійно гонила дітей на піч’;

3) основоскладання зі сполучним голосним або без нього: *Великдúра* ‘висока і худа жінка’, *Губошл'óп* ‘базіка’, *Козопáс*, *К'інокрут* ‘працював кіномеханіком’, *К'індерма́н* ‘має багато дітей’, *Мордошл'óп* ‘з великими губами’;

4) словоскладання: *Варі́ла-неклá* ‘жінка, яка постійно розповідає про свої кулінарні вироби’, *В'ім'а-Вáс'а* ‘нерозлучні близнюки’, *Мáн'ка-з'ірка*, *Мáша-ра́ша* ‘росіянка Марія’;

5) суфіксально-складні утворення: *Косорóтов* ‘криворотий’, *Кушиплéти́ха* ‘жінка плете коші’, *Малоалфáв'ітний* ‘не вимовляє багатьох звуків’, *Мордотовка́ч* ‘забіяка’, *Мочомóрденко* ‘п'яниця’;

6) редуплікація: *Вáс'а-Вáс'а* (< Василь Васильович), *Пе-пе-пе* ‘заїкається’;

7) контамінація: *Лу́кла* ‘гарна дівчина з прізвиськом Лук'янець’ (*Лук'янець* + *кукла*), *Мада́м'івна* (*мадам* + *Адамівна*), *Марто́нівна* (*Марія Антонівна*);

8) аббревіація: *Девенá* (< Дідун Віра Прокопівна), *Б'іс* (< Божик Іван Степанович), *Зóйя* (< змія очень ядовита);

9) усічення: *Кугóл'ік* (< алкоголік), *Мерикáн* || *Марикáнець* (< американ || американець), *Конг* 'високий чоловік' (< Кінг-Конг), *Нех* 'неохайна дівчина', *Натóл'о* (< Анатолій);

10) зворотне словотворення: *Чайá* (< прізвище Чайка), *Потáн* (< від прізвища Потапчук і Потапов), *Басарáн* 'чоловік *Басарапки*';

11) лексико-семантичне творення: *Варшáва* 'їздить часто у Варшаву', *Крим* 'приїхав з Криму', *Кúба* 'проходив армійську службу на о. Куба', *Одéса* 'носила теніску з таким написом', *Лóндон* 'усе життя збирається поїхати в це місто', *Л'іжко* 'любить довго спати' та багато інших;

12) зрощення: *Газмолоко́* 'на роботі жінка згадала, що на газовій плиті залишила варитися молоко, тому вигукнула: "Ой! Газ!! Молоко!!!"', *Гул'áйнóжка* 'накульгує', *Мага́йба* 'вітався таким словом' (< помагай, Боже), *Мілонеміло* 'лінивий', *Мус'ітобіло* 'постійно повторює *мусить так було*';

13) субстантивація: *Мойá* 'так чоловік називає свою дружину', *Л'óхк'їй*, *Рúс'киї*, *Св'атїй*, *Духóвни*, *Рóбл'у*, *Кл'анúса*, *Оцé* та ін.;

14) словосполучення, зрідка цілі речення: *Микóла Ге* 'до кожного слова додавав *ге*', *М'їй Кóл'а* 'під час розмови постійно згадувала свого чоловіка Миколу', *Метр в кéдах* 'невисока дівчина, яка постійно ходить у кедах', *Мéтер дéс'ат' бес шáпки* 'низькорослий', *Мáн'ка кургáн'івс'ка*, *Манéвиць'ка дойáрка*, *Не́бо і земл'á*, *Прóшу грати* 'весела молодиця, яка такими словами закликала весільних музикантів постійно грати', *Сівий кóн'у* 'любив співати цю пісню', *Медици́нс'ка кл'ізма* 'шкільна медсестра', *Мóкриї н'іс* 'постійно з нежиттю', *Мус'їй безру́киї*, *Надáвче rád'иво* 'пліткарка', *Нарóдне rád'іо* 'брехуха', *Овéча смерт'* 'колись наїхав на вівцю', *Стакáн Стакáнович* 'п'яниця Степан Степанович' та ін.;

15) зауважимо, що серед молоді поширено зворотне прочитання певних слів, що теж стає одним зі способів творення прізвиськ, пор.: *Акшáн* (< Пашка), *Тронс* (< спорт) 'фізкультурник', *Т'їбоч* 'швець' (< чобіт).

Отже, прізвиська – то не просто позначка для окремого індивіда і навіть не тільки його характеристика: це історія життя регіону, особливості мовлення його мешканців, але найголовніше – у них відображений менталітет усього народу.

47. Мікротопонімія Західного Полісся

Мікротопоніми як власні назви географічних об'єктів служать для орієнтації на місцевості і відомі переважно жителям одного населеного пункту. Ці назви здебільшого ніде не фіксовані, тобто вживані вони в усному побутовому мовленні, отже, досить точно відбивають особливості говірки корінних мешканців. Буває, що навіть місцеві назви населених пунктів досить відчутно відрізняються від офіційних, пор. такі ойконіми: Любомль – *Л'убомел'* || *Л'убовин'* || до *Л'убовн'а*, с. Великі Озера Дубровиць – *В'ел'ік'і Озер'і*, с. Гуща Любомль – *Г'ішча*, Підманево Шацьк – *Пудм'ан'ово*, Сильне Ківерц – *Сіл'но*, Сильне Любомль – *Сил'но*, Холоневичі Ківерц – *Хуневічи* та ін. Крім цього, саме діалектна назва може стати в пригоді етимологам, напр., офіційну назву села Щедрогір Ратн дехто схильний пов'язувати зі *щедрими горами*, але місцева вимова – *Щедрог'оршча* – свідчить, що друга частина однокорінна з лексемою *горсть* (пор. *прігоршча*). І таких прикладів можна навести багато.

С. Вербич зазначає: “Увага дослідників до топонімної лексики не згасає вже протягом тривалого періоду, що зумовлено специфікою топоніма як мовної одиниці:

- 1) топоніми зберігають слова, які часто вже втрачені словниковим фондом сучасної мови;
- 2) дають можливість виявити знівельовані значення слів – твірних основ;
- 3) окреслюють історичні ареали поширення певних структурних типів власних географічних назв” [Вербич 2010, 256].

У назвах мікрооб'єктів найчастіше відбиті фонетичні та словотвірні особливості говірок, меншою мірою – морфологічні та лексичні. Покажемо це на прикладах зі “Словника мікротопонімів і мікрогідронімів північно-західної України і суміжних земель” [Словник мікротопонімів].

Фонетичні особливості.

1. Різні заміни ненаголошеного [e]: *Бир'еза* ‘куток с. Серхів Маневиць’, *Б'ір'езина* ‘ліс с. Древині Іванич’, *Б'ериг* ‘пасовище с. Рокині Луцьк’, *Б'ер'іг* ‘урочище с. Боратин Радивилів’, *Б'ерог* ‘вулиця с. Сваричевичі Дубровиць’, *В'ерис* ‘куток с. Черемошне Ковель, де ріс верес’, *В'ерос* ‘ліс с. Клітицьк К-К’.

2. Говіркове обниження наголошеного [и] до [е]: *Лéпув* ‘поле с. Залаззя Любешів, де ростуть липи’, *Вéгар* ‘сінокіс с. Заброди Ратн, де вигоріла трава’; у прибузьких говірках перед таким [е] приголосні часто пом’якшені: *Лух’én’е* ‘болото с. Забужжя Любомль, біля якого ростуть *лохини* ‘буяхи’’, *Л’éса гурá* ‘пагорб с. Гуща Любомль’.

3. Перехід наголошеного [а] в [е] після м’яких приголосних та шиплячих: *Л’éхошчина* ‘поле і сінокіс с. Тристеня Рожич’ (< лях), *Ванн’érн’а* ‘куток с. Залужне Локач’.

4. Вимова у частині говірок наголошеного і часто ненаголошеного [е] як [а]: *Бáрас’к* ‘с. Береськ Рожич’, *Берáзина* ‘березовий лісок с. Колона Іванич’, *Баразénка* ‘березовий ліс с. Залаззя Любешів’, *Парад’іл’це* ‘сінокіс с. Залаззя Любешів, що розділяє два села’, *Сарáд’н’а* ‘вулиця с. Старий Загорів Локач посередині села’.

5. Збереження давнього [і]: *Гл’іна* ‘поле с. Рокитне Рокитн’, *Л’іўна* ‘болото н. пп. Оленине К-К, Підгір’я Ратн, у якому багато води’.

6. Говіркове “укання”: *Гунчáрка* ‘куток с. Городище Луцьк, де гончарі добували глину’, *Гурбáта* ‘поле з нерівною поверхнею с. Осівці К-К’, *Уструвк’і* ‘лука с. Ляцьк, гміна Ганна, Люблінське воєводство’.

7. Говіркове “акання” (на Західному Поліссі лише дві такі сусідні говірки): *Ажінавате* ‘хутір с. Велимче Ратн’ (< ожина), *Акру́жне* ‘болото с. Велимче Ратн, оточене полем’.

8. Фонема /у/ на місці **о** в новозакритому складі: *Тук* ‘поле с. Великі Цепцевичі Володимирець, де колись був тік’, *Гóструв* ‘сінокіс с. Сильне Ківерц’.

9. Відсутність чергування [о] з [і] в закритому складі: *Окóп* ‘ліс с. Озерці Володимирець’, *Сток* ‘куток с. Нехворощі В-В, де річка стікає в долину’, *Вóкна* ‘річка с. Яловецьк К-К’.

10. Відсутність [р’]: *Витрáк* ‘урочище с. Прохід Ратн, де колись стояв вітряк’, *Бурáчна* ‘вулиця н. п. Мар’янівка Горохів, що веде до цукрового заводу’, *Раднó* ‘пасовище с. Новосілля Зарічн’, *Рабій мóст’ік* ‘місток с. Цміни Маневиць, пофарбований чорно-білими кольорами’.

11. Оглушення дзвінких приголосних: *Бáбин дуп* ‘урочище с. Підгородне Любомль’, *Саткі* ‘урочище с. Рудники Маневиць’.

Інші фонетичні зміни:

1. Протетичні приголосні: *Говéчник* ‘дорога с. Кораблище Млинів’, *годін* ‘хутір с. Кортеліси Ратн’, *Гулéна* ‘сінокіс с. Машів Любомль’,

Вожён:ик ‘кущі у м. Камінь-Каширський, де росте ожина’, *Вóзоро* ‘став с. Залісся Шацьк’; пор. *Липогóструв* ‘сінокіс с. Озерце Ківерц’, *Рáд'іво* ‘ліс с. Линів Локач’, *Рад'ійóнува бизóдн'а* ‘провалля с. Суходоли В-В, де колись провалився з возом Родіон’.

2. Гіперизм (переважно відсутність початкового [г]): *Лінишче* ‘поле с. Собішчиці Володимирець з глинистим ґрунтом’ (< глина), *Пудл'іна* ‘поле с. Селець Дубровиць, де колись копали глину’ (< глина), *Лажовс'ка* ‘дорога с. Берестовець Костопіль, що веде до с. Глажева’, *Рабóва* ‘озеро с. Лютинськ Дубровиць, біля якого росло багато грабів’.

3. Заміна початкового [о] звуком [в]: *Вкóпи* ‘куток с. Тоболи К-К’ (< окопи).

4. Розпад дифтонгів на два звуки (приголосний + голосний): *Болвётце* ‘ставок с. Смородськ Дубровиць на місці болота’ (болотье > болуетце > болветце).

5. Усічення початкового складу (афреза): *Гурк'і* ‘куток н. п. Колки Маневиць’, *Сокóр'івка* ‘гай с. Богушівка Луцьк, де ростуть осокори’, *Беркул'óзна* ‘ліс с. Томашгород Рокитн’ (< туберкульоз), *Пендици́т* ‘куток с. Маньків Локач’ (< апендицит), *Еродрóм* ‘урочище с. Жиричі Ратн, де колись був аеродром’.

6. Метатеза: *Беркётне* ‘поле с. Вовчицьк Маневиць, на якому давніше був торфобрикетний завод’, *Стукуг'ін* ‘пасовище н. пп. Бихів і Деревок Любешів’ (< скотогін).

Як правило, мікротопоніми зберігають наголос прикметників-апелятивів: *Г'іркиї мед* ‘куток с. Шкроби Старовиж’, *Сліз'киї* ‘блід с. Кукли Маневиць’, *Тóнке* ‘ліс с. Берестяни Ківерц’.

Морфологічні особливості. Оскільки назви об'єктів записували в початковій формі, то значних морфологічних відмінностей у мікротопонімії не відбито. Наведемо лише декілька прикладів:

1. Закінчення *-а* в іменниках Н. в. мн., замість *-и*: *Б'іл'і берега́* ‘берег річки с. Зимне В-В’, *Очерета́* ‘поле с. Озерне Ковель, навколо якого росте очерет’, *Топол'а́* ‘урочище с. Чаруків Луцьк’.

2. Оформлення іншого роду іменників, ніж у літературних відповідників: *Лéпex ч. р.* ‘пасовище н. п. Стоянів Радехів, де росте лепеха’, *Сош* ‘центральна дорога н. пп. Антонівка і Ощів Горохів, Береськ Рожищ, Бірки Любешів’ (пор. літ. *шосе*), *Соша́* ‘куток н. пп. Котів Ківерц, Зелене Дубн біля траси’.

3. Повні нестягнені форми прикметників: *Лісайа колóн'і́я* ‘куток с. Колона Іванич, де жив лисий парубок’, *Лісно́йе* ‘поле с. Кортеліси

Ратн', *Сухойе* 'галявина с. Збереже, гміна Воля-Угруська, Люблінське воєводство', *Старойе вóзеро* 'водойма с. Осівці К-К', *Старейі мóg'ілки* 'кладовище с. Суходоли В-В'.

Словотвірні особливості

Аналіз словотворення мікротопонімів вимагає окремого докладного опрацювання, оскільки тут наявні як продуктивні, так і непродуктивні словотвірні типи, пор.: *Рóдит'-ни-рóдит'* 'поле с. Мельники Шацьк, де непостійна врожайність', *Топол'ána* 'лісова галявина с. Скобелка Горохів, оточена тополями' (контамінація: *тополя* + *поляна*).

Для ілюстрації словотвірної деривації подамо лише назви на позначення пасовища: *Пасовишче* (Грабове Шацьк) || *Пасóвишче* (Реклинець Сокаль), *Пасóвис'ко* (Рованці Луцьк) || *Пасовіс'ко* (Поничів В-В) || *Пасовіско* (Остромичі Кобрин), *Пáсиц'а* (Самійличі Шацьк), *Пáски* (Головно Любомль), *Пас* (Невір Любешів), *Пáси'іке* (Новий Мосир Ковель), *Пáс'бишче* (Гірка Полонка Луцьк), *Пáстб'ишча* (Вічині Рожищ), *Пáстовен'* (Озеро Ківерц) || *Пастовén'* (Кобче Рожищ), *Пастовéц'* (Луків Турійськ), *Пáстó'ва* (Кукли Маневиць), *Пастовнік* (Олександрівка Рожищ), *Пастовн'і* (Маркостав В-В) || *Пастóвн'і* (Горохів) || *Пастевн'і* (Новий Витків Радехів) || *Пастун'і* (Вишнів Любомль), *Пастов'іл'* (Лишнівка Маневиць), *Пастовóч':е* (Торговище Турійськ), *Пастох'іт:а* (Черськ Маневиць), *Пáсторон'* || *Пáстор* (Вікторяни Луцьк).

Лексичні особливості. Це переважно наявність лексичних, зрідка семантичних діалектизмів у складі мікротопонімів, пор.:

Бóц'ун 'ліс с. Микитичі В-В, куди прилітають чорні лелеки' (діал. *бóц'ун* 'лелека'), *Бúсил'* 'урочище с. Карпилівка К-К, де лелека врятував життя чоловікові', *Варабухí* 'поле с. Кортеліси Ратн' (діал. *варáбух* 'горобець'), *Лóкниц'а* 'річка с. Піщане К-К' (діал. *локнó* 'водяна лілія'), *Лух'én'е* 'болото с. Забужжя Любомль, біля якого ростуть лохини' (діал. *лохіни* 'буяхи'), *Пán'с'к'і мóглиц'і* 'пагорб с. Журавлине Ст, де розстріляли панів' (діал. *мóглиц'і* 'кладовище'), *Мóg'ілки* 'поле і ліс с. Піщане К-К' (діал. *мóg'ілки* 'кладовище'), *Пóвхове* 'урочище м. Камінь-Каширський, де водяться повхи' (діал. *повх* 'кріт'), *Пс'áча* 'вулиця н. пп. Гуща і Рівне Любомл, на якій багато собак' (у говірках цих сіл лексему *собака* не вживають, а лише *пес*), *Рабріна* 'ліс н. п. Колки Маневиць, який росте ніби східцями' (діал. *рабріна* 'драбина'), *Р'еж* 'поле с. Череваха Маневиць, де родила ніби іржава картопля' та ін.

Крім цього, назвами мікрооб'єктів стали такі запозичені лексеми:

– росіянізми: *Войенкомат* ‘район м. Рожище, де військкомат’, *В насл'єдн'у пунт* ‘бар м. Ківерці неподалік моргу’, *Пос'л'єдн'є* ‘поле с. Судче Любешів’, *Резінка* ‘район м. Дубно, де знаходиться завод, що виготовляє гуму’; *Рудн'їк* ‘джерело с. Велика Осниця Маневиць’, *Р'аб'їна* ‘сінокіс с. Озеро Ківерц’; пор. жаргонізм *Апшч'ага* ‘кладовище м. Нововолинськ’;

– полонізми: *Г'єндрик* ‘луг с. Одереди Ківерц навколо озера, у якому втопився пан Гендрик’, *Поз'унковиї* ‘ліс с. Байківці Ковель, у якому росте багато суниць’ (польськ. *roziotka* ‘суниця’), *Сервитут* ‘урочище і поле с. Сильне Ківерц’ (польськ. *serwitut* ‘prawo do korzystania z cudzej nieruchomości w określonym zakresie’), *Скрент* ‘роздоріжжя н. пп. Радехів і Трійця Радехів’;

– германізми: *Тр'іперштра́са* ‘парк м. Червоноград Сокаль, де молодь поводить ся непристойно’.

Часто у поясненнях мікротопонімів відбиті також вірування місцевого населення: *Роді́лова гора́* ‘гора н. п. Заболоття Ратн, про яку кажуть, що хто побуває на ній, той заново “народжується”’, *Русáлчина* ‘долина с. Борзова Старовижів, на якій ніби колись русалки залоскотали парубка’.

Як бачимо, дослідження власних назв теж дає багатий матеріал для діалектологічних студій.

ХІ. УКРАЇНСЬКА МОВА В БІЛОРУСІЇ ТА ПОЛЬЩІ

“*Нашого цвіту по всьому світу*”, – ці слова справедливо характеризують місце проживання українців. Навіть існує поділ: *материкові* і *діаспорні* українці, тобто ті, хто проживає у *материковій Україні* (в межах сучасної держави Україна) і поза нею. Московські політики ділять зарубіжжя поза РФ на дві частини: *близьке зарубіжжя*, що виступає синонімом поняття *несправжнє зарубіжжя* (колишні республіки Радянського Союзу, звичайно, крім країн Балтії) і *далеке зарубіжжя* (усі інші держави).

Отож, представників народу, що живуть поза межами своєї держави, іменують *діаспорою*. Українські словники подають таке визначення цього поняття:

“Діаспора – розсіяння по різних країнах народу, вигнаного завойовниками за межі його батьківщини” [СУМ IX, 679];

“Діаспора – релігійні та етнічні групи, що живуть у нових для себе районах як національно-культурні меншини” [ВТС, 226].

А якщо такі визначення спроектувати на українців, що проживають у Білорусії та Польщі, то виявиться, що не всіх їх можна назвати *діаспорними українцями*, оскільки частина з них проживає на своїх етнічних землях, тобто вони живуть у старих для себе районах, куди їх не “розсіювали”.

Про життя українців у складі інших держав можна говорити суб’єктивно позитивно і суб’єктивно негативно – лише з таких діаметрально протилежних оцінок буде створена об’єктивна картина.

Подаємо деякі відомості із життя корінного населення, що проживає на території Західного Полісся.

48. Українці Берестейщини (Республіка Білорусь)

На думку дослідників, у різних білоруських регіонах проживає більше мільйона українців, лише на Берестейщині, за різними даними, від 800 тисяч до мільйона. Щоправда, офіційна статистика такої кількості не подає, оскільки більшість “берестюків” записані

білорусами, які ... чомусь (?) розмовляють українськими (!), а не білоруськими говірками. А якщо хтось захоче записатися українцем, тому прийдеться це довести в судовому порядку, тим паче, що представники влади ставляться до таких надзвичайно підозріло і можуть причепити ярлик *українського націоналіста*. Дехто відбував 5–7 років заслання лише за те, що хотів у паспорті мати запис *українець* (див. “Голоси з Берестейщини”).

(Про заселення Берестейщини див.: [Скопненко 2001; Аркушин 2007а] та ін.).

Як же виконуються національно-культурні запити українських берестейців?

Позитивно суб’єктивні моменти:

1) у Бересті (офіційна назва – Брест) відкрито консульство України;
2) на бульварі Тараса Шевченка встановлено погруддя Великого Кобзаря;

3) на початку 90-х років ХХ ст. виходять українською мовою дві щотижневі газети – “Голос Берестейщини” і “Берестейський край”;

4) тоді ж на філологічному факультеті Брестського (Берестейського) державного університету ім. О. Пушкіна було відкрито російсько-українське відділення;

5) для студентів цього відділення коштами місцевих українців облаштували спеціальну аудиторію “в українському стилі” з чудовою бібліотекою, у якій багато книг із дарчими написами письменників;

6) створено обласні організації: Українське громадсько-культурне об’єднання Берестейської області, “Просвіту Берестейщини ім. Т. Шевченка” та Українську науково-педагогічну спілку “Берегиня”; у деяких райцентрах діяли члени Асоціації українців Білорусі “Ватра”.

Суб’єктивно негативні моменти:

1) консульство України в Бересті мало впливає на національне життя берестейців (чи не дають впливати?);

2) газети “Голос Берестейщини” і “Берестейський край” виходили з перервами, змінюючи одна одну, їх друкували або у Львові, або в Ковелі, або в Ратному (у Бересті – зась!), поки не поставили такі умови та вимоги, які вони не змогли виконати, щоб пройти реєстрацію (іншими словами, їх успішно закрили);

3) міністерство освіти і керівництво університету щороку зменшували кількість місць на російсько-українському відділенні, поки і його остаточно не закрили;

4) бібліотеку української літератури розпорошили по приватних руках і передали обласній бібліотеці, сховавши у шафах;

5) звичайно, громадські організації повністю на ентузіазмі окремих берестейців, які від влади не мають ніякої підтримки, крім клопотів, тому мало впливають на життя автохтонів.

Отже, національно-культурне відродження і піднесення 80–90-х рр. ХХ ст. на Берестейщині на початку ХХІ пішло на спад.

І все залишилося так, як було: корінні небілоруси записані білорусами, українських шкіл немає, українська преса відсутня, представники найстаршого і старшого покоління (переважно жінки) як говорили українськими говірками, так і далі користуються ними, а наймолодше та молодше покоління ніякої іншої мови не хочуть знати (навіть білоруської!), а лише російську, так само й інтелігенція не може висловити своїх думок іншою мовою чи місцевими говірками, а тільки по-російськи. Освічені вихідці з сіл звертаються до своїх земляків чужою мовою ще й тому, щоб підкреслити свою “вищість”.

Більшість сучасних етнічних “берестюків” можна назвати навіть безнаціональними. А щоб нікого з них влада не назвала українським націоналістом, то свідомо переходять на спілкування російською мовою, ставши “справжніми інтернаціоналістами” (са́ме так пояснив відмову від своєї говірки один із засновників сільського музею поліської матеріальної культури). Про успішне зросійщення цього краю свідчить і така “маленька” деталь: серед людей усіх вікових груп звичайним є російське вітання *здрáс'ц'е*.

Українську мову можна почути лише від людей старшого та найстаршого покоління, здебільшого жінок. “Історичні події ХІV–ХІХ ст. не змінили каркасної будови берестейсько-пинських говірок, яка була закладена мовними системами ІХ–ХІІІ ст. Берестейсько-Пинське Полісся було пізно втягнене в процеси націотворення ХХ ст., що спричинилося до вироблення специфічної мовної свідомості і відсутності в носіїв цих говірок почуття належності до українського етносу” [Скопненко 2001, 114]. Виходить, що тисячоліття проіснували українські говірки на Берестейщині і вистояли проти всіляких негод, а сучасна влада лише за півстоліття зуміла їх змінити на дивний статус не то білоруських, не то російських.

Дослідник берестейських говірок О. Скопненко зазначає: “Віднесення берестейсько-пинського ареалу до білоруського мовного кон-

тинууму ґрунтується на екстралінгвістичних доказах, оскільки для заперечення твердження, що розвиток систем вокалізму й консонантизму берестейсько-пінського простору не виходить за рамки загальноукраїнського мовного розвитку, немає жодних підстав, які б спиралися на дані фонетичного рівня” [Скопненко 2001, 114].

Ф. Климчук у монографії “Гаворкі Заходяга Палесся” докладно схарактеризував берестейські та пінські говірки, які він називав загородськими, щоправда не вказавши, до якої мови вони належать (?) [Клімчук 1983], лише говірки Радостовської сільради Дорогичинського і Повітської сільради Кобринського районів “історично відносяться до північних волинсько-поліських” [Клімчук 1983, 14–15]. Очевидно, це і дало підстави О. Кривицькому в “Дыялекталогіі беларускай мовы” підсумувати: “Розмежовується ця західнополіська група говірок білоруської мови, за висновками Ф. Климчука, виразним пучком ізоглос і на півдні з волинськими, або західнополіськими, говірками у складі української мови. Відповідний пучок складають, як він зазначає, ізоглоси таких особливостей, як окання у загородських говірках і укання в західнополіських українських, голосний [о] після м’яких приголосних у певних умовах у загородських у відрізненні від [е] у сусідніх українських (*с’обстри, зил’обний* у відрізненні від *сестри, зелений*), звук [и] після твердих приголосних у ненаголошених складах у загородських порівняно з [е] в українських (*типлó, висна́, силó, до минé* і *теплó, весна́, селó, ду менé*), суфікс *-са* у зворотних дієсловах у загородських у відрізненні від українських з *-с’а...*” [Кривицькі 2003, 213]. Зауважимо, що тут (і далі за текстом) не названо жодної фонетичної риси т. зв. загородських говірок, якої б не було в українських говірках, крім того, ще й переплутані волинські говірки із західнополіськими. Ось так і народжуються міфи про “білоруськість” говірок Берестейщини.

Оскільки берестейсько-пінські говірки на лінгвістичних картах відділяються чіткими ізоглосами від білоруських говірок, то для “виправдання” білоруські мовознавці вигадали такий собі термін – “своеасаблівыя беларускія гаворкі”, аби лише не назвати їх українськими. І як би найвченіші лінгвісти не старалися довести “білоруськість” цих говірок, однак у цьому вони не можуть переконати навіть найменш освічених берестейців. Надаємо слово берестюкам:

1. [По-білоруську говорять у вас?] / н'е^a (впевнено заперечила головою) / н'е_н'е / так оде в_нас не_говорат' / того в_нас нема оде // в_нас тико по-нашому / по / коли^e м'есни одо / а_тил'ко ано прийеж':і / то вже вони говорат' // [А трохи є у вас приежжжих?] / много прийеж:их / много прийеж:их оде //

(с. Вельямовичі, Брестський район, Брестська область,
В. І. Морозюк, 1934 р. н.)

2. / ага / то ми^e заїхали туди^e / на_с'вад'б'ю / то нас нихто ни_казав шо ми б'елоруси / говорили всі шо ми вкраїнці / [Чи хахли?] (сміючись) / хахли чи українці // наш баш'те / наш йазик / бул'шинство св'а / йа'киїс' такий_о пуд_українс'кий пуд'ходит' / і_а: в_їх там це такейе_о / слова / г'е / да_да / а_меⁿ / і_руске пом'ішани / і: українс'ке / а_б'елоруского в_нас обⁿше ни^eма // от йак йа сама училас'а в_школі б'елоруск'ї йазик / то ха'з'і'ю / ра'б'і'ю / ну ми_ш так ни_говоримо // [А як ви записані?] / б'елоруси / [А яка ж ви білоруска, якщо по-білоруськи не говорите?] / господ'ⁿ його знайе //

(с. Піски-1, Кобринський район, Брестська область,
В. В. Букач, 1935 р. н.)

3. [Як у вас говорять на стола?] / стул (кинула, посміхнувшись) / [На коня?] / кун' / а / а_вже он в_т'ух'іничо^x село во радом / к'ін' говорат' / на / на_кун'а / к'ін' / а_в_нас кун' / [Вуз?] / вус / [Нести – то н'ус?] / ну / [А на носа?] / нус / в_нас / в_нас йа не_знайу йак / бул'ш пуд_українск'ї мусит' //

(с. Бобринці, Брестський район, Брестська область, Н. О. Лісняк, 1929 р. н.)

4. [Як говорять в Остромичах?] / ну в_нас по'хожий / розговор до_українського / и_до_пол'ського // і_так / і_так // а_вж'е / от в_друг'їх с'олах вже в'ін //

(с. Остромичі, Кобринський район, Брестська область,
М. Д. Бандзірук, 1936 р. н.)

5. [Ви кажете: хахли, цигани. А ви хто?] / йа рос'їйачка / [А чому ви не говорите по-російськи?] / ну_йак йа / йак ми / тийі / б'ілоⁿруси / б'ілоⁿруси // [І ви кажете хадзіць, рабіць?] то за_пружани тудат так говорат' // п'яди_с'ат к'ілометри //

(с. Відомля, Кам'янецький район, Брестська область,
М. Шалонік, 1921 р. н.)

6. [Ви так говорите, як і ваші батько й мати говорили?] / так / [А по-якому ви говорите?] / по-йакому? // в_нас / нация то б'елорускайа / но ми по-белорускому йазик'е ми не_говоримо // [Хадзіць. рабіць] / н'е! / ми так не_говоримо // [То по-якому ж?] / ну |ето т_роху ук_райінски зна_ходить / |бол'ше розго_вор ук_райінский / ну |ал'е |тоже не / не^и_сов_с'ом п_равда / ну в_нас обл' / обм'ак_шайут //

(с. Кашенники, Кам'янецький район, Брестська область,
Н. Демчук)

7. [Як у вас кажуть на стола? Стил чи стул?] / сти:л / [Стул не кажуть?] / н'е / [На коня?] / кин' / [Кунь – немає такого?] / н'е / [От в других селах...] / а_в_других да / от_тут / тут у_нас так / а_в_же в_з'ати от (нерозбірливо) / |ета сторо_на до гра_ниц'і // а_там гра_ниц'а йак ста_ла / у_же за_гра_ниц'іу там / <...> / а_там у_же та_йа |м'еснос'т' / там у_же н'е / там у_же |бол'ше / |бол'ше по-б'ело_руску го_ворат' / а_тут у_нас от_ета |м'еснос'т' в_ок_руз'і / вс'і го_ворат' так по-на_шому / так |кажут' / по-ук_райінску //

(с. Старая Расна, Кам'янецький район, Брестська область,
В. К. Лісун, 1923 р. н.)

Уже на початку ХХІ ст. з'являються групи молодих осіб, переважно з вищою освітою, зокрема історики та краєзнавці, які “віднайшли” своє волинське коріння та ідентифікували себе з українцями.

Думається, що посіяні зерна дадуть колись сходи... (Див. розповіді активістів українського руху, записані на диску, що доданий до збірника текстів “Голоси з Берестейщини”).

49. Українці Підляшшя (Республіка Польща)

На своїх етнічних землях проживає частина українців у Польщі (Лемківщина, Надсяння, Перемишлянщина, Холмщина і Підляшшя). Після другої світової війни тут нараховували близько 300–400 тис. українців (див., напр.: [Лесів 2003, 73]). Частину українського населення упродовж 1945–1946 рр. було виселено в Радянський Союз, а 1947 р. внаслідок акції “Вісла” – на північні та західні землі нової Польщі. За останнім переписом до українства зголосилося трішки більше 31 тис. осіб [Лесів 2003, 73], здебільшого вони проживають компактно на північному Підляшші – у південно-західній частині Підляського воє-

водства. Оскільки ця територія межує з Брестською областю Республіки Білорусь, то й підляшуків тут теж записали білорусами.

Розглянемо становище українців, які проживають на територіях, що межують з Волинською областю України та Брестською областю Республіки Білорусь. Тут значна частина населення ополячена й окатоличена (дещо протидіє цьому православна церква, яка на Підляшші має сильні позиції); ополяченню піддаються насамперед ті, що залишили рідні місця; молодь навіть у селах фактично не володіє рідною говіркою, бо змалку до них зверталися по-польськи, “щоб легше було вчитися у школі”. Крім цього, населенню, особливо північного Підляшшя, “втокмачують”, що вони хоч православні, але білоруси. Цьому сприяє й те, що в оточенні українських говірок – у Більську та Гайнівці – функціонують два ліцеї з білоруською мовою викладання, а українських немає.

У Більську діє Союз українців Підляшшя, який щороку проводить фестивалі української культури, видає польською й українською мовами часопис “Над Бугом і Нарвою”. У деяких школах Більська-Підляського та повіту факультативно викладають українську мову і літературу.

1992 р. відкрито україністику в Люблінському університеті Марії Кюрі-Склодовської (UMCS); першим керівником її був відомий у слов'янському світі професор М. Лесів. Тут навчаються не тільки вихідці з українських родин, а й поляки, для яких українська мова буде потрібна для ведення бізнесу з українцями, для роботи на митниці чи в польських та українських консульствах.

Заклад української філології UMCS декілька разів на рік організовує міжнародні наукові конференції з мовознавства і літературознавства, видає поконференційні матеріали окремими збірниками або в серії “Rozprawy Slawistyczne”. Стараннями поета та перекладача Т. Карабовича у Любліні щороку виходить “Український літературний провулок”, де вміщують твори польських письменників, що пишуть українською мовою. У своєму рідному селі Голя Т. Карабович організував скансен і Товариство любителів скансену матеріальної культури Холмщини та Підляшшя, що здійснює деякі літературні видання.

Спеціалізація з україністики є і в Католицькому університеті Любліна (KUL). До речі, в цьому університеті видані повні переклади польською мовою безсмертних творів І. Котляревського “Енеїда” і Т. Шевченка “Кобзар” (перекладач – П. Купрись, який жив понад десятиліття в с. Струмівка, що під Луцьком [Аркушин 2010г]).

Зауважимо, що в Любліні діють три церковні громади, об'єднані 1) навколо греко-католицької церкви, 2) навколо православної, у якій служба церковнослов'янською мовою (з російською редакцією), 3) православної, у якій церковна служба з київською вимовою, тобто українською мовою.

У Любліні є консульство України. Тут проживає й деяка частина української інтелігенції та студентів, що навчаються в Колегіумі польсько-українських університетів. Широко знаний у Польщі і в Україні музичний гурт “Дровітня”.

За спостереженнями Я. Рігера, найкраще збережені українські говірки представниками найстаршого покоління, які частково знайомі з українською літературною мовою, набагато гірше володіють представники молодшого покоління, які часто уникають рідної мови, тому й утрачені говірки, особливо у тих осіб, що живуть без батьків-дідів і розпорошені територіально. Для жителів гір, на думку Я. Рігера, українська мова престижніша, ніж для жителів долин. Можливо, це так тому, що в горах не було кому висміювати їхню рідну мову, оскільки осадництво тут не набрало великого розмаху, то й кількість поляків тут незначна. Багато залежить також від того, чи є можливість корінному населенню слухати українські радіопередачі, приймати українські телеканали і чи є змога навчати дітей українською мовою, а також чи є в селі молодь [Rieger 2003, 337–338].

Отже, українська громада Любліна та Підляшшя може повністю задовільняти свої культурні та релігійні потреби. Однак у визначенні статусу підляських говірок, як і берестейсько-пінських, існує два твердження: 1) це білоруські і 2) це українські говірки. Білоруськими визнають мовознавці з Білостока, Мінська, частково Варшави, українськими кваліфікують люблінські філологи. Часто у таких суперечках перевагу надають позамовним фактам. Зазначимо, що самі мовляни не завжди здатні визначити статус своєї говірки, але впевнено відповідають, до якої мови вона ближча. Надамо слово самим підляшчукам (збірник текстів “Голоси з Підляшшя”).

1. / то ш̣ниби ми зве̣мос'а украї́н'ц'ами / то ́ї украї́н'с'ка мо́ва //
 ал'е то та́ка вже ук'раї́н'с''ка мо́ва дал'еко / переплет'ана
 с̣пол'с'койу //

(с. Кривоверба, повіт Влодава, Люблінське воєводство,
 М. Менчук, 1928 р. н.)

2. / му^в'ілі по-хах^{лацку} / о / по-хах^{лацку} / ал'е то так'і по^{добни} йе^{зик} бил до укра^{їнс'к'е} / укра^{їнс'кого} //

(с. Старий Брус, повіт Влодава, Люблінське воєводство,
Ф. Ткачук, 1925 р. н.)

3. [До якої мови ваша говірка ближча?] / е / но / бу^{л'ше} до_укра^{їнс'кийі} мови / по-^{мойому} / бу^{л'ше} до_укра^{їнс'ки} // йак мо^{йа} ма^{ма} гово^{рила} вже / же ми йа^{зик} наш бу^{л'ше} по / дш укра^{їнс'кого} по^{хожи} // бо б'іло^{рус'} вже ина^{чеї} гово^{рат} // а_в_нас бу^{л'ше} по-укра^{їнс'кому} гово^{рил'і} //

(с. Мельник, повіт Сем'ятичі, Підляське воєводство.
Й. Нестерович, 1917 р. н.)

4. [По-якому ви говорите?] / а ми та^{ко} / ми б'і^{л'ш} пуд^{ходит'} / йа ба^{чу} / по-ук^{райнс'ки} // нор^{ма:л'на} на^{ша} роз^{мова} / ту^{теїша} мов^а //

(с. Ставище, гміна Черемха, Підляське воєводство)

5. [Може, ви по-білоруськи говорите?] / по-с^{войому} / ми так йак по-с^{войому} // по-біло^{руски} то т^{реба} ге^{ншаї} ха^{з'іц'і} ра^{б'іц'і} // а ми н'е / ми хо^{дити} ро^{бити} //

(Черемха-Село, гміна Черемха, Підляське воєводство,
В. Панасюк, 1927 р. н.)

6. / и_наш йа^{зик} / о / так_йак ми гово^{римо} / йа з_ва^{ми} / ну то вун бу^{л'ш} зв'я^{заний} / бу^{л'ш} бл'іск'і^й укра^{їнс'кому} / укра^{їнс'кому} / а_в_д'ів^{я:носто} пйа^{ти} про^{центах} то / то укра^{їнс'кийі} //

(с. Дубичі-Церковні, повіт Гайнівка, Підляське воєводство,
М. Пансілюк, 1933 р. н.)

І хоч підляські села теж поступово безлюдніють, зменшується кількість україномовного населення, однак з'являються молоді особи, які знаходять свої пракорені і працюють “для української справи”.

ВИСНОВКИ

Розглянуті особливості говірок усіх трьох частин Західного Полісся – Волинського Полісся, Берестейщини і Підляшшя – свідчать як про спільні тенденції у розвитку народної мови, так і про певні відмінні риси.

У всьому досліджуваному ареалі переважає шестифонемний як наголошений, так і ненаголошений вокалізм. У декількох волинсько-поліських говірках та в багатьох берестейсько-пінських уживаний звук [յ] (т. зв. у переднього ряду або *i* лабіалізований). Лише у підляських говірках добре збережені дифтонги на місці **ě* та **o*, **e* в новозакритих складах. У говірках Волинського Полісся та Берестейщини в останнє двадцятип'ятиліття дифтонгів не виявлено, поліщуки, очевидно, втратили їх унаслідок т. зв. біженства, коли цілі села примусово були евакуйовані в глибину Росії і там перебували упродовж 1915–1921 рр. Однією з визначальних ознак фонетики західнополіських говірок – вимова наголошеного [ú] як [ú^e] або [é].

У ненаголошеній позиції звукові поля [и] та [e] зближуються або повністю накладаються; ненаголошений звук [o] часто наближається до [y] або замінюється ним (лише у двох волинсько-поліських говірках у мовленні представників старшого та найстаршого віку засвідчено акання, тобто вимова [o] як [o^a] чи [a]).

У консонантизмі нараховують переважно тридцять одну фонему: здебільшого відсутня фонема /p'/, рідковживані /ф/, /г/, /з/ та /ж/, рідко трапляється звук [յ]. Як і в інших західноукраїнських говірках, дзвінкі приголосні в кінці складів та перед глухими оглушуються.

Словесний наголос здебільшого такий же, як і в словах літературної мови, хоч бувають і певні відмінності, зокрема у якісних двоскладових прикметниках наголошений переважно перший склад (*лєгкий, твєрдий, гуркий*), а в прислівниках від дво- та трискладових прикметників наголос зберігається твірного слова або перенесений на останній склад (пор.: *весєло, теплó, холоднó*).

Західнополіські деривати утворені за допомогою тих же способів творення, що й літературні (відсутня лише аббревіація); у любешівсько-

зарічненських говірках особливу продуктивність виявляє суфікс *-ук* для найменування малих щодо віку істот (*дит'ук, лис'ук, заїч'ук, вовч'ук, гус'ук*); у цих же говірках зафіксовані деривати з суфіксом *-ухн-а* (*мат'ухна, сестр'ухна, Вал'ухна*). Лише в говірках Західного Полісся вживана пошанна форма займенника *ви* – *віте, в'іте, в'іте*.

У відмінюванні іменних частин мови знаходимо ряд особливостей, що виникли в результаті аналогії до інших слів; лише на Західному Поліссі виявлена форма Р.–Д. відмінка одн. *матера*, закінчення О. одн. *хато, л'ісо, кропиво*. У частині волинсько-поліських говірок добре збережена двоїна, існують відмінності в оформленні числа та роду іменників. Індукція впливає і на дієвідмінювання дієслів.

У синтаксисі свої оригінальні риси мають усі групи говірок Західного Полісся: і в побудові словосполучень (переважно зі зв'язком керування), у побудові простих та складних речень, в узгодженні головних і другорядних членів речення. Особливо відчутні відмінності в передачі чужої мови.

Лексикографічні праці та лінгвістичні атласи зафіксували багато лексичних діалектизмів, частина з яких – це залишки з більш давніх періодів і відсутні в літературній мові, інша частина – іншомовні запозичення, і ще одна частина – це власне західнополіські слова, частина з яких невідома в інших діалектах.

Ні державні, ні адміністративні кордони не вплинули на єдність західнополіського говору. Охарактеризовані риси волинсько-поліських, берестейських та підляських говірок переконливо свідчать, що всі ці говірки української мови.

ТЕКСТИ

(Вибрані тексти зі збірників
“Голоси з Волинського Полісся”, “Голоси з Берестейщини”,
“Голоси з Підляшшя”)

Голоси з Волинського Полісся

1. / уми^рале д^іте в^ід^нейі / ну^ї до^двох ро^к'ів ни^доже^ве /
ди^тена // ну^ї вже во^на / тил^ко ш^хочиц^{:а} і^дити^ену^мати / і^вот
во^ни^е по^йіхале до^тейі зна^хурк^{'і} і^та зна^хурка зроби^ела йім /
і^ска^зала / до^вас та л^удена при^йде / тико шоб ви^е гл^{'а}д^{'і}лис^{'а} /
ни^дали йі^ї ни^ч'ого / з^доми / нав^{'і}т['] ви^хот[']те за^нейу над^в'ір /
шоб во^на і^здво^ра ни^чого ни^вз^{'а}ла // и^{от} во^на / и^{от} во^на: /
во^ни так зроби^ели // при^йіхале ду^дому / при^б'ігла т^{'от}ка // йейі
т^{'от}ка / ма^терина сист^ра // о / і^каже / про^бачте мен^{'і} / бо то^йа
так зроби^ела / але йа вже то^го б^{'і}л^{'ш} роби^ети ни^буду // во^ни^е
до^йейі не^ози^валис^{'а} / бо ска^зала зна^хурка шоб во^ни^е ни^ози^валис^{//}
і^вона пу^шла // по^том при^б'іга^йе дру^г'і рас / ста^ла про^ситис^{'а} /
во^ни^е оп^{'я}т['] до^йейі не^оз^валис['] // о / а^вже там був стар^ей чоло^в'ік
вже за^нейу ви^ходит['] / шоб во^на ни^ч'ого ни^вз^{'а}ла // трет^{'і} рас
при^б'ігла і^ше по^просела і^ни^ч'ого ни^хто ни^оз^вавс['] / і^вже ду^дом
ни^доб^{'і}гла / бо в^дороз^{'і} по^мерла // от так^{'е} бу^ло / так^{'е} бу^ло //

(Стоянович Євдокія Павлівна, 1928 р. н.,
с. Пульмо Шацького району Волинської області)

2. / на^купала // е^и / жи^нки^і с^чолови^ками / і^дут['] по^сил^{'і} // де
стр^{'і}лис^{'а} / кала^ку^лод^{'а}за чи дес['] кал^{'а} чу^жого дво^ра / берут[']
ла^вайут['] / при^вод^{'ат} до^колод^{'а}за / вит^{'а}га^йут['] во^ду / обли^вайут[']
йідне дру^гого // див^{'ч}ата / хло^пци^і / лов^{'л}ат['] див^{'ч}ат / ше^ї зах^{'в}ат^{'уй}ут[']
на^пустел^{'і} // ла^вайут['] / ла^вайут['] / ла^вайут['] // так^{'е} бу^ло / так^{'е} бу^ло /
так^{'е} бу^ло // ла^вайут['] / до^стира / стир був бли^{'с}ко / ла^вайут['] //

/ ми́н'і так'е було / зло́вили / ми́ в_жито повти́кали / хло́пці́ нас пола́вали / ви́дут' і до_сти́ра / ви́дут' до_сти́ра / а_му́ брат кри́чит' / хло́пці́! / во́на ни_в'м'і́е плавати! / ни_к'іда́те в:о́ду! //

(Записано 12.07.2001 р. від групи жінок
с. Колодія Маневицького району Волинської області)

3. / а_за_пол'шчи вкратк'і но́сили [чорниці] // ви́писували квіта // заплати́ш за_того квіта / ди вже йі́дна мо́же їти биспешно // а_нас і́де трох_шти́рох на_ко́ропку //

о́то так хто де ха́вайе / то́го гу́злика // хто / хто де так / хто в_ко́ропку // при́де гайови // а_шо_то? / йі́дна тил'ко набрала таку ко́ропку здо́рову? // а_нуно дава́тино свої́ гу́злики! // дава́йте свої́ гу́злики де // гет' бу́де хо́дити по_бо́лоту шу́кати / но́гами топ'кати // пок'і де зна́йде // то́д'і було / т́рудно тийі́ йагоди // то тийі́го / ко́лис' глади́шки б́рали // то_взу́ме туйу глади́шку // годи́брав / оп_сосну́ та́рах! / та́рах! // поб'і́е / поб'і́е / поб'і́е // а_ми поха́вайім і_ни_мо́жим на́йти / тих йа́гуд / ни_мо́жим на́йти // чорт' йі́х зна́йе // с_того вс'о́го і_заб'луди́ш // йа́к да́леко не_одхо́диш / то ше на́йдиш //

(Записано 1995 р. від Черняк Теклі Михайлівни, 1921 р. н.,
с. Сильно Ківерцівського району Волинської області)

4. / був чолов'і́к слабе́й / і_ж'інці́ надо́йло / шо чолов'і́к слабе́й // и_слабе́й / и_слабе́й / на_л'і́ках / и_на_л'і́ках / и_на_л'і́ках // ж'інка́ думайе / с'к'і́ко мо́жеш бу́ти слабе́й? // йа за_па́ру рок'ів мо́же заму́ш ви́шла_б // ти чо́го не_вми́райі́ш? //

набрала тих чир'воних гра́б'ів / на́жарила йі́х // в'ін на́йі́с'а // ка́же / зна́йі́ш шо? / ми́н'і́ лекши́ї стало // во́на ше йу́му на́жарила // думайе / йа на́жарила то́б'і́ та́ких гри́б'ів / а_ту́б'і́ лекши́ї // а_йу́му йа́к три дн'і тих гри́б'ів пу́йів / ви́шов сел'і́тер / здо́х сел'і́тер // і_в'ін ви́здоров'ів то́ї чулу́в'і́к // о́так було //

(Записано у січні 1996 р. від Дацюк Любові Йосипівни, 1928 р. н.,
с. Холопичі Локачинського району Волинської області)

Голоси з Берестейщини

1. / о / то мн'і росказував бат'ко / то був такеї случ'аї // ішов охот'н'ік / ну шов бес_стр'іл'би // во // бижит' воўк / і_напав на_йоґо // вун' йак чолов'ік опитний / так вун' йо'му руку в_горло // мо / вун' хот'ів зубами здушети^е / вун' йо'му дал'ше / і_от вун' так' і_за_товкс'а / пото'му шо йо'му ди'хан'а не_було / о / і_так вун' здох / о // то буле так'її случайі // о //

(Записано 15.07.1983 р. від Авдіюка Степана Федосійовича, 1915 р. н., с. Збураж Малоритського району Брестської області)

2. / їду йа по_дорози / майу йа соб'і тич'ку / шоб од_дороги ви^ескочити в_сторону // пос'ла заїду / по_гушчаках / хоп! / позбирайу де / де хороша стеш^жка йе // беру йа обрубайу_обтерєбл'у до_самого вер'ха // пот'ом знов по'ц'укайу друге_дерво / подстаўл'айу под тої за'т'он // и_гапел'ку чепл'айу / йес'лі зв'єр' бижит' / лисица або_ї зайец / турзо_нуў и_воно в'гору і: / понєсло // о //

ну правда мене / попутав друг'ї лисник / и_потска'зав моїму бат'кови // правда вин мене добре зби'єв / збив вин добре мене і_поўйуў за_шкуру вз'аў // иди^е и_збирай! / бо в'завтра_буде пол'ован'є / то_мн'і_буде в_нас за_гето //

йа пошов // ну_ї так сам соб'і: иду йа / прогл'ану в'гору / лис в'ісит' // и_йа осмих'нувса / а_бат'ко мене ше_ї в_потилицу нагнав // кулак'ом / йа_ї в'пав / а_пос'ла кажу / ех / бат'ку / за_ш'чо ти мене б'єш? // подивис у'гору шо над_тобойу в'ісит' // йак подививс тод'і вин засми'явса // да вже бул'ш ни'чо ни_казав / оно каже / позбирай! // ну_правда / йа позбираў //

(Записано 08.11.1983 р. від Зіньчука Костянтина Карповича, 1918 р. н., с. Жидче Пінського району Брестської області)

3. / ої! / пережив'їли // а_п'єрес'єл'єн'їє! / 'єто_требуло переселитис'а / нас пересєлили в_сороковом_году / пуд_вер'хович'і // / в_сороковом_пересєлили / е / село / ^е / б'єрозувка / може_чули? / з'наєте? // там ми^е переїхали туди / бо то вже / бул'ш земл'і було / в_нас / то_вже_щчиталис'а / з'наєте / кулак'і / то вже_тата

пресе|лили // ту|ди^е / а_н|еко|торих с'у|ди пере|селе|лили / не_с'у|ди / а
в_ново|с'олки тако / по_туї до|рози / де: / до|п'іро / ба|ї жи|ве / |може з /
не_зна|єте? / с'у|ди_о де_на_воч / на_во|їчин до|рога // а_ми^е
посе|лилис'а там // ну / |добре / при|шов н'іме|ц' // сов'ету|в одо|гнав /
при|шов н'іме|ц' / нас у|же л'уде с_тейі з|имл'і / |йт'те на_сво|їу
|род'іну! / шо ви|те на_наш|уї зе^имл'і? / н'іме|ц' |каже па|їехал'і / да|ваї
ла|мати зно|ї буди|нк'і / пере|возити // на|зад^т / а_ми_ш там за_л'ісом /
над_бу|гом жи|ли^е // пере|везли ми / |добре /// |потом зна|їєте / да|ваї
да|ваї н'іме|ц' отсту|пати / са|в'ети да|ваї г|нати / н'іме|ц'а / ну_ї зро|били
там гра|ниц|у нас у|же с'у|ди от|селили / да|ваї / ми зно|в |тойе вс'о
ла|мати! / то тре|було |кажду к'і|рп'іч'іну / п'іч розо|брати / оп'ч'истити /
пере|вест|и //

(Записано 04.08. 2011 р. від Чижової (Іванчук) Ганни Панасівни,
1925 р. н., с. Величковичі Кам'янецького району Брестської області)

4. [А чо|го так чо|ловіки вми|рають?] / а_х|то |їх зна|є! / |їа
пошчи|тайу / не_спл'у |цалу ноч' то |їа / поло|в'іну вже му|жик|ов
повм'і|рал'і / |ето мо ш|тири чо|лов'іки шо |баба вмер|ла // два му|жик'і
остал'іса // а_то все / |баби жи|вуть / а му|жик'и // |їе / зна|єш шо? // |їа
то|бі |ска|жу |їа (нероз|бірливо) // в_мене чо|лов'ек бив / |їа |їого не
(нероз|бірливо) / |каже / |тойе не_роби|т / |гете не_роби|т / а_їа / а! |їа
са|ма / а! |їа са|ма / не_то шо |їа гово|ру / |їа заре |д'ет'і мо|їа / у_їїх
вже ко|манду|ють жо|нки^і // д'і т'і ро|би| / д'і т'і |тойе ро|б'і а_не_хоч'іш //
а_їа аї! / |даже |кол'іс' бу|раку^ѣ |брала м|ного|є / м|ного гово|ру /
по|шов во_н по|лот'і // не_ска|жу шо не_гета^к // аї! / ка|жу / то |добре /
ти |добре по|соб'ів да_ї не_д'і / д'іт'а гета|ко / о //

(Записано 05.08.2011 р. від Карпизи Марії Андріївни, 1933 р. н.,
с. Вощиничі Пружанського району Брестської області)

Голоси з Підляшшя

1. / гри|би |барзо |яа л'уб|л'у / і |худила / а |зараз вже дав|но не |ходила / |але |ї // |яа |брала гри|би^е прав|дивийе / рос... // |брала мас'|л'у|ки^е / |брала ку|жа|к'е / то |так' |її чер|воний / ви|соки^ї / го|ловка чер|вона|яа // |пот' |ім / и: / |асин' |ойу / е: / |тийі / тим // |зел' |енки / зел' |енки^е // |опен' |ки^і / зел' |енке / та|ки^ї |ї | вона зел' |он... / зел' |ена|яа та|ка|яа // то |треба ба|гато кло|пу|вати // |яа / на|при|м' |ір / то |теп|лойу ву|дойу |перши рас спо|улу|шчу / |пот' |ім та|койу |л' |іт' |н' |у^о |йу во^у |дойу зал' |вайу і: / |тими п' |йурка|ми зи |споду а на|верх |чапко^у |йу / і |так |дин на |дру|гий /

|дин на |дру|гий через |нич по|будут' / а |пот' |ім |кажду уд|ну у|собно |треба // |їе / |їе ро^у |боти! // |їе /// ку|же|но^у |шки^і / |курки^е на|зи^е |вайут' / |курк' |ї^е // |тоже з|би^е |рали / |тоже // ку|зак тої чир' |вони / |ба|пка / |ба|пка то та|ка во^у |на |сива|яа |їе // та|ка / е: / |сива на |тим |тонк' |ім тим / |може |ї |ниш: |а / |тико вже ку^о |зак то |ма|їе чир' |вону / |то|їе / го^у |ловку / а | вона |ма|їе та|ку|йу |г' |іншу го^у |ловку //

(Записано 09.05.2003 р. від Тренко Марії, 1934 р. н., с. Воля-Угриська, гміна Воля-Угриська, повіт Влодава, Люблінське воєводство)

2. [Як називається середя в половині Великого посту?] / ну то |то ла|мал' |ї пу|ст / пул' |посту / пул' |посту ка|зал' |ї // о! / ц' |о кол' |їс" то |то |к' |епс" |ко оп' |ходил' |ї / д' |їс' вже зані|хайут' // і |окна мал' |о|вал' |ї // ну |то кол' |їс" кол' |їс" то |ще |вапном там по|мал' |о|вал' |ї чи |гл' |ін' |ї^и |йу то |ще бу|ло пул' |б' |їди // а |потом |їак |тейу о|л' |еї|нийу |фарб' |їйу за|чал' |ї мал' |увати / |боже! // но // х|лопци^і / так / мал' |о|вал' |ї / ну // то ти |пера... / |ал' |ї ти |пер то там |окна по|мал' |у|йут' / то де там |що |видернут' чи |що |вже... / а |того |року вже не |мал' |о|вал' |ї // вже не |мал' |о|вал' |ї // [А в хату |що|сь кидали?] / |ки|дал' |ї! / кол' |їс" то |ки|дал' |ї! // на|би|рут' |по|пилу в |горш|чик та|к' |ї^ї |кинут' / і тої |горш|чик ро|зоб' |їец': |а на |цалу |хату |пу|їде / |же |хри|с' |т' |е |пан' |е! / хоч ти вже маж од|разу / бо |шо та|ка |кура|ва / та|к' |е все но... / |ки|дал' |ї // ої |п' |соти / ої |м' |ниго |п' |сотий //

(Записано 15.04.2003 р. від Веркасюк Анни, 1933 р. н., с. Вирикі, гміна Вирикі-Полуд, повіт Влодава, Люблінське воєводство)

3. / о / то наше село гор'іло / то був такий пуппалив о́дин с_ц'о... / чолов'я́к с_ц'ого се́ла // його хот'іли л'уде в... / хот'іли його в_тої во́гон' вкинути / ал'е там при́шли (нерозбі́рливо) / дес' в_нас йе і розу́м'йец'е / ни_позволив то́го / бо то само́сонд ни_треба бу́ти дл'а його // то тоди правдапо́добн'е при́їхав йа́кийс'а чолов'я́к на / чорному ко́н'ови // і тил'ко до_мейі хати // мо́йа хата вже була обга́рана // а_там дал'і вже не_згор'іла // ви́н об'їхав навкруга правдапо́добн'е // так роска́зуют' / старши л'уде роска́зували // об'їхав і / о́гон' одразу стих // тут ще трохи позоста́лос'а / [А де він узявся, той чоловік?] / чолов'я́к с_клі́шел' // об'їхав і одразу по́жар... / [Він мо́лився?] / в'ін / шо в'ін робив / то ни́хто ни_зна́йе / тил'ко зна́ють л'уде то́йе / шо си́ло об'їхав и_вс'о / п'і́р'істав по́жар //

(Записано 17.09.1997 р. від Смика Миколая, 1928 р. н.,
с. Ставище, тміна Черемха, Підляське воєводство)

4. / ну / суси́тки́ добре жи́лі // одна б'ї́дна / друга бо́гата / и_та́йа бо́гата вс'о б'ї́дну́ї при́де дас'т' мисочку му́к'і / коб шос' вона спекла / о // и_то́^хди йак по́сийала та́йа бо́гата пше́ниц'у ну треба ви́жати / и́де до_тейі б'ї́днейі коб помо́гла / ти́йі / о // а_б'ї́дна ка́же / ай! / в:ашуй пше́ниц'і витришчк'і мно́го / вона ба́рзо кол'у́шча // о / ну_то_та́йа сус'і́тка и_пу́шла ду́дому // ну шо / зроби́т? // те́пер при́ходить з'і́ма / а_ї́де та́йа б'ї́дна до_тейі сус'і́тки знов за_му́койу // та́йа вз'ала мисочку и_по́шла // и_при́ходить с_пу́шчойу и_ка́же / шо йа до_му́ки / то витришчка до_ру́ки / (сміється) / [Доповнення іншої жінки:] / йа_ї_граму́лку не_мо́гла набрати те́йі му́ки // (сміються)

(Записано 11.09.2002 р. від Кирилюк Анастасії, 1920 р. н.,
с. Дубичі-Церковні, тміна Дубичі-Церковні,
повіт Гайнівка, Підляське воєводство)

ЛІТЕРАТУРА

- Авдеева 2008 – Авдеева М. Т. Словарь украинских говоров Воронежской области / Мария Тихоновна Авдеева. – Воронеж : ИПЦ ВГУ, 2008. – Т. 1. А–М. – 228 с.
- Аркушин 1986 – Аркушин Г. Л. Охотничья лексика западнopolесских говоров : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г. Л. Аркушин. – Ужгород, 1986. – 20 с.
- Аркушин 1991 – Аркушин Г. Словник семантичних діалектизмів Західного Полісся / Г. Аркушин // Поліська дома : фольклорно-діалектологічний зб. – Вип. I. – Луцьк : РВВ Волин. обл. управл. по пресі, 1991. – С. 113–185.
- Аркушин 1996а – Аркушин Г. “Старицька мова” (Арго сліпців-жебраків Західного Полісся) / Г. Аркушин // *Slavia Orientalis*. – Р. XIV. – Nr 2. – С. 229–236; Аркушин Г. Словник арготизмів мови сліпців-жебраків Західного Полісся / Г. Аркушин // *Slavia Orientalis*. – Р. XIV. – Nr 2. – С. 267–277.
- Аркушин 1996б – Аркушин Г. Вплив говіркового оточення на арго жебраків на Волині / Г. Аркушин // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – С. 94–97.
- Аркушин 1996в – Аркушин Г. Силенська гуторка / Григорій Аркушин. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1996. – 168 с.
- Аркушин 1999 – Аркушин Г. Полонізми в західнополіських говірках / Г. Аркушин // *Studia nad polszczyzną kresową*. – Warszawa, 1999. – Т. IX. – S. 257–303.
- Аркушин 1999а – Аркушин Г. Прослідки означеного артикля в західнополіських говірках та його фіксація в творах Лесі Українки / Г. Аркушин // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Сер. : Філологічні науки. – Луцьк, 1999. – № 15. – С. 88–93.
- Аркушин 2002 – Аркушин Г. Арго лаборів / Г. Аркушин // *Slavia Orientalis*. – N. LI. – Nr 3. – 2002. – С. 447–471.
- Аркушин 2003 – Аркушин Г. Сказав, як два зв’язав : народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині / Григорій Аркушин. – Люблін ; Луцьк, 2003. – 177 с.
- Аркушин 2003а – Аркушин Г. Підляські семантичні діалектизми / Г. Аркушин // Діалектологічні студії. 3 : зб. пам’яті Ярослави Закревської. – Львів, 2003. – С. 87–104.
- Аркушин 2004 – Аркушин Г. Іменний словотвір західнополіського говору / Григорій Аркушин. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 764 с.
- Аркушин 2007а – Аркушин Г. Межі західнополіського діалекту / Г. Аркушин // Волинь філологічна : текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі : зб. наук. пр. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Вип. 4. – С. 9–31.
- Аркушин 2007б – Аркушин Г. Голоси з Підляшшя : тексти / Григорій Аркушин. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 534 с.
- Аркушин 2007в – Аркушин Г. Діалектна назва : мотивація, культурологічний аспект / Г. Аркушин // Етнолінгвістичні студії. 1. – Житомир : Полісся, 2007. – С. 38–47.

- Аркушин 2008 – Аркушин Г. Про статус підляських говірок (межиріччя Володавки і Нарєви) / Г. Аркушин // *Gwary Północnego Podlasia*. – Bielsk Podlaski ; Puchły, 2008. – 109 s.
- Аркушин 2008а – Аркушин Г. Атлас західнополіських фаунономенів / Григорій Аркушин. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 322 с.
- Аркушин 2008б – Аркушин Г. Атлас мисливської лексики Західного Полісся / Григорій Аркушин. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 413 с.
- Аркушин 2008в – Аркушин Г. Дворівневе і додаткове картографування у регіональному атласі української мови / Г. Аркушин // *Стил: Межнародни часопис*. – Београд, 2008. – № 7. – С. 251–255.
- Аркушин 2010а – Аркушин Г. Голоси з Волинського Полісся (Тексти) / Григорій Аркушин. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 542 с. + 2 електрон. опт. диски (DVD).
- Аркушин 2010б – Аркушин Г. Іншомовні слова як твірні основи західнополіських прізвиськ / Г. Аркушин // *Діалектологічні студії. 9 : Запозичення та інтерференція* / [відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ, 2010. – С. 305–312.
- Аркушин 2010в – Аркушин Г. Західнополіські фразеорепліки / Г. Аркушин // *Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Сер. : Філологічні науки. Мовознавство*. – Луцьк, 2010. – № 2. – С. 7–10.
- Аркушин 2010г – Аркушин Г. Стверджувальні та заперечні слова-речення / Г. Аркушин // *Волинь – Житомирщина : іст.-філол. зб. з регіональних проблем*. – Житомир, 2010. – 22 (II т.). – С. 17–22.
- Аркушин 2010г – Аркушин Г. Підляський волинянин Петро Купрись / Г. Аркушин // *Літопис Волині : всеукр. наук. часоп.* – 2010. – Чис. 8. – С. 126–133.
- Аркушин 2010е – Аркушин Г. Мова фольклору і говіркове мовлення // *Народна творчість українців у просторі і часі : матеріали Міжнар. наук. конф. в рамках VI Міжнар. фестивалю укр. фольклору “Берегиня”*. – Луцьк : Терен, 2010. – С. 206–214.
- Бабий 1985 – Бабий Ф. И. Бытовая лексика говоров среднего бассейна Горыни: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ф. И. Бабий. – Ужгород, 1985. – 24 с.
- Барысюк, Буян 1996 – Барысюк У., Буян Н. Фразеологічны слоўнік вёскі Альманы Столінскага раёна / У. Барысюк, Н. Буян // *Полісся: мова, культура, історія*. – К., 1996. – С. 160–163.
- Бевзенко 1980 – Бевзенко С. П. Українська діалектологія / Степан Пилипович Бевзенко. – К. : Вища шк., 1980. – 247 с.
- Бессараба 1903 – Матеріали для етнографії Сѣдлецкай губернії / Собраль І. В. Бессараба. – Санктпетербургъ, 1903. – 324 с.
- Бідношия 2007 – Бідношия Ю. Аналітичні тенденції в північноукраїнських говірках (заміна безприменникового давального применниковими конструкціями в говірках Підляшшя та Київського Полісся) / Ю. Бідношия // *Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіський діалект у загально-*

- українському і всеслов'янському контекстах : зб. наук. пр. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Вип. 4. – С. 32–45.
- Бобрик 1983 – Бобрик В. Украинская лексика в языке Купалы / В. Бобрик // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі : тези доп. і повідомл. XV Республ. діалектологічної наради. – Житомир, 1983. – С. 252–254.
- Бодуэн де Куртенэ 1963 – Бодуэн де Куртенэ И. А. “Блатная музыка” / И. А. Бодуэн де Куртенэ // Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. II. – С. 161–162.
- Бондалетов 1974 – Бондалетов В. Условные языки русских ремесленников и торговцев / Владимир Бондалетов. – Рязань, 1974. – 111 с.
- Босак 2005 – Босак А., Босак В. Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняга Над'ясельдзя) : Фанетыка і марфалогія / А. Босак, В. Босак. – Мн., 2005. – 60 с.
- Босак, Босак 2006 – Босак А. Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняга Над'ясельдзя): Лексіка / А. Босак, В. Босак. – Мн., 2006. – 76 с.
- Ващенко 1989 – Ващенко В. С. Про міграцію діалектних слів / В. С. Ващенко // Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народно-розмовної мови : тези доповідей Республ. конф. (Ужгород, листопад 1989 р.). – Ужгород, 1989. – С. 26–27.
- Ващенко, Поповський 1994 – Ващенко В. С. Українізми в російських народних говорах : словник-показчик / В. С. Ващенко, А. М. Поповський. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1994. – 99 с.
- Вербич 2007 – Вербич С. Західнополіська лексика крізь призму слов'янської архаїки / С. Вербич // Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіський діалект у загальноукраїнському і всеслов'янському контекстах : зб. наук. пр. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Вип. 4. – С. 46–55.
- Вербич 2010 – Вербич С. Топоніми північно-західної України: структура, семантика, етимологія / С. Вербич // Волинь філологічна : текст і контекст. Західнополіський діалект у загальноукраїнському і всеслов'янському контекстах : зб. наук. пр. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. – Вип. 9. – С. 256–261.
- Вимова і наголос – Українська літературна вимова і наголос : словник-довідник. – К. : Наук. думка, 1973. – 724 с.
- Висоцький 2003 – Висоцький Р. Навчання української мови у Милуйчицях. Ескіз до історії шкільно-освітнього життя на Північному Підляшші в ХХ столітті / Р. Висоцький // Український альманах. 2003. – Варшава, 2003. – С. 269–274.
- Воронич 2000 – Воронич Г. В. Західнополіський говір / Г. В. Воронич // Українська мова : енциклопедія. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 181–182.
- ВТС – Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – Київ ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2004. – 1440 с.

- Гаврилюк 2002 – Гаврилюк Ю. “Велика політика” та українська література на Північному Підляшші / Ю. Гаврилюк // Над Бугом і Нарвою. – 2002. – № 5–6. – С. 45–47, 49.
- Ганцов 1923 – Ганцов В. Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою) / Всеволод Ганцов. – К., 1923. – 67 с. + карта.
- Глуховцева 2003 – Глуховцева К. Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнослобожанських говірок / Катерина Глуховцева. – Луганськ : Альма-матер. – 183 с.
- Гнатюк 2000 – Гнатюк В. Нарис української міфології / Володимир Гнатюк. – Львів, 2000.
- Головащук 2003 – Головащук С. І. Словник наголосів / С. І. Головащук. – К. : Наук. думка, 2003. – 320 с.
- Горбач 1973 – Горбач О. Західно-поліська говірка села Остромичі, кол. повіту Кобринь / Олекса Горбач // Відбитка з “Наукових записок” УТГІ. – Т. XXV. – Мюнхен, 1973. – 64 с.
- Горбач 1993 – Горбач О. Зібрані статті. – V. Діалектологія / Олекса Горбач. – Мюнхен, 1993. – 650 с.
- Горбач 2003 – Горбач О. Словник північно-підляської говірки села Добровода близько Гайнівки (Польща) / О. Горбач // Діалектологічні студії. 3. – Зб. пам’яті Ярослави Закревської. – Львів, 2003. – С. 456–488.
- Горбач 2006 – Горбач О. Арго в Україні / Олекса Горбач. – Львів, 2006. – 686 с.
- Горват, Гульпа 2011 – Горват К., Гульпа Д. Інтерференція мов в розмовному мовленні угорців на Закарпатті // Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. Сер. : Філологія; Соціальні комунікації. – 2011. – Вип. 24. – С. 89–92.
- Горленко 1996 – Горленко В. До проблеми вивчення етнографічної групи українців “литвини” / В. Горленко // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – С. 194–200.
- Громик 1997 – Громик Ю. Відзайменникові утворення у системі західнополіської прислівникової лексики / Ю. Громик // Велике лядо : зб. ст., присвяч. 60-річчю д-ра філол. наук., проф. М. В. Никончука. – Житомир, 1997. – С. 182–191.
- Громик 1999 – Громик Ю. В. Прислівники відзайменникового походження в західнополіських говірках української мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Ю. В. Громик. – К., 1999. – 17 с.
- Громик 2002 – Громик Ю. Вказівна частка *ze* ‘ось’ у західнополіських говірках / Ю. Громик // *Z dialektologii słowiańskiej*. – *Rozprawy Slawistyczne*. 19. – Lublin, 2002. – S. 119–128.
- Громик 2003 – Громик Ю. Просторові та часові прислівники з основами **коль*, **толь*, **сель* в українських підляських говірках / Ю. Громик // Діалектологічні студії. 3. Зб. пам’яті Ярослави Закревської. – Львів, 2003. – С. 143–148.
- Громик 2006 – Громик Ю. Ступенювання прислівників у західнополіських та суміжних говірках / Ю. Громик // *Ze studiów nad gramatyką i leksyką języka polskiego i ukraińskiego*. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006. – С. 27–42.

- Громик 2007 – Громик Ю. Лексика тематичної групи ‘риси характеру людини та її поведінка’ в поліській говірці села Липне / Ю. Громик // Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіський діалект у загальноукраїнському і всеслов’янському контекстах : зб. наук. пр. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Вип. 4. – С. 63–82.
- Громик 2010 – Громик Ю. Прислівники зі значенням ‘на плечі (взяти дитину)’, ‘на плечах (нести дитину)’ в західнополіських та суміжних говірках / Ю. Громик // Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіський діалект у загальноукраїнському і всеслов’янському контекстах : зб. наук. пр. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. – Вип. 9. – С. 28–39.
- Громик 2010а – Громик Ю. Вияви граматичної аналогії в говірках берестейсько-пінського Полісся (на матеріалі записів місцевого фольклору) / Ю. Громик // Народна творчість українців у просторі і часі : матеріали Міжнар. наук. конф. в рамках VI Міжнар. фестивалю укр. фольклору “Берегиня”. – Луцьк : Терен, 2010. – С. 254–261.
- Громик 2011 – Громик Ю. Прислівники зі значенням ‘тут, у цьому місці’ в західнополіських та суміжних говірках // Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. Сер. : Філологія; Соціальні комунікації. – 2011. – Вип. 24. – С. 93–99.
- Гуйванюк 2011 – Гуйванюк Н. Вигуки у буковинських говірках / Н. Гуйванюк // Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. Сер. : Філологія; Соціальні комунікації. – 2011. – Вип. 24. – С. 100–106.
- ГУМ – Говори української мови : зб. текстів. – К. : Наук. думка, 1977. – 591 с.
- Данилюк 2000 – Данилюк О. К. Географічна термінологія Волині : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. К. Данилюк. – К., 2000. – 18 с.
- Дзендзелівський 1958 – Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР / Йосип Олексійович Дзендзелівський. – Ужгород, 1958–1993. – Ч. I–III.
- Дзендзелівський 1966 – Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології (Вступні розділи) / Йосип Олексійович Дзендзелівський. – Ужгород, 1966. – 100 с.
- Дзендзелівський 1977а – Дзендзелівський Й. Арго нововиживських кожухарів на Волині / Й. О. Дзендзелівський // Українське і слов’янське мовознавство. – Львів, 1996. – С. 245–285.
- Дзендзелівський 1977б – Дзендзелівський Й. Арго волинських лірників / Й. О. Дзендзелівський // Українське і слов’янське мовознавство. – Львів, 1996. – С. 310–349.
- Дзендзелівський 1984 – Дзендзелівський Й. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови / Й. О. Дзендзелівський. – К. : Наук. думка, 1984. – 308 с.
- Дзендзелівський 1986 – Дзендзелівський Й. Про арго українських ремісників (Колківське кравецьке арго на Волині) / Й. Дзендзелівський // Українське і слов’янське мовознавство. – Львів, 1996. – С. 286–306.
- Дзендзелівський 1990 – Дзендзелівський Й. О. Традиційна сільськогосподарська лексика говірки села Залісся Кобринського району на Берестейщині /

- Й. О. Дзензелівський // *Літвєжа (поліська) штудіно-прахтыцька конфірэнция : тэзы проказэі (13–14 априля 1990 р.)*. – Пынськ, 1990. – С. 78–80.
- Дзензелівський 1997 – Дзензелівський Й. Традиційна лексика говірки села Залісся Кобринського району на Берестейщині / Й. Дзензелівський // *Полісся: етнікос, традиції, культура*. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1997. – С. 200–210.
- ДСБ – Дыялектны слоўнік Брэстчыны. – Мн. : Навука і тэхніка, 1989. – 294 с.
- Дуличенко 1981 – Дуличенко А. Д. Славянские литературные микроязыки (Вопросы формирования и развития) / А. Д. Дуличенко. – Таллин : Валгус, 1981. – 323 с.
- ДАБМ – Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мн. : Выдавецтва АН БССР, 1963. – VIII с. + 338 карт.
- Евтушок 1989 – Евтушок А. М. Лексика сельского строительства в украинских западнopolесских говорах : автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. М. Евтушок. – Киев, 1989. – 19 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в семи томах. – К. : Наук. думка, 1982–2006. – Т. I–V.
- ЕУ – Енциклопедія українознавства : словникова частина / Перевидання в Україні. – Львів, 1993–2000. – Т. 1–10.
- Жилко 1958 – Жилко Ф. Т. Говори української мови / Федот Трохимович Жилко. – К. : Рад. шк., 1958. – 172 с.
- Жилко 1966 – Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Федот Трохимович Жилко. – К. : Рад. шк., 1966. – 307 с.
- Жлуктенко 1990 – Жлуктенко Ю. О. Українська мова на лінгвістичній карті Канади / Юрій Олексійович Жлуктенко. – К. : Наук. думка, 1990. – 176 с.
- Закревська 1976 – Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. – К. : Наук. думка, 1976. – 164 с.
- Залеський 1973 – Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови / Антін Миколайович Залеський. – К. : Наук. думка, 1973. – 155 с.
- Залізняк 1996 – Залізняк Л. Полісся в системі культурно-історичних регіонів України (за даними археології) / Л. Залізняк // *Полісся : мова, культура, історія*. – К., 1996. – С. 182–188.
- Західнополіський діалект – Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіський діалект в загальноукраїнському та всеслов’янському контекстах : зб. наук. пр. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Вип. 4. – 427 с.
- Західнополіські говірки – Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі : зб. наук. пр. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. – Вип. 9. – 376 с.
- Зінчук 2010а – Зінчук Р. С. Атлас словозміни іменників у західнополіських говірках / Руслана Степанівна Зінчук. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. – 164 с.
- Зінчук 2010б – Зінчук Р. С. Словозміна іменників у західнополіських говірках : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Р. С. Зінчук. – Луцьк, 2010. – 20 с.
- Ігнатюк 2010 – Ігнатюк І. Українські говірки Південного Підляшшя / І. Ігнатюк // *Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та*

- часі : зб. наук. пр. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. – Вип. 9. – С. 231–238.
- Із досліджень – Із досліджень західнополіських говірок : бібліогр. опис / [уклад. Г. Л. Аркушин, Ю. В. Громик, Ф. Д. Климчук]. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 56 с.
- Історія сіл – Історія сіл і міст УРСР : Волинська область. – К., 1970. – 746 с.
- Кав’юк 2001 – Кав’юк В. Арго неповнолітніх засуджених Ковельської виховної колонії / В. Кав’юк // Філологічні студії. – 2001. – № 3. – С. 60–68.
- Карпенко 2003 – Карпенко Ю. Українська ментальність: палеолінгвістичне декодування / Ю. Карпенко // Волинь – Житомирщина. – 2003. – № 10. – С. 162–170.
- Карпенко 2008 – Карпенко Ю. Діалектологія і ономастика / Ю. Карпенко // Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі : до 100-річчя проф. Федота Трохимовича Жилка / Ю. Карпенко. – К., 2008. – С. 86–88.
- Касцючок 1996 – Касцючок В. Фразеологічні синоніми дзєяслоўнага тыпу у палескіх гаворках / В. Касцючок // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – С. 155–159.
- Касцючок 2000 – Касцючок В. М. Сінанімія і варыянтнасць у дыялектнай фразеологіі (на матэрыяле гаворак Брэстчыны): аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук / В. М. Касцючок. – Мн., 2000. – 19 с.
- Кірілкова 2011 – Кірілкова Н. Матеріали до фразеологічного словника південноволинських говірок / Наталія Кірілкова. – Острог ; Рівне, 2011. – 128 с.
- Климчук 1968 – Климчук Ф. Д. Специфическая лексика Дрогичинского Полесья / Ф. Д. Климчук // Лексика Полесья. – М. : Наука, 1968. – С. 20–78.
- Клімчук 1977 – Клімчук Ф. Д. З лексікі гаворкі вёскі Відзібор Столінскага раёна / Ф. Д. Клімчук // Народная лексіка. – Мн. : Навука і тэхніка, 1977. – С. 120–129.
- Клімчук 1983 – Клімчук Ф. Д. Гаворкі Заходняга Палесся : фанетычны нарыс / Фёдар Данілавіч Клімчук. – Мн. : Навука і тэхніка, 1983. – 128 с.
- Клімчук 1992 – Клімчук Ф. Д. З лексікі вёскі Камянюкі Камянецкага раёна / Ф. Д. Клімчук // Жывое народнае слова : дыялекталагічны зб. – Мн. : Навука тэхніка, 1992. – С. 36–55.
- Клімчук 1996 – Клімчук Ф. Галосны [ü] у брэсцка-пінскіх гаворках / Ф. Клімчук // Полісся: мова, культура, історія : матеріали Міжнар. конф. – К., 1996. – С. 57–63.
- Клімчук 2003 – Клімчук Ф. Гаворкі Берасцейска-Пінскага Палесся і Падляшша як вынік гістарычнага развіцця / Ф. Клімчук // Język ukraiński : współczesność – historia; Українська мова : сучасність – історія. – Lublin, 2003. – С. 245–259.
- Клімчук 2003а – Клімчук Ф. А в нашого свята... (“прыпыўкы” з вёскі Сіманавічы Брэсцкай вобласці) / Ф. Клімчук // Діалектологічні студії. 3. – Збірник пам’яті Ярослави Закревської. – Львів, 2003. – С. 495–516.
- Клімчук 2007 – Клімчук Ф. Славянскія і індаеўрапейскія сувязі тараканскіх гаворак (рэфлекс *e, *ь > [a]) / Ф. Клімчук // Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі : зб. наук. пр. – Луцьк, 2007. – Вип. 4. – С. 109–114.
- Клімчук 2010 – Клімчук Ф. Берасцейска-пінскі дыялектны арэал / Ф. Клімчук // Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та

- часі : зб. наук. пр. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. – Вип. 9. – С. 199–207.
- Книш 2010 – Книш Н. Рефлекси етимологічних [o], [e] у говірці села Погулянка Маневицького району Волинської області / Н. Книш // Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі : зб. наук. пр. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. – С. 57–59.
- Кобириночка 2007 – Кобириночка Г. Деякі особливості наголошування в західнополіських говірках / Г. Кобириночка // Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі : зб. наук. пр. – Луцьк, 2007. – Вип. 4. – С. 115–120.
- Козачук 1971 – Козачук А. А. Сельскохозяйственная лексика говоров Волини : автореф. дис. ... канд. філол. наук / А. А. Козачук. – Киев, 1971. – 19 с.
- Козачук 1989 – Козачук Г. О. Лексична інтерференція у західнополіських та надбужьких говірках української мови / Г. О. Козачук // Interferencje językowe na różnych obszarach Słowiańszczyzny. – Rozprawy Slawistyczne. 4. – Lublin, 1989. – С. 165–176.
- Козачук 1994 – Козачук Г. Вокалізм надбужько-поліських говірок / Г. Козачук // Проблеми сучасної ареалогії. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 260–263.
- Козачук 1996 – Козачук Г. Лінгвогеографічне дослідження діалектної лексики / Г. Козачук // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – С. 89–93.
- Козачук 1997 – Козачук Г. Семантико-ареальна структура лексеми *лопата* в західнополіських говірках / Г. Козачук // Велике лядо : зб. ст., присвяч. 60-річчю д-ра філол. наук., проф. М. В. Никончука. – Житомир, 1997. – С. 116–124.
- Козачук 2007 – Козачук Г. Лексико-словотвірна структура прикметників на позначення зовнішніх рис людини у надбужько-поліських говірках / Г. Козачук // Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі : зб. наук. пр. – Луцьк, 2007. – Вип. 4. – С. 121–128.
- Козачук 2007а – Козачук Г. Володимир Феофанович Покальчук (слово про Вчителя) / Г. Козачук // Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі : зб. наук. пр. – Луцьк, 2007. – Вип. 4. – С. 345–353.
- Конобродська 1999 – Конобродська В. Л. Вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говорах : автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 1999. – 21 с.
- Корзонюк 1983 – Корзонюк М. М. Словотвір говірок волинського Надбужжя / М. М. Корзонюк // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі : тези доп. і повідомл. XV республ. діалектологічної наради. – Житомир, 1983. – С. 156–158.
- Корзонюк 1987 – Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / Микола Микитович Корзонюк // Українська діалектна лексика. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 62–267.
- Кривіцькі 2003 – Кривіцькі А. А. Дьялекталогія беларускай мовы / А. А. Кривіцькі. – Мн. : Вышэйшая школа, 2003. – 294 с.

- Куриленко 1984 – Куриленко В. М. Лексика животноводства в полесских говорах : автореф. дис. ... канд. филол. наук / В. М. Куриленко. – Ужгород, 1984. – 23 с.
- Куриленко 1991 – Куриленко В. М. Лексика тваринництва поліських говорів / Володимир Михайлович Куриленко. – Суми : МДВВП “Мрія”, 1991. – 124 с.
- Куриленко 2004 – Куриленко В. М. Атлас лексики тваринництва у поліських діалектах / Володимир Михайлович Куриленко. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2004. – 262 с.
- Куриленко 2010 – Куриленко В. Дитячі назви, вигуки та звуконаслідувальні слова в поліських говорах / В. Куриленко // Волинь – Житомирщина : іст.-філол. зб. з регіональних проблем. – Житомир, 2010. – 22 (II т.). – С. 158–177.
- Курс сулм – Курс сучасної української літературної мови / [за ред. Л. І Булаховського]. – К. : Рад. шк., 1951. – Т. I. – 519 с.
- ЛАБНГ – Лексичны атлас беларускіх народных гаворак : у пяці тамах. – Мн., 1993–1998.
- Лексика Полесья – Лексика Полесья : материалы для полесского диалектного словаря. – М. : Наука, 1968. – 476 с.
- Лексика 1971 – Лексика Полесья ў прасторы і часе. – Мн., 1971. – 216 с.
- Леонюк 1996 – Леонюк В. Словник Берестейщини / Володимир Леонюк. – Львів : Вид. фірма “Афіша”, 1996. – 359 с.
- Леонюк 1997 – Леонюк В. Поліська розмежувальна лінія / В. Леонюк // Полісся: етнікос, традиції, культура. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1997. – С. 9–16.
- Лепешаў 1981 – Лепешаў І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / Іван Яковлевіч Лепешаў– Мн. : Народная асвета, 1981. – 160 с.
- Лесів 1997 – Лесів М. Українські говірки в Польщі / Михайло Лесів. – Варшава : Укр. архів, 1997. – 492 с.
- Лесів 2003 – Лесів М. З історії зацікавлень українською мовою в Польщі у 1960–1970 роках / М. Лесів // Język ukraiński : współczesność – historia; Українська мова : сучасність – історія. – Lublin, 2003. – С. 73–80.
- Лесюк 2008 – Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району) / Микола Лесюк. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – 328 с.
- Лизанець 1969 – Лизанець П. М. Морфологічні особливості деяких українських говірок Пінщини (БРСР) / П. М. Лизанець // Українська діалектна морфологія. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 187–191.
- Лизанець 1989 – Лизанець П. М. Українсько-угорські міждіалектні контакти і їх роль у взаємозбагаченні народно-розмовної лексики / П. М. Лизанець // Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народно-розмовної мови : тези доп. Республ. конф. (Ужгород, листоп. 1989 р.). – Ужгород, 1989. – С. 86–87.
- Лизанець 2000 – Лизанець П. М. Мадяризм / П. М. Лизанець // Українська мова : енциклопедія. – К., 2000. – С. 298.

- Лизанець 2003 – Лизанець П. Діалектологія як наука сучасного модерного мовознавства / П. Лизанець // Діалектологічні студії. 3. Збірник пам'яті Ярослави Закревської. – Львів, 2003. – С. 247–256.
- Ліпич 2001 – Ліпич В. Займенник у говірці села Черче Камінь-Каширського району Волинської області / В. Ліпич // *Ukrainiskie i polskie gwary pogranicza* – Українські і польські говірки пограниччя. – Lublin ; Łuck, 2001. – S. 155–158.
- Лозко 1994 – Лозко Г. Українське язичництво / Галина Лозко. – К., 1994.
- Лукашенко 2007 – Лукашенко Л. Весільні наспіви Північного Підляшшя (до питання типології) / Л. Лукашенко // *Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі* : зб. наук. пр. – Луцьк, 2007. – Вип. 4. – С. 306–322.
- Лучыц-Федарэц 1996 – Лучыц-Федарэц І. Гук [ü] у славянських мовах // *Полісся: мова, культура, історія* : матеріали Міжнар. конф. – К., 1996. – С. 64–71.
- Матвіяс 1990 – Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / Іван Григорович Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – 164 с.
- Мацюк 2006 – Мацюк З. Из народу не викинеш : діалектний словник фразеологізмів / Зоряна Мацюк. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 136 с.
- Мацюк 2011 – Мацюк З. С. Людина і її буття у західнополіській фразеології : автореф. дис. ... канд. філол. наук / З. С. Мацюк. – Луцьк, 2011. – 20 с.
- Мойсієнко 1996 – Мойсієнко В. Из поліської народної медичної термінології / В. Мойсієнко // *Полісся: мова, культура, історія*. – К., 1996. – С. 147–151.
- Мойсієнко 2001 – Мойсієнко В. Фонетичні особливості поліського наріччя / В. Мойсієнко // *Ukrainiskie i polskie gwary pogranicza* – Українські і польські говірки пограниччя. – Lublin ; Łuck, 2001. – S. 51–59.
- Мойсієнко 2007 – Мойсієнко В. Західнополіський діалект: до витоків / В. Мойсієнко // *Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі* : зб. наук. пр. – Луцьк, 2007. – Вип. 4. – С. 154–167.
- Назарова 1972 – Назарова Т. В. К характеристике украинского волинско-полеского вокализма // *Общеславянский лингвистический атлас : материалы и исследования*. 1970. – М. : Наука, 1972. – С. 40–64.
- Непокупний 2000 – Непокупний А. П. Українсько-балтійські мовні контакти А. П. Непокупний // *Українська мова : енциклопедія*. – К., 2000. – С. 680–681.
- Никитенко 1983 – Никитенко Н. Лексические украинизмы в русских говорах Подолья / Н. Никитенко // *Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі* : тези доп. і повідомл. XV Республ. діалектологічної наради. – Житомир, 1983. – С. 63–64.
- Огієнко 1952 – Огієнко І. Український літературний наголос / Іван Огієнко. – Вінніпег, 1952. – 303 с.
- Огієнко 1994 – Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу / Іван Огієнко. – К. : Обереги, 1994. – 424 с.
- Омельковець 2003 – Омельковець Р. Атлас західнополіських назв лікарських рослин / Руслана Омельковець. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – 132 с.

- Омельковець 2004 – Омельковець Р. С. Номінація лікарських рослин в українському західнополіському говорі : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Р. С. Омельковець. – К., 2004. – 23 с.
- Омельковець 2006 – Омельковець Р. С. Номінація лікарських рослин в українському західнополіському говорі : монографія / Руслана Степанівна Омельковець. – К., 2004. – 300 с.
- Онишкевич 1984 – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у двох частинах / Михайло Йосипович Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984.
- Плачинда 1993 – Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології / Сергій Плачинда. – К. : Укр. письменник, 1993. – 63 с.
- Покальчук 1954 – Покальчук В. Ф. Про деякі історико-географічні особливості Волинської області / В. Ф. Покальчук // Наук. зап. Луц. пед. ін-ту. Сер. іст. наук. – К. : Рад. шк., 1954. – Т. II, вип. 1. – С. 53–62.
- Покальчук 1956 – Покальчук В. Ф. Надсарнський говір на Волині та його фонетичні особливості / В. Ф. Покальчук // Наук. зап. Луц. пед. ін-ту : іст.-філол. сер. – Луцьк, 1956. – Т. IV, вип. 2. – С. 81–100.
- Покальчук 1969 – Покальчук В. Ф. Спостереження над суфіксальним творенням іменників у надсарнських говірках на Волині / В. Ф. Покальчук // Українська діалектна морфологія. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 52–57.
- Покальчук 1992 – Покальчук Ю. Робив, що міг / Ю. Покальчук // Літопис Волині. – Вінніпег, 1992. – № 17–18. – С. 131–132.
- Полесский – Полесский этнолингвистический сборник : материалы и исследования. – М. : Наука, 1983. – 288 с.
- Полісся 1996 – Полісся : мова, культура, історія : матеріали міжнар. конф. – К., 1996. – 468 с.
- Пономар 1997 – Пономар Л. Назви одягу Західного Полісся / Людмила Пономар. – К., 1997. – 182 с.
- Пономар 2000 – Пономар Л. Г. Народний одяг Західноукраїнського Полісся ХІХ – початку ХХ століття (Комплексне дослідження реалій та термінів за матеріалами картографування) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л. Г. Пономар. – К., 2000. – 19 с.
- Правопис 2008 – Український правопис. – К. : Наук. думка, 2008. – 288 с.
- Прилипка 1996 – Прилипка Н. Архаїчні структури прислівників у поліських говорах / Н. Прилипка // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – С. 83–87.
- Ревзін 1996 – Ревзін І. І. Займенник-артикуль у говірці села Олтуша Брестської області / І. І. Ревзін // Українська діалектна морфологія. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 62–71.
- Редько 1966 – Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища / Юліан Костянтинів Редько. – К. : Наук. думка, 1966. – 216 с.
- Рідна мова – Рідна мова : науково-популярний місячник. – Варшава, 1933–1939.
- Робчук 1999 – Робчук І. Студії і статті / Іван Робчук. – Бухарест : Мустанг, 1999. – 290 с.
- Романюк, Барань 2010 – Романюк Р. Дослідження української діалектології в Угорщині / Р. Романюк, Є. Барань // Волинь – Житомирщина. – Житомир, 2010. – 22 (II т.). – С. 235–243.

- Рудковська 2001 – Рудковська Н. Українізми серед назв рослин у східномалопольських говірках / Н. Рудковська // *Ukrainiskie i polskie gwary pogranicza; Українські і польські говірки пограниччя*. – Lublin ; Łuck, 2001. – С. 69–75.
- Рудницький 1978 – Рудницький Я. Українська мова, її початки, історія й говори / Ярослав Рудницький. – Сідней ; Канберра, 1978. – 117 с.
- Русанівський 2001 – Русанівський В. М. Історія української літературної мови / Віталій Макарович Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
- Русанівський 2002 – Русанівський В. М. Історія української літературної мови. – 2-ге вид., доп. і переробл. / Віталій Макарович Русанівський. – К. : АртЕк, 2002. – 424 с.
- Русинський 2004 – Русинський язык / [redaktor naukowy Paul Robert Magocsi]. – Opole, 2004. – 476 s.
- Сабадош 2007 – Сабадош І. Про лексико-семантичні паралелі в західнополіському і карпатських діалектах / І. Сабадош // *Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі : зб. наук. пр.* – Луцьк, 2007. – Вип. 4. – С. 199–220.
- Сагаровський 1989 – Сагаровський А. А. Вплив лексики українських говорів на суміжні російські діалекти / А. А. Сагаровський // *Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народно-розмовної мови : тези доп. Республ. конф. (Ужгород, листоп. 1989 р.)*. – Ужгород, 1989. – С. 126–127.
- Сагаровський 2010 – Сагаровський А. Діаспорний острівець лівобережнополіського діалекту на Воронежчині / А. Сагаровський // *Волинь – Житомирщина*. – Житомир, 2010. – 22 (II т.). – С. 244–250.
- Самуйлік 2009 – Самуйлік Я. Р. Гаворкі Выганаўскага Палесся : лінгвістычны атлас для студэнтаў філалагічнага факультэта універсітэта / Яраслаў Рыгоравіч Самуйлік. – Брэст, 2009. – 200 с.
- Свашенко 2003 – Свашенко А. Семантичні зміни польських запозичень в українській мові (на матеріалі пам'яток XVI–XVII ст. та сучасної мови) / А. Свашенко // *Język ukraiński : współczesność – historia; Українська мова : сучасність – історія*. – Lublin, 2003. – С. 203–214.
- Семчинський 2000 – Семчинський С. В. Українсько-румунські мовні контакти / С. В. Семчинський // *Українська мова : енциклопедія*. – К., 2000. – С. 686.
- Скопненко 1997 – Скопненко О. Генеза берестейсько-пинських говірок : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. Скопненко. – К., 1997. – 21 с.
- Скопненко 2001 – Скопненко О. І. Берестейсько-пинські говірки : генеза і сучасний стан / Олександр Іванович Скопненко. – К., 2001. – 175 с.
- Словник варіантів – Словник варіантів власних імен північно-західної України / [упоряд. Г. Л. Аркушин]. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – 372 с.
- Словник луцьких – Словник луцьких жаргонізмів і сленгізмів / [упоряд. Г. Л. Аркушин]. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – 272 с.
- Словник мікротопонімів – Словник мікротопонімів і мікрогідронімів північно-західної України і суміжних земель : у 2 т. / [упоряд. Г. Л. Аркушин]. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006.

- Словник прізвиськ – Словник прізвиськ північно-західної України : у 3-х т. / [упоряд. Г. Л. Аркушин]. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009.
- Совтис 2005 – Совтис Н. М. Українські лексичні запозичення в польській літературній мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. М. Совтис. – К., 2005. – 20 с.
- СУМ – Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
- Ткаченко 2000 – Ткаченко О. Б. Українізм / О. Б. Ткаченко // Українська мова : енциклопедія. – К., 2000. – 646 с.
- Толстая 1983 – Толстая С. К типологии вокалических систем полесских говоров / С. Толстая // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі : тези доп. і повідомл. XV Республ. діалектологічної наради. – Житомир, 1983. – С. 113–114.
- Толстая 1993 – Толстая С. Вокализм полесских говоров в общеславянской перспективе / С. Толстая // *Gwary mieszane i przejściowe na terenach słowiańskich. – Rozprawy Slawistyczne*. 6. – Lublin, 1993. – S. 303–309.
- Третяк 2008 – Третяк Н. В. Жаргонна лексика в друкованих ЗМІ (номінативно-експресивна функція) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. В. Третяк. – К., 2008. – 20 с.
- Укр. мова – Українська мова : науково-теоретичний журнал Інституту української мови Національної академії наук України.
- УМЕ – Українська мова : енциклопедія. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
- Франчук 2007 – Франчук Л. Хранитель минувшини / Л. Франчук // Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі : зб. наук. пр. – Луцьк, 2007. – Вип. 4. – С. 354–360.
- Фроляк 2010 – Фроляк Л. До питання про сандхі у північнопідляських говірках: аудитивний аналіз реалізації дзвінких фонем /б/, /д/, /г/, /ж/ / Л. Фроляк // Волинь філологічна : текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі : зб. наук. пр. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. – Вип. 9. – С. 239–247.
- Фудерер 2011 – Фудерер Т. Мовна ситуація України в категоріях концепції Клода Ажежа / Т. Фудерер // Мова і суспільство. – 2011. – Вип. 2. – С. 62–71.
- Хілько 2007 – Хілько І. Кравецьке аргі / І. Хілько // Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі : зб. наук. пр. – Луцьк, 2007. – Вип. 4. – С. 398–401.
- Цинкаловський 1984 – Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року) : у 2 т. / Олександр Цинкаловський. – Вінніпег, 1984–1986.
- Чабаненко 2005 – Чабаненко В. Прізвиська Нижньої Наддніпряни : у 2-х кн. / Віктор Чабаненко. – Запоріжжя, 2005.
- Чайковський 1933 – Чайковський А. В справі нашої письменницької мови / А. Чайковський // Рідна мова. – 1933. – Ч. 1. – С. 6.
- Чирук 2010 – Чирук Л. Атлас ентомологічної лексики Західного Полісся / Людмила Чирук. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. – 152 с.

- Шайнюк 1990 – Шайнюк Л. В. Волинь – зона языковых контактов / Л. В. Шайнюк // *Літвіжа (поліська) штудійно-прахтыцька конфырэncia : тэзы праказэі (13–14 априля 1990 р.)*. – Пынськ, 1990. – С. 69–71.
- Шевельов 2002 – Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов. – Х. : Акта, 2002. – 1054 с. + 4 мапи.
- Шило 1957 – Шило Г. Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра / Гаврило Федорович Шило. – Львів, 1957. – 254 с.
- Шило 1983 – Шило Г. Ф. Про деякі ареальні явища у волинсько-поліських говірках / Г. Ф. Шило // *Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі : тези доп. і повідомл. XV Республ. діалектологічної наради*. – Житомир, 1983. – С. 207–208.
- Шульська 2008 – Шульська Н. Словник прізвиськ жителів межиріччя Стиру та Горині / Наталія Шульська. – Луцьк, 2008. – 164 с.
- Шульська 2011 – Шульська Н. М. Неофіційна антропонімія Західного Полісся : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. М. Шульська. – Луцьк, 2011. – 20 с.
- Шуст 2011 – Шуст Л. М. Ентомологічна лексика західнополіських говірок : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Л. М. Шуст. – Луцьк, 2011. – 20 с.
- Шылягович 1990 – Шылягович М. Прынцыпы зложиння літвіжежі (поліські) літырацькіі мовы / М. Шылягович // *Літвіжа (поліська) штудійно-прахтыцька конфырэncia : тэзы праказэі (13–14 априля 1990 р.)*. – Пынськ, 1990. – С. 92–93.
- Ястремська 2003 – Ястремська Т. До функціонування румунізмів у гуцульських говірках : лексика пастухування. 1 / Т. Ястремська // *Język ukraiński : współczesność – historia; Українська мова : сучасність – історія*. – Lublin, 2003. – С. 127–150.
- Ястремська 2003а – Ястремська Т. До функціонування румунізмів у гуцульських говірках : лексика пастухування. 2 / Т. Ястремська // *Діалектологічні студії*. Зб. пам'яті Ярослави Закревської. – Львів, 2003. – С. 384–402.
- Юсип-Якимович 2007 – Юсип-Якимович Ю. В. Ономатопоетика українських говорів Карпат: семантична, фонетична, словотвірна структура та похідність ономотопів : монографія / Юлія Василівна Юсип-Якимович. – Ужгород : Гражда, 2007. – 268 с.
- Atlas Białostoczczyzny – Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny. – Т. I–VII. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wydawnictwo Akademii Nauk, 1980–1999.
- Bibliografia – Czyżewski F., Łesiów M. Bibliografia prac dotyczących gwar ukraińskich na terenie Polski (w granicach od 1945 r.) / F. Czyżewski, M. Łesiów // *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*. – *Rozprawy Slawistyczne*. 12. – Lublin, 1997. – S. 272–305.
- Czyżewski 1986 – Czyżewski F. Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy / Feliks Czyżewski. – *Rozprawy Slawistyczne*. 2. – Lublin, 1986. – XXXIX + 230 s.
- Czyżewski 1989 – Czyżewski F. Polonizmy w ukraińskich gwarach Pobuża / F. Czyżewski // *Interferencje językowe na różnych obszarach Słowiańszczyzny*. – *Rozprawy Slawistyczne*. 4. – Lublin, 1989. – S. 87–132.

- Czyżewski 1994 – Czyżewski F. Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia / Feliks Czyżewski // *Rozprawy Sławistyczne*. 3. – Lublin, 1994. – 467 s.
- Czyżewski 1995 – Czyżewski F. Ukrainizmy w polskich gwarach bieszczadzkich / F. Czyżewski // *Studia z językoznawstwa słowiańskiego*. – *Rozprawy Sławistyczne*. 10. – Lublin, 1995. – S. 165–184.
- Czyżewski 1996 – Czyżewski F. Słownictwo gwarowe z zakresu gospodarstwa wiejskiego / F. Czyżewski // *Полісся: мова, культура, історія*. – К., 1996. – С. 101–109.
- Czyżewski, Sajewicz 1997 – Czyżewski F. Słownictwo ludowe ukraińskiej gwary Ochoża koło Chełma / F. Czyżewski, M. Sajewicz // *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*. – *Rozprawy Sławistyczne*. 12. – Lublin, 1997. – S. 45–87.
- Czyżewski 1998 – Czyżewski F. Polsko-ukraińskie interferencje językowe na Podlasiu. Problemy metodologiczne / F. Czyżewski // *Слово и культура. Памяти Н. И. Толстого*. – М. : Индрик, 1998. – С. 332–341.
- Czyżewski, Warchoł, 1998 – Czyżewski F. Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny / Feliks Czyżewski, Stefan Warchoł. – *Rozprawy Sławistyczne*. 9. – Lublin : UMCS, 1998. – 496 s.
- Czyżewski 2001 – Czyżewski F. Granice polityczne a granice językowe – propozycje metodologiczne (na przykładzie gwar pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego) / F. Czyżewski // *Język i kultura białoruska w kontakcie z sąsiadami*. – Warszawa, 2001. – S. 63–69.
- Czyżewski 2003 – Czyżewski A. Uwagi o leksyce gwary wsi Nosów w powiecie Biała Podlaska / F. Czyżewski // *Język ukraiński: współczesność – historia; Українська мова: сучасність – історія*. – Lublin, 2003. – S. 151–158.
- Dudek 2001 – Dudek A. Fleksja rzeczowników w gwarze ukraińskiej wsi Nosów w pow. Biała Podlaska / A. Dudek // *Ukraińskie i polskie gwary pogranicza – Українські і польські говірки пограниччя*. – Lublin ; Łuck, 2001. – S. 159–164.
- Kolberg 1964 – Kolberg O. *Dzieła wszystkie* / Oskar Kolberg. – T. 36. Wołyń. – Poznań, 1964. – 450 s.
- Kolberg 1968 – Kolberg O. *Dzieła wszystkie* / Oskar Kolberg. – T. 52. Białoruś – Polesie. – Wrocław ; Poznań, 1968. – 571 s.
- Kuraszkiewicz 1963 – Kuraszkiewicz W. *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych* / Władysław Kuraszkiewicz. – Warszawa : PWN, 1963. – 167 s. + 6 map.
- Pastusiak 2004 – Pastusiak K. Fleksja gwar ukraińskich okolic Włodawy / K. Pastusiak. – *Rozprawy Sławistyczne*. 18. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2004. – 177 s.
- Rembiszewska 2003 – Rembiszewska D. K. Elementy wschodniosłowiańskie w mowie mieszkańców powiatu wysokomazowieckiego / D. K. Rembiszewska // *Діалектологічні студії*. 3. – 3б. пам’яті Ярослави Закревської. – Львів, 2003. – С. 322–328.
- Rieger 2003 – Rieger J. Uwagi o języku ukraińskim w Polsce / J. Rieger // *Діалектологічні студії*. 3. – 3б. пам’яті Ярослави Закревської. – Львів, 2003. – С. 329–339.
- Sajewicz 1995 – Sajewicz N. Wokalizm gwary wsi Czechy Orlańskie na Białostocczyźnie / N. Sajewicz // *Studia z językoznawstwa słowiańskiego*. – *Rozprawy Sławistyczne*. 10. – Lublin, 1995. – S. 185–195.
- Ukraińskie i polskie gwary – Ukraińskie i polskie gwary pogranicza; Українські і польські говірки пограниччя. – Lublin ; Łuck, 2001. – 187 s.
- Vendryes 1956 – Vendryes J. *Język*. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1956.

Навчальне видання
Серія «Посібники та підручники ВНУ імені Лесі Українки»

Аркушин Григорій Львович

ЗАХІДНОПОЛІСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Навчальний посібник з регіональної діалектології

для студентів спеціальності

“Українська мова і література”

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту
України

Друкується в авторській редакції
Комп'ютерне верстання *М. Б. Філіповича*

Формат 60×84 ¹/₁₆. Обсяг 14,88 ум. друк. арк., 14,5 обл.-вид. арк. Наклад 300 пр. Зам. _____.
Видавець і виготовлювач – Волинський національний університет імені Лесі Українки
(43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13). Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення
України ДК № 3156 від 04.04.2008 р.